İSLÂM TARİHİ

[*Hz. Peygamber'den Zamanımıza Kadar*]

Darülfünûn Felsefe Müderrislerinden
Şehbenderzâde Filibeli
Ahmed Hilmi

Ziya Nur Aksun

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1318
KÜLTÜR SERİSİ: 765

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 16267

ISBN: 978-605-155-700-7

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

Tek Cilt Halinde
1. Basım: 1974
4. BASIM

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Erol Kılınç

Kapak Tasarımı: Zafer Yılmaz

Dizgi-Tertip: Ötüken

Baskı ve Cilt: İmak Ofset Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika Numarası: 45523 Tel: (0212) 444 62 18

İstanbul- 2020

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

İçindekiler

BU BASIM İÇİN ÖNSÖZ..... 23
A. HİLMİ VE ESERİ HAKKINDA BİR KAÇ SÖZ..... 25
OKUYUCULARLA HASBİHAL..... 43

Giriş

Birinci Bahis
TARİH

Tarih.....51
Tarih, hurâfeler ve esâtir[mitoloji]'in fark.....51
Tarih ve kavimlerin rivâyeti.....52
Tarih öncesinin kısımları.....53
Tarihin taksimatı.....53
Tarihin mehazları.....53

İkinci Bahis
DİN, FELSEFE, FEN

Akliyyun (Rationalistes).....54
Zihniyyun (İdéalistes).....54
Hissiyyun (Le Sensualisme).....54
Tenkid felsefesi ve Reybiyyun (Le Criticisme).....55
İsbat ve Tekâmül felsefesi (Le Posivitisme et L'evolution).....55
Maddiyyun ve Ferdiyyun (Le Matérialisme et Le Monisme matérialiste).....55
Vücûdiyyun ve Ruhâniyyun (Le Panteisme et le Spritualisme).....55
İlâhiyyun (Le Deisme).....55
Fennin selâhiyeti.....55
Felsefenin selâhiyeti.....56

Üçüncü Bahis
DİN

Dinin tarifi....58
Din hissi....59
Dinin lüzumu ve faydaları....60

Dördüncü Bahis
DİNSİZLİK VE NETİCELERİ

Ahlâk fikrinin kaybolması....65
Cemiyet ve hürriyet fikrinin kaybolması....67
Saadetin kaybolması....68

Beşinci Bahis
DİNLERİN TASNİFİ

Dinlerin Tasnifi....70
Hegel'in Tasnifi....71
Hartman'ın Tasnifi....72
Tiele'in Tasnifi....72
Siyebec'in Tasnifi....73

Altıncı Bahis
MANEVÎ KIYMETLERİ İTİBARIYLA DİNLERİN TASNİFİ

Bâtıl din....77
Mâkûl din ve Tabiî din....77
Hak din ve Semavî din....79
Muhtelit [karışık] din....83
Ek: Bahâîlik....85

Yedinci Bahis
HIRİSTİYANLIĞIN VE DİNLERİN MÜNEKKİDLERİ

Kant....100
Spinoza....101
Strauss....102
Bauer....103
Rénan....103

Sekizinci Bahis

İSLÂM VE GAYRİMÜSLİM MÜNEKKİD VE MÜVERRİHLER

Voltaire ... 104
De Bornie ... 104
Dozy ... 104
Rénan ... 105
Carre de Vaux ... 109
Garcin de Tassy J. H. ... 111
Caussin de Perceval ... 111
Weil ... 111
Muir ... 111
Chante Pie de la Cosie ... 112

İslâm Tarihi

MUKADDİME

İslâmın iki türlü inkârcıları ... 115
Dozy ve benzerlerinin fikirleri ... 116
Tarihi eksik ve ruhsuz bırakan yarım hükümlü zanlar ... 117
Tahrif edilmiş vak'alarla meslek ve maksada hizmet ettirmek illeti ... 117
En doğru usûl ... 120

Birinci Bahis

ARAP YARIMADASI VE ARAP KAVMİ

Arab yarımadası ... 121
Tabiî ahvâl ... 121
Araplar: Arab-ı A'ribe, Arab-ı Müsta'ribe, Âl-i Adnan ve Kureyş, Hâşimîler ve Emevîler ... 125
Peygamberin nesebi ... 129
Araplarda ilm-i ensâb ... 129

İkinci Bahis

İSLÂMDAN EVVEL ARAPLAR

Dinî şekiller ... 130
İbrahim dini ... 131

Mûsevîlik ve İsevîlik 133
Hanîf'ler 133
Vesniye [=Puta tapıcılık] 134
İçtimaî ve ruhî durum 134
Dinî fikir, Allah, ilaheler ve cinler 134
İdare, siyaset, âdet v.s. 134

Üçüncü Bahis

İSLÂMIN ZUHÛRUNDAN EVVEL DÜNYA AHVÂLİ

İran Devlet ve Medeniyeti 136
Romalılar 136
İbranîler 136
Yunan Medeniyeti 137
Umumî olarak dinî ve içtimaî vaziyet 138

Dördüncü Bahis

VELÂDET'TEN Bİ'SET'E
[DOĞUM'DAN GÖREVLENDİRMEYE'YE]
KADAR

İslâmî an'aneler 140
Peygamberin velâdeti 141
Çocukluk ve gençlik devresi 142
Behiyra ve hurafesi 142
Seyahat 142
İbadet ve tefekkür 142
Nübüvvetin başlangıcı 143
İzdivaç: Hatice 143
Vahiy ve Risâlet 143

Beşinci Bahis

HAZRET-İ MUHAMMED'İN RİSÂLETİ

Mânâların mertebeleri, Teşbihler, Rumûzlar, Görünüşler,
İttisal[=Allah'a erişme] imkânı Nübüvvet ve Velâyet 145
Keşif, Rüyâ, İlham 151
Vahiy 151

Altıncı Bahis

BİʼSET'TEN HİCRET'E KADAR

Nübüvveti Kureyşlilerin kabul şekli 154
Asrımız rasyonalist ve materyalistlerinin fikri 155
Kur'ân'ın te'sirâtı 155
Müslümanların Habeşistan'a hicreti 160
Müslüman Hamza ve Ömer 160
Taif Seferi 165

Yedinci Bahis

PEYGAMBER'İN Mİ'RÂC'I

Mi'râc hakkında iki fikir: Maddî ve mânevî 167
İttisal, fenâfillâh Hazerât-ı Hamse [=Beş duyu]– Büyük nüsha Hakikat-ı Muhammedîye Mi'râc'ın hakikati 167
Ek: Mi'râc Hakkında 171

Sekizinci Bahis

HİCRET'TEN İRTİHÂL'E KADAR

Hicret 175
Mescidin inşası 177
Peygamberin savaşları 178

Dokuzuncu Bahis

PEYGAMBER'İN HAYATI

Siyâset ve idare 187
Haksız tenkitler 187
İslâm cemiyetinin esasları Cenâb-ı Peygamber'in medenî hareketleri ve muameleleri 189
Zeyd ve Zeyneb'in kıssası 191
ifk vak'ası 191

Onuncu Bahis

İRTİHÂL VE İRTİHÂL ESNASINDA ERKÂN VE MÜSLÜMANLIĞIN DURUMU

İslâm'ın hududu 194

Kabileler 194
Peygamber'in gayeleri 195
Vedâ Haccı 196
Peygamber tarafından istikbalin keşfi 196
Mute gazvesinin mânâsı 197
Cenâb-ı Peygamber'in irtihali 197

Onbirinci Bahis

ŞEMÂİLİ

[=DIŞ GÖRÜNÜŞÜ],

AHLÂKI VE HUSUSİYETLERİ

Doğruluk ve safvet[=saflık] 200
Kanâat ve ulûvv-i cenâb[=cömertlik] 200
Sâdelik ve necâbet 200
Şecaat ve metanet 201
Tevâzu ve mürüvvet-Afüv ve müdâra[=Bağışlayıcılık ve güleryüzlülük] 201
Nüfuz-ı nazar[=Görüş gücü] ve ruhî kavrayışı– Ehl-i Beyt [=Ev halkı] 201
Peygamber'in Terekesi 203

Onikinci Bahis

FELSEFE VE SOSYOLOJİ

İslâm içtimaiyatının esasları 205
Hususî ve umumî uhuvvet 206
Adâlet ve müsavat 206
Aile ve izdivaç 208
Ahlâkiyât 209
Hikemîyât 209

Onüçüncü Bahis

İSLÂM DİNİ

İman ve İslâm metodu 211
Allah'a iman 212
Peygamber'e iman 213
Âhiret 213
İfhâm ve efkârın mertebeleri 214

Tenzîhî fikir 215
Tevhidî fikir 215

Ondördüncü Bahis
MÜHİM MESELELER

Âlem'in yaradılışı 216
Hudûs[=Sonradan olma] ve Kıdem[=Eski oluş] 216
Hâlık[=Yaratıcı], Vücûd[=Varolan, varlık] 217
Melekler, Cin 217
Kitap ve Resûl 219
Garanik âyeti 220
Ek: Garanik Meselesi 223

Onbeşinci Bahis
RUH VE GARİBELERİ

Ruh 227
Tecrübe ve kaideleri şaşırtan hâlet-i ruhîye 227
Bazı rüyalar 228
Sunûhat[=İçe doğuşlar] 228
Hiss-i kable'l-vuku'[=Önsezi] 229
Keşif 229
Vahîy ve İlham 230

Onaltıncı Bahis
DİNLERİN MUKAYESESİ

Üç büyük peygamber: Mûsâ, İsâ ve Muhammed (S.A.V.) 231
Mûsevîlik ve ahlâkî hükümleri 232
Hıristiyanlık 233
İslâm dini 234
İlim fikri ve dinler 235
Daimî ve toplayıcı olan din 236

Onyedinci Bahis
HÜKÛMET ŞEKLİ VE ŞÛRÂ ERKÂNI

Peygamber'in hükûmeti 237

Meşveret usûlü ... 237
Kardeşlik ve Eşitlik ... 237
Adâlet ve Hürriyet ... 237
Şûrâ erkânı ... 239

Onsekizinci Bahis
ASHÂB'IN MERTEBELERİ VE FAZİLET MESELESİ

Peygamber'in siyâseti ve hükûmeti ... 241
Ashâb'ın bağlılık ve fedakârlıkları ... 242
Ashâb'ın yekdiğeri hakkındaki fikirleri ... 243

İslâm Tarihi

İkinci Cild

Birinci Bahis
İLK İHTİLÂF

İrtihâl'in akabinde ... 247
Hilâfet mes'elesi ... 247
Bir hakikat ... 247
Ensâr'ın fikri ... 248
Hâşimîler'in içtihadı ... 248
Şi'a'nın iddiası ... 253
Ebû Bekir'in seçilmesi ... 253

İkinci Bahis
EBÛ BEKİR'İN HİLÂFETİ

Hâşimîler'in çekimserliği ... 255
Emevîlerin fetret fikri ... 255
Hâşimîler'in bî'atı ... 255
Ebû Bekir ve Ömer'in Ali hakkındaki fikri ... 256
İrtidad [=Dinden dönüşler] ... 262
Fütûhat ... 263
Ebû Bekir'in idarî dehâsı ve vicdanî istiklâli ... 264
Ebû Bekir'in Ahidnâmesi ... 265

Üçüncü Bahis
HAZRET-İ ÖMER'İN HİLÂFETİ

Fütûhat ... 266
Ömer'in hizmetleri ... 266
İslâm'ın serveti, büyük bir inkılâb ... 268
Ömer'in ahlâkı ve siyâset tarzı ... 272
Yaralanması ve şehâdeti ... 272

Dördüncü Bahis
HAZRET-İ OSMAN

Hazret-i Ömer'in keşifleri ve endişeleri ... 273
Şûrâ ve seçim ... 277
İdam hükmü ... 282
Bir sürü hatâ ... 282
Fenâ bir idare ... 283
Su-i istimaller ve şikâyetler, İhtilâl, Osman'ın şehîd edilmesi ... 284

Beşinci Bahis
MUHAKEME

Yeni nesil ... 285
Şer'î ilimler ve yeni âlimler ... 285
Ashâbın nüfûzu ... 286
Medîneliler ve civârındakiler ... 286
Yeni bir merkez: Şam ... 286
Tekâmül ve değişiklik ... 287
İmam-ı Ali'nin müşkül mevki'i ... 288
Muaviye ve çalışmaları ... 289

Altıncı Bahis
ALİ'NİN HALİFELİĞİ

İmam-ı Ali ve devri ... 290
Zahirî ve hakikî muhakemeler [değerlendirmeler] ... 290
Bî'at ve hurûc[isyan] –Cemel vak'ası –Muaviye'nin isyanı ... 291
Sıffiyn ... 294
Ali'nin şehâdeti ... 295

İbni Sebe ve Şiâ ... 296

Yedinci Bahis

EMEVÎLER DEVRİ

Hasan'ın istifası ... 297
Hüseyin'in şehâdeti ... 298
Emevîler ve din ... 298
Emevîler devrinde İslâm'ın siması ... 299
İdare sistemi ... 299
İntikam ... 300
İçtimaî tekâmüller ... 300
İhtilâl ve sebepleri ... 300
Emevîlerin yıkılışı ... 300

Sekizinci Bahis

İLK HUKUKÇULAR VE İLK MEZHEPLER

Şi'a ... 301
Sünnîler ve Hasan-ı Basrî ... 301
Ali'nin Fazileti ve Ehl-i Beyt'in Hukuku ... 303
Ehl-i Beyti Sevmek Mânâsında Şi'a ... 305
Câferî Mezhebi ... 305
Diğer Şi'a Mezhepleri ... 305
Ek: Şi'a üzerine ... 305
Şi'a Hakkında Düşünceler ... 312
Ek: Gulât-ı Şi'a üzerine ... 313
Hâricîler ... 324
Ek: Hâricîler üzerine ... 327
İlk Fıkıhçılar ... 327
Mu'tezile'nin Şubeleri ... 328
Mu'tezile Mezhebi Hakkında Düşünceler ... 331

Dokuzuncu Bahis

DİĞER MEZHEPLER

Mürcie Mezhebi ... 334
Neccâriye Mezhebi ... 335

Cebriye Mezhebi ... 336
İrâde ve Mes'ûliyet Meselesi ... 337
Amelî Cihet [Pratik Yön] ... 339
Hulûliye ... 339
Müşebbihe Mezhebi ... 340
Tasavvuf ve Mutasavvıflar ... 341
Tasavvufta Usûl ve Mezhepler ... 348

Onuncu Bahis

TASAVVUFUN SAFHALARI VE MÜFRİT MESLEKLER

Birinci devre: Peygamber'den Cüneyd'e kadar ... 354
İkinci devre: Cüneyd'den Muhyiddin'e kadar ... 354
Üçüncü devre: Muhyiddin, muasırları ve onu takip edenler ... 355
Te'vil ve Rumûz'un yanlış kullanılışı ... 355
Tasavvuf'un içtimaî ve ahlâkî te'sirleri ... 357

Onbirinci Bahis

BATINÎLİK, HURÛFÎLİK

Şi'a ve tasavvuf ... 358
Tahakküm sebepleri ... 358
İsmailîler ... 358
İmam ve Buda ... 359
Abdullah, Karmat ve Sabbâh, Fazlullah-i Hurûfî ve Hurûfîlik ... 360
Asıl Bâtınîler ve Hasan Sabbâh ... 363
Hurûfîler ... 364
Nokta Mezhebi ... 366

Onikinci Bahis

ABBÂSÎLER DEVRİ

Bir mukayese ... 367
Abbasîler ve Ehl-i Sünnet ... 367
Bu devirde İslâm'ın durumu ... 368
Hârun ve Me'mun: Olgunluk devri ... 369
Mânevî nüfuzun parçalanması ... 369
İlk gerileme eserleri ... 370

Onüçüncü Bahis

ALEVÎLER, ENDÜLÜS MÜSLÜMANLARI

Ehl-i Beyt'in hakikî mensupları ... 373
Oniki İmam ... 373
İdris-i Alevî ve İdrisîler ... 374
Fâtımîler ... 374
Endülüs ... 375
Umumî din ve Reyb (Şüphe) mezhebi ... 376

Ondördüncü Bahis

AFRİKA'DA İSLÂMİYET

Berberîler ... 377
Hâricî mezhebi ... 378
Yeni bir mezhep ... 378
Murâbıtîn, Muvahhidîn ... 379
Tasavvuf ve tarikatların yayılması ... 381

Onbeşinci Bahis

TÜRKLER VE İSLÂM

İslâm'ın ilk istilâ devrinde Türkler ... 382
Türkler'in iptidaî dinleri ... 383
Türkler'in İslâm sahnesinde ortaya çıkışları ... 383
O vakitki cemiyetin durumu ... 385

EK:

Türkler Horasan'a İndiklerinde İslâm Dünyasının Hâli ve Cihan Tarihindeki Şerefli Rolleri ... 387
Türklerin İslâmiyet Uğrundaki Fedakârlıkları ... 399
Haçlılar Karşısında Türkler ... 418

Onaltıncı Bahis

EHL-İ SALİB

[=HAÇLI SEFERLERİ]

Avrupa'da Hıristiyanlık ... 432
Ortaçağ'da Avrupalılar'da Taassub Cinneti ... 432
Muharebe sebepleri ... 433

İntibah ve İstilâ arzuları ... 433
Ehl-i salib[Haçlı] hücumları ... 435
Selâhaddin ve Kılınç Arslan ... 435
Ehl-i salib muharebelerinden Hıristiyanlık lehine hâsıl olan faydalar ... 435

EK:

ANADOLU SELÇUKLULARI TARİHÇESİ ... 437
Süleyman Şah (1077-1086 M / 470-479 H.) ... 438
Fâsıla-yı Saltanat ... 440
I. Kılınç Arslan (1092-1107) ... 442
Rükneddin Mes'ud (1116- 1156) ... 443
II. Kılınç Arslan (1158 - 1192) ... 445
I. Gıyâseddin Keyhüsrev (1192-1196) ve Süleyman Şâh (1196-1203) ... 446
I. İzzeddin Kevkâvus (1211-1220 M.; 607-616 H.) ... 447
I. Alâeddin Keykubad (1220 -1237 M.; 616 - 634 H.) ... 447
II. Gıyâseddîn Keyhüsrev (1237-1246) ... 449
II. Sultan İzzeddîn Keykâvus (1246-1265) ... 450
IV. Rükneddin Kılınç Arslan (1261-1266) ... 451
III. Gıyâseddin Keyhüsrev (1266-1281) ... 451
II. Gıyâseddin Mes'ud (1281-1287; 1302-1308) ... 452

Onyedinci Bahis
MOĞOLLAR VE İSLÂM

Moğollar'ın ortaya çıkışı ... 454
Cengiz Hân ... 454
Moğol istilâsında İslâm âlemi ... 455
Hıristiyanlık ve Moğollar ... 455
Moğollar'ın İslâm'a hizmeti ... 460

EK:
MOĞOLLAR HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER VE İLHANLILAR

MOĞOLLAR ... 463
Moğolların Harb Usûlü ... 469
Moğol Fetihlerinin Türk-İslâm Dünyasındaki Neticeleri ... 473
Moğol Sulhu ... 477
Şerîat ve Yasa İhtilâfları ... 477
Cengiz'den Sonra ... 485

Oktay'ın Kaanlığı ... 486
Moğolların Doğu Avrupa Fetihleri ... 489
Tuluy Şubesi ... 496
İLHANLILAR ... 499
Hülagû Hân ... 500
Abaka Hân ... 507
Ahmed (Teküdar) Hân ... 510
Argon Hân ... 516
Keyhâtu Hân ... 519
Baydu Hân ... 520
Gâzân Mahmud Hân ... 521
Olcayto Hudâbende Hân ... 526
Ebû Said Bahadır Hân ... 527
Ebû Said Hân'dan Sonra ... 532

Onsekizinci Bahis

TARİKATLAR

Tarikatların aldığı ehemmiyet ve sebepleri ... 534
İlk tarikatlar ... 534
Tarikatların sosyal tesirleri ... 535
İslâm muhitleri ve tarikatlar ... 536
Afrika'da Tarikatların Tesirleri ... 537

EK:

BAZI BÜYÜK TARİKATLAR

Nakşîlik ... 546
Mevlevîlik ... 547
Bayramîlik ... 555
Kadirîlik ... 556
Rüfaîlik ... 558
Sa'dîye ... 558
Bektaşîlik ... 558

EK:

İ'TİKAD'DA VE AMEL'DE DOĞRU MEZHEPLER

Eş'arîlik ... 570
Mâturidîlik ... 570

İslâm Hukukunun Hususiyetleri ... 571
İslâm Hukukunda Fukahâ Tabakaları ... 573
Hanefîlik ... 575
İmam-I Âzam'ın Talebeleri ... 578
Usûl-i Fıkh'a Dâir Eserler ... 580
Fürû-i Fıkh'a Dâir Meşhur Eserler ... 580
Muteber Fetvâ Kitapları ... 581
Mâlikîlik ... 582
Şafiî Mezhebi ... 583
Hanbelîlik ... 583

Ondokuzuncu Bahis

OSMANLI TÜRKLERİ

Osmanlılar'ın ortaya çıkışında Avrupa ve İslâm âlemi ... 585
Yeni bir yükseliş devri ... 585
Yeni fetihler ... 586
Osmanlı Hilâfet'i ... 587
Sünnî ve Şi'a çekişmeleri ... 587
İslâm ittihadı ... 587
Umumî çöküntü ... 588
Müslüman Osmanlı âleminde çöküntü (234-238) ... 588

Yirminci Bahis

BAZI TEŞEBBÜSLER VE VAHHÂBÎLER

Nâdir Şah ve birleşme arzuları ... 590
Şikâyetler ve yanlış çâreler ... 590
Sultan Mahmud'un inkılâbı ... 591
Vahhâbîler'in zuhûru ... 592
Vahhâbîlik ve Protestanlık ... 592

EK:

VAHHÂBÎLİK VE MENŞELERİ HAKKINDA BİR KAÇ SÖZ

Vahhâbîlik ... 597
Ahmed bin Hanbel (164-241 H.) ... 600
İbni Teymîye (661-728 H.) ... 607
Muhammed bin Abdü'l-Vahhâb ... 615

Vahhâbî İsyanının Kısa Bir Hülâsası 617
Vahhâbîliğin Esasları, Ayırıcı Vasıfları ve Bir Kaç Mülâhaza 620
Ufak Bir Mütâlaa 624

Yirmibirinci Bahis

DÜŞÜŞ VE SEBEPLERİ

Akıl ve İslâm 627
İlim, fen ve İslâm 628
Yanlış telâkkiler 628
Şekilcilik 628
Terakki düşmanlığı 629
Havâss ve Avam 630

Yirmiikinci Bahis

İSLÂM'IN GERİLEMESİ

İslâm medeniyeti 632
Âdetlerin ve fikirlerin çarpışması 632
Servet, satvet ve gaflet 633
Yeni mücâdele hareketleri 633
Hıristiyanlık 634
Yeni Avrupa medeniyeti 634

Yirmiüçüncü Bahis

MUHÂLİFLER VE MÜNEKKİDLER NE DİYOR?

Dozy'nin tenkitleri 635
Haksız parçalar, ibret alınacak parçalar 641
Lé Chatlie, Chanté pié de la Cosie vesâir mütefekkirlerin mülâhazaları 645

Yirmidördüncü Bahis

ISLÂHAT VE İSTİKBÂL

Tenkitler ve ehemmiyetleri 650
Teceddüt fikri ve sosyal kadronun ıslâhı lüzumu 650
Şeyh Abdüh ve Cemâleddin-i Afgânî 654
İçtihad kapısı ne suretle açılmalı? Alâkalılar hakkında tenkitler, Islâhat teşebbüsleri 658

EK:

OSMANLI PÂDİŞÂHLARI

Osman Hân Gâzî 665
Orhan Hân Gâzî 671
Murad Hudâvendigâr Hân Gâzî 675
Sultan Yıldırım Bâyezid Hân Gâzî 679
Fetret Devri 684
Çelebi Sultan Mehmed Hân Gâzî 685
Sultan Murâd-ı Sânî Hân Gâzî 687
Fâtih Sultan Mehmed Hân Gâzî 691
Sultan Bâyezid-ı Sânî Hân Gâzî (Bâyezid-ı Velî) 696
Yavuz Sultan Selîm Hân Gâzî 700
Kanunî Sultan Süleyman Hân Gâzî 704
Sultan Selîm-i Sânî Hân Gâzî 712
Sultan Murâd-ı Sâlis Hân Gâzî 716
Sultan Mehmed-i Sâlis Hân Gâzî 719
Sultan Ahmed Hân-ı Evvel 724
Sultan Mustafa Hân-ı Evvel 729
Sultan Osman Hân-ı Sânî (Genç Osman) 731
Sultan Murad-ı Râbî Hân Gâzi 734
Sultan İbrahim Hân 738
Sultân El-Gâzî Mehmed Hân-ı Râbi 741
Sultan Süleyman Hân-ı Sâni 744
Sultan Ahmed Hân-ı Sânî 747
Sultân El-Gâzi Mustafa Hân-ı Sânî 749
Sultan Ahmed Hân-ı Sâlis 753
Sultân El-Gâzî Mahmud Hân-ı Evvel 755
Sultan Osman Hân-ı Sâlis 758
Sultân El-Gâzî Mustafa Hân-ı Sâlis 760
Sultân El-Gâzî Abdülhamîd Hân-ı Evvel 763
Sultân El-Gâzi Selîm Hân-ı Sâlis 766
Sultan Mustafa Hân-ı Râbî 769
Sultân El-Gâzî Mahmud Hân-ı Sânî 771
Sultan Abdülmecîd Hân 777
Sultan Abdülazîz Hân 782

Sultan Murad Hân-ı Hâmis 788
Sultân El-Gâzî Abdülhamîd Hân-ı Sânî 790
Sultân El-Gâzî Mehmed Hân-ı Hâmis (Sultân Mehmed Reşad) 798
Sultan Mehmed Hân-ı Sâdis 803

EK:

20. YÜZYILDA İSLÂM DÜNYASI HAKKINDA BAZI MÜTÂLAALAR

İslâm'ın İçtimaî, Siyasî ve Fikrî Bir Tevhîd Dini Olduğu 813
İslâm'ın Zuhûru ve Yayılışı 814
Osmanlı Hamlesi 816
İslâm Dünyası'nın Osmanlı Devleti'yle Alâkası 818
İslâm'ın Siyâseten Mağlûp ve Fakat Diyâneten Gâlip Oluşu; İslâm Hakkında Bazı Yabancıların Müşahedeleri 820
I. ve II. Cihan Harbleri Sonundaki İslâm Dünyası ve Bazı Müşahedeler 821
Araplar ve Türkler 826
Nüfus, Mevki ve Zenginlik 827
Çin ve Rusya İslâmlığı 828
İslâm Dünyası'nda ve Ortadoğu'da Komünist Propagandası ve Sovyet Tesiri 835
Dünyadaki Enternasyonaller ve İslâm 839
İslâm Enternasyonali ve İslâm Nasyonalizmi 841
Ortadoğu'nun İki Meselesi: Yahudi ve Petrol 847
Ortadoğu ve Afrika Siyasî Haritası Üzerinde Mülâhazalar 849
Petrol Boykotu ve İslâm Zirve Konferansı 855
Netice 865

DİZİN 869

BU BASIM İÇİN

Önsöz

İslâm Tarihi, Dârülfünûn Felsefe hocası Ahmed Hilmi Efendi'nin eseridir. İslâm dini hakkında müslim ve gayrı müslim unsurlarca dile getirilen övgü, yergi ve değerlendirmeleri, tenkitçi bir filozof üslûbuyla ele almıştır. Böylece İslâm tarihinin örgüsünü teşkil eden olayların sebep ve sâiklerine nüfûz ederek onları muhakeme meydanına getirip ölçmüş, tartmış ve hükümler vermiştir. Onun bu hakîmâne mütalaalarına, telakkileri ve devlet şuuru yönünden ancak Cevdet Paşa ile kıyaslanabilecek olan Ziya Nur'un açıklama, düzeltme, ikmal etme ve eklemelerle yeni bir boyut kazandırdığını görüyoruz. Bu olağanüstü şerhler ve ekler, esere bir tarihten çok, tarih akışı içindeki olayların, iman ve siyaset alanlarındaki çekişme ve kavgaların hükme bağlandığı bir mahkeme hüviyeti vermiştir.

Bildiğimiz kadarıyla, bu derece sağlam bir tarih muhakemesine, başka hiçbir eserde rastlamak mümkün değildir. Belgelerin ve olayların monoton detaylarından, asıl büyük sentez fikrine ulaşmak herkesin harcı olmadığı gibi, Ahmed Hilmi merhum bile yalnız başına bunu başarabilmiş değildir. Ama elinizdeki esere Ziya Nur Aksun'un yaptığı katkılar, ona bu özelliği kazandırmıştır. Ondaki hukuk formasyonu, siyasi erk'in hukukî otoritesini oluşturan "devlet"in doğru algılanmasını sağlamış, tarihî olayların sosyal, kültürel ve siyasi boyutlarına "devlet şuûru" ile nasıl bakılacağını göstermiştir. Netice olarak, teşekkülünün zirvesini "devlet"te bulan anlayışıyla o, A. Hilmi'yi massetmiş(=özümsemiş) ve onun filozofça yorumlarına, İslâmî dönemdeki Türk tarihini de ekleyerek, eseri böyle bir sentezin el kitabı haline getirmiştir.

Biz bu eserin üçüncü basımını, 100-150 kadar kelimeye müdahale ederek, daha anlaşılır ve daha kolay okunabilir bir metinle okuyucuya sunuyoruz. Terim niteliğindeki kelimelere [ ] içinde yaptığımız açıklamalarla müdahaleyi tercih ettik. Normal cümlelerdeki fiil ve sıfatları günümüz Türkçesine uyarladık. Terkipleri de büyük çapta açtık, Arapça ve Farsça çoğul eklerini, birkaç istisnası dışında Türkçe çoğul ekleriyle ifade ettik. Bunları yaparken her iki üstadın üslûp özelliklerine hassasiyetle dikkat gösterdik…

Eserin Türk aydınlarının başucu kitabı olduğuna inanıyoruz. Eserin, hiçbir bahâne ve güçlükle karşılaşılmadan okunmasını istiyoruz. Yine inanıyoruz ki, bu esere bir defa nüfûz eden kişi, içinde yaşadığımız toplumu kavrayacaktır. Uzun asırlar "Cenâb-ı Allah'ın kendi adını yüceltsinler diye yarattığı bir nesil olduklarına inananların" evlâtlarının kendilerini tanımalarına ve geleceklerine ışık tutmalarına bu eserin mükemmel katkılar sağlayacağını düşünüyoruz… Ve bu mükemmel eseri Türk milletine armağan eden Ziya Nur Aksun'a şükranlarımızı sunuyoruz.

Ötüken Neşriyat adına
Erol Kılınç

Giriş

BİRİNCİ BAHİS

Tarih

**Tarih – Tarih ile hurâfeler ve esâtir[=mitoloji]'in farkı –
Tarih ve kavimlerin tarihî rivayetleri ve tarih öncesi – Tarih öncesinin taksimatı –
Tarih'in taksimatı – Tarih'in me'hazları.**

Tarih: Tarih, beşeriyet'in tercüme-i hali demektir. İnsanların ilk zuhûrundan itibaren nasıl yaşadıklarını, ne yaptıklarını, ne düşündüklerini bildiren malûmat mecmuasına tarih adı verilir. İlk zamanlarda tarih "hususî bir ilim" teşkil etmiyordu. Tarih âlimlerin tarifine giremiyordu: Lâkin sonraları tarih felsefesi meydana gelmiş ve ahlâkî, siyasî ve içtimaî ilimler ile tarihin mevzuları âdeta birleşmiş olduğundan bugün tarih büyük bir ilmin mühim bir şubesi addedilmektedir.

Tarih, hurâfeler ve esâtir[=mitoloji]'in farkı: Beşeriyet henüz ilimler ve fenler ile kevnî hâdiseleri anlayıp tefsire muktedir olamadığı zamanlarda, bu hâdiseleri anlatmak ve sebeplerine vâkıf olmak emeliyle, sırf kendi hayatından ibaret bir takım masallar icat etmiştir.

Bunlara "*Esâtir = Mythe*" nâmı verilir. Bu masalların, tarih nokta-i nazariyle hiçbir kıymeti yoktur. Lâkin beşeriyete ait en mühim ruhî tecelliyata [=oluşumlara] işaret etmeleri itibariyle büyük ehemmiyetleri vardır. Gerçi esâtir, insanların hayal kuvvetlerindeki icat istidatlarının kaybolmamış timsalleridir. Bu itibarla esâtirin tarih ve felsefede yeri vardır.

Esâtirden çıkan hususların en mühimi, insanın bir meçhul önünde kalmağa râzı olmadığı ve fıtraten her şeyi bilmek arzusuna sahip bulunduğudur. İnsan bir şey için "Bilmiyorum" demesini sevmiyor. O şeyi bilmeğe çalışıyor. Bu emeli sağlayacak tecrübelerden, yani ilimlerden mahrum bulunduğu zamanlar uçsuz bir umman olan hayali ibda'[=yoktan orta koyma, icad] kuvvetine müracaat etmiş ve esâtiri meydana getirmiştir.

Hurâfât: Esâtir ile hurâfelerin farkı şudur ki: Birincilerin hiçbir tarihî hakikatı yoktur. Sırf hayal'in icat ettiği şeylerdir. Hurâfeler ise, hayal ile mecz ve tahrif edilmiş doğru vak'alardır. "*Hurâfât = Legende*"den hayal ve tahrifat ayıklanabilirse alelade tarihî bir vak'a karşısında bulunulduğu görülür.

Hurâfât'ın tarih nokta-i nazariyle ehemmiyeti, esâtirden daha büyüktür. Bir de hurâfeler esâtirden sonradır. Esâtir, tarihten evvelki devirlerin meçhul derinliklerinde başlamış, Yunan medeniyetiyle sönmeye yüz tutmuştur. Hurâfât ise, nispeten yakın zamanlara kadar hüküm sürmüştür.

Tarihle iştigal edecekler için, sahih tarihî vak'alar ile esâtir ve hurâfâtı tefrik etmek lâzımdır. Vâkı'a bunlardan esâtirin tarihî hakikatler ile hiçbir münasebeti olmadığı pek kolay anlaşılabilirse de hurâfât ile tarihî vak'aları ve hele hurâfelerin tarihî kısımlarıyla hayalî kısımlarını ayırmak kolay değildir. Hele hayalî kısımlar vicdanla ilgili şeylere ait olursa müşkülât daha da artar.

Tarih ve kavimlerin rivâyeti: "*Rivâyet-i akvâm = Tradition*"a an'ane, menkulât, nakliyat nâmları da verilir. Bunlar kavimlerin babadan oğula nakil ve rivâyet ettikleri vak'alar ve hâdiselerden ibarettir. Tarih açısından rivâyetlerin ehemmiyeti büyüktür. Bununla beraber rivâyetlerin hurâfelerden ayrılabilmesi de lâzımdır. An'âne, umumî mânâsıyla alınırsa, tabiatıyla esâtir ve hurâfeleri ihtiva eder. Lâkin biz burada rivâyetleri "*Gayr-i ilmî ve gayr-i mazbut şekilde ecdaddan evlâda intikal etmiş tarihî vak'alar*" mânâsına alıyoruz. Bu sebepten rivayetler ile hurâfeler arasındaki farkın meçhul kalmamasını tavsiye ederiz.

Tarih, bir çok bahis ve kısımlarında, an'ânelere büyük ehemmiyet vermeğe mecbur ve çünkü onlara muhtaçtır. An'âneler, hurâfelerden ayrılmak suretiyle, en meşru tarih kaynaklarından biridir. Lâkin an'ânelerin sû-i istimali tarihi kıymetten düşürür.

Tarih ve tarih öncesi: Yakın zamanlara kadar tarih, birkaç bin senelik vukuatı ihtiva edebiliyordu. Lâkin Avrupa araştırıcıları Mısır âsâr-ı atîkasını, Ninova ve Bâbil ve daha nice kadîm medeniyet harabelerini, Çin, Mısır, İran vesâir eski medeniyetlerin yazılı vesikalarını incelemeye muvaffak oldukları zamandan beri tarih, yetmiş asırlık bir zamanı ihtiva etmektedir. Bundan ilerisi için yukarıda saydığımız eserlerden malûmat almak mümkün değildir. Kaldı ki: Beşeriyetin ömrüne nisbetle bu yedibin senenin pek kısa bir zaman olduğunu mütefekkirler öteden beri tahmin edegelmişler ise de evvelleri bu bâpta kâfi deliller yok ve olanlarının da kıymeti şüpheli idi. Sonra "Bouche De Perte" nâmında bir zâtın, Tûfân'ın kalıntılarını keşif maksadıyla başlayan araştırmaları, tarihin ihtiva ettiği zamanlardan daha pek çok evvel yaşamış olan insanların yazılı vesikalarını keşif ile neticelendi. Bu yolda gösterilen gayret, az zamanda tarihin yanı başında ve asıl tarihe methal olmak üzere bir de "*Kable't-târih* (Tarih öncesi)" ilmini kurdu.

Tarihin ihtiva ettiği zaman, yedibin senelik bir müddetten ibaret iken tarih öncesi, bazı âlimlere göre 350.000 ve bir kısmına göre ihtimal ki 800.000 senelik bir zamanı içine almaktadır. Bizim nâçizane tedkiklerimize göre, bu senelerin adedi hakkında kat'î bir söz söylenememekle beraber, ikinci tahmin ilme daha zi-

yade muvafıktır. Bu suretle beşeriyet tarihi, birisi asıl tarih ve diğeri tarih öncesi nâmıyla iki büyük kısma ayrılıyor.

Tarih öncesinin kısımları: Tarih öncesinin devirleri henüz mufassal kısımlara ayrılmamış ise de belli başlı üç devreye taksim edilmiştir. Bunların birincisi "Taş devri"dir. Bu devrede insanlar, âlet ve edevâtını ancak, taştan, ağaçtan ve kemiklerden yapmış ve madenlerden hiçbirini keşfedememişti.

İkinci devre "Tunç devri"dir. İnsanların ilkönce bakır ve kalay madenlerini keşfettikleri anlaşılıyor. Üçüncü devre "Demir devri"dir.

Mamafih şurasını nazar-ı dikkate almak lâzım gelir ki tarihle tarih öncesi arasındaki bölücü hat kat'î olmadığı gibi yukarıda zikrettiğimiz üç devreden ikinci ve üçüncüyü ayıran tunç ve demir, hâlâ zamanımızda en çok kullanılan madenlerdendir. Keza zamanımızda birçok vahşi kabileler var ki taştan başka bir şeyden âlet ve edevât yapmasını bilmiyor. Demek ki Taş devri el'an küremizde devam ediyor.

Tarihin taksimatı: Tarih, üç büyük devreye taksim edilmiştir. Kadîm zamanlar, Orta çağ, Son çağ. Tarihin bu taksimatı bütününe ait olup hepsine birden "Umumî Tarih" nâmı verilir. Bir memleketin, bir kavmin, bir fikir ve mesleğin tarihine "Hususî Tarih" adı verilebilir. Tarih-i Enbiyâ, Tarih-i İslâm, Tarih-i felsefe gibi. Şahısların hayatlarının tarihine "Tercüme-i Hal" ismi verilir.

Tarihin mehazları: Tarihin mehazları çoktur. Kadîm milletlerin terk ettikleri eserler, mabetler, piramitler, bentler, makberler, üzeri yazılı kiremit levhalar, alât ve edevât, fosiller, dikili taşlar, sütûnlar, yazılı eserler, kavimlerin rivâyetleri vesaire tarihin belli başlı mehazlarıdır.

İKİNCİ BAHİS

Din, Felsefe, Fen

Akliyyun (Rationalistes), – Zihniyyun (idéalistes), – Hissiyyun (Le Sensualisme), Tenkid felsefesi ve Reybiyyun (Le Criticisme), – İsbat ve Tekâmül felsefesi (Le Posivitisme et L'evolution), – Maddiyyun ve Ferdiyyun (Le Matérialisme et Le Monisme matérialiste), Vücûdiyyun ve Ruhâniyyun (Le Panteisme et le Spritualisme), – İlâhiyyun (Le Deisme), Fennin selâhiyeti, – Felsefenin selâhiyeti.

Dinler hakkında mütalâalar, felsefî mesleklere göre değişiyor. Bundan dolayı dinler hakkında yazılan eserleri tedkik etmeden evvel müelliflerin mensup olduğu felsefî mesleği bilmek lâzımdır. Böyle olmazsa, insanın elinde hakikat miyarı ve tedkik ölçüsü bulunamayacağından zıt fikirlerin oyuncağı olur ve yazılan şeyi ya sebepsiz reddetmek veyahut muhakemesiz kabul eylemek zorunda kalır. Özellikle son Avrupa eserleri hep ilmî kisveye bürünmüş olarak yayınlandığından "ilim, fen" kelimesinin meftunu olanların ilmî olmayan fikirlere kapılması çok mümkündür. Bizim tenkitlerimizin de anlaşılması için bu mesleklerin bilinmesi icap eder. Lâkin bu giriş, ciltlerle te'liflerle ancak hakkıyla anlatılması mümkün olan felsefî meslekler[=sistemler] hakkında, geniş bilgiler vermeğe yeterli değildir. Bu sebeple bu mesleklerin umumî hatları ve mühimleri hakkında kısaca malûmat vermekle yetinmek zorundayız.

Akliyyun, akılcılar: Akıl ile tedkiki mümkün olmayan veyahut akla ve âdetlere zıt olan, kabulü imana muhtaç bulunan şeyleri reddeder. Hakikatları ve mucizeleri tevil ederek aklî ve "tabiî" bir şekilde kabul eder. Bunlara "Akılcılar, Rationalistes" nâmı verilir. Son zamanlarda, Rasyonalistlerin kaidelerini, Protestanların meşhur büyüklerinden bir çokları *Tevrat* ve *İncil*'e, *Zend Avesta*'ya, Hind mukaddes kitaplarına ve hatta *Kur'ân-ı Kerîm*'e ve başta Hıristiyanlık olarak bütün dinlere ve İslâmiyet'e de tatbik etmişlerdir. Vak'aları tahrif ve hakikatleri tevil ederek bir "İslâm Tarihi" yazmış olan "Dozy" akliyyundan bir müsteşriktir.

Zihniyyun, zihniyeciler: Hayalîler "İdéalistes" namını da alan bu meslek sahipleri, maneviyatın haricî hakikatini, maddiyatın hakikî vücûdunu red ile her şeyi "fikir=idée"e ircâ ederler.

Hissiyyun, hissiyeciler (Le Sensualisme): Kavramları, tabiî hâdiselerin dimağa akseden tesirlerinden ibaret addederek zarurî kaziyeleri de tecrübeye irca ve insan aklında maneviyatı idrâke mahsus ve mevhibe kılıklı bir "temyiz hassası, Raison" bulunduğunu inkâr ve bu hassenin de tecrübe neticesinde hâsıl olduğunu iddia ederler. Hissiyyun mesleği, zarurî olarak inkâr ve materyalizmi doğurur.

Tenkit felsefesi ve reybîler (Le Critisme): Bu meslek Almanyalı (Königsberg) Kant'ın felsefî ekolü olup, sonradan pozitivizm ve zihniyecilerden de istifade etmiştir. Bu meslek sahipleri, hemen bütün müesses fikirleri yıkıp tahrip ettikleri halde bunların yerine bir şey koymazlar. Şurası şâyân-ı dikkattir ki, tenkitçiler, tahrip ettikleri fikri nezâket ve zarâfetle yıkarlar. Bu usûlün yaptığı tahribat, diğerlerinden daha tesirlidir.

Bu mesleğin esas düstûru, şu suretle hülâsa edilebilir: İnsan idrâkinde bir takım fikirler ve zarurî kaziyeler var; bu zaruret, hakikatte var mıdır? Yoksa beşer aklında mevcut ve haricî hakikati olmayan şeyler midir? Tenkit felsefesi, bunlarda hiç bir haricî hakikat olmadığını iddia ediyor. Şu halde beşeriyet için hakikatleri bilmek mümkün olmadığı gibi maneviyatın da varlığı, insan idrakinin hükmünden ibaret kalıyor.

İşte görülüyor ki, tenkit mesleği zarurî olarak şek ve şüpheye (reyb) götürüyor.

İsbat ve tekâmül felsefesi (Le Positivisme et l'évolution): İsbat felsefesi (pozitivizm), hâdiselerden ve kâinattan hârice çıkmamak ve tecrübe ile sabit olamayacak şeyleri felsefeden çıkarmak emelindedir. Lâkin ekseri düstûrları bu dâvanın aksine olup, bir çok zıt fikirleri içine almaktadır.

Tekâmül felsefesi ile pozitivizm arasında fark pek azdır. Her ikisi maneviyatı tecrübe zemîni hâricinde ve meşgul olmağa lâyık görmemektedirler.

Maddiyyun ve ferdiyyun, (Le Matérialisme et le Monisme matérialiste): Maddiyyun (Materyalizm), mevcudiyeti kuvvet ve madde nâmıyla iki asla irca ederek[=indirgeyerek] bütün maneviyatı bir kalemde red ve inkâr eder. Ferdiyyun (Monizm) ise, kudret ve maddeyi bir "cevher, mâye"ya irca etmek gibi fazla bir fikri muhtevi ise de aralarındaki fark ehemmiyetsizdir. Monizm, materyalizm mesleği ile vücûdiyyun (pantheisme) mesleğinin karışımıdır denilebilir.

Vücûdiyyun ve ruhâniyyun (Le Panthéisme et le Spritualisme): Vücûdiyyun(-panteizm), vahdet-i vücûd tarafdarları ise de, bunlarla İslâm tevhîdcileri arasında fark vardır. Ruhâniyyun (Spritualistler) Cenâb-ı Hakk'ın bu âlemden maya itibariyle ayrı ve ruhanî bir şahıs olduğuna kail olanlardır.

İlâhiyyun (Le Déisme): Bir dine mensup olmadığı, nebîleri tasdik etmediği halde Zât-ı Bâri'nin [Allah'ın] varlığına inananlardır.

Fennin (ilmin) selâhiyeti: İlim ve fen[1], bir şeyin "nasıl" olduğunu tedkik eder. Şu halde fennin uğraşacağı zemin, yalnız hâdiseler ve olanlar (Şuûnât) sahasıdır.

[1] İlim ve fen, din ve hikmetin mevzuları hâricinde ve hudutlu bir şekilde alınıyor. Buraya dikkat edilmelidir. Yoksa umumî mânâsı itibariyle "fenn-i hikmet (hikmet fenni), ilm-i hikmet (hikmet ilmi), din ilmi" demek câizdir.

Bundan dolayı fen, hiç bir vakit tecrübe ve tedkik vadisinden çıkamaz; çıkarsa artık ona fen[1] nâmı verilemez.

Demek ki fennin[2] kendisine has bir sahası vardır ki, hâdiseler meydanıdır. Fen bu sahada kaldıkça, hâkimdir, mutadır, sahihtir. Zira insanlarca icrası mümkün olan tecrübe ve tedkik üzerine kurulmuştur. Gerçi fende, ilimde bizatihi tecrübe ve tedkiki mümkün olmayan nazariyeler, faraziyeler vardır. Şu kadar ki bunlar eserleri ve neticelerinde tecrübesi mümkün olan bahisleri ihtiva edebilir. Meselâ: Cüz'ü fert (atom), kudretin ve maddenin muhafazası [=maddenin sakımı, korunumu] nazariyeleri gibi. Hiç bir suretle tecrübe ve tedkikî mümkün olmayan bahisler ilmin ve fennin hâricinde kalır. Eğer ilim, bu gibi bahisler hakkında hüküm vermeğe kalkışırsa, hududunun hâricine, sahasının üstüne çıkmış olur ve ehemmiyeti kalmaz.

Meselâ bir kimse "Melekler yoktur." dese, eğer bu sözle, fennen ve tecrübî olarak, meleklerin mevcudiyetini incelemek kabil değildir, demek istiyorsa, sözü doğrudur. Lâkin tecrübe ile ispatı mümkün olmadığı için meleklerin mevcudiyetinin inkârını kastediyorsa, yalan söylemiş oluyor; çünkü evvelâ kendisi ilmin hâricine çıkıyor.

Tecrübe ve tedkik ile ispatı mümkün olmayan bir şeyi inkâr, ikrar kadar, ilme ve fenne zıttır.

Avrupa eserlerinde, en çok tenkide şâyân olanlar, fen ile felsefe ve dini mezcedenlerdir. Fenni kendi hududu hâricine çıkarmak, onu mahvetmek demektir. Halbuki Avrupa'da bir çok mütefekkirler bu hatâya düşüyorlar.

Şu halde fen ve ilim salâhiyetini aşıyor. Bu usûl, bu tecavüz, Avrupa cemiyetlerine pek fena tesirler yaptığı gibi, ilmin ve fennin gelişmesine de mâni olmaktadır. Çünkü, ilmi, selâhiyet ve mevzuu hâricine çıkarıyor ve lüzumsuz bir sürü faraziye ile ilmi ilim olmaktan uzaklaştırıyor.

Felsefenin selâhiyeti: İlim bir şeyin nasıl olduğunu tedkik eder demiştim. Niçin öyle olduğunu tedkik vazifesi felsefeye aiddir.

Meselâ nazar-ı dikkatimize bir hâdiseyi, bir koyunu alalım. İlim, nütfenin ana rahmine düştüğü dakikadan itibaren tedkiklere başlar. "Bir koyun nasıl meydana gelir?" denilirse, size bütün tafsilâtıyla haber verir. Lâkin bu verdiği malûmata karşı "Niçin böyle oluyor?" derseniz, ilim size cevap veremez. Hâdise ilmin malûmudur; tâli sebepleri de görebilir. Lâkin en büyük sebebi, gayeyi, hikmeti göremez ve niçin suâline cevap veremez.

---

1 Fen'nin en kısa ve toplu tarifi şudur: Fen, kanunlar ve sebeplerden bahseder.

2 Meşrutiyet devrinde fen kelimesi bugün pozitif ilimler dediğimiz ilimler için kullanılıyordu. İlim kelimesi, dinî bir mânâyı muhtevi kabul ediliyordu. Ulûm-i diniye, ilmiye (hocalar) sınıfı, kisve-yi ilmiye gibi. Müsbet ilimlere fünûn-ı müsbite deniliyordu. Bu sebepten üniversiteye "Darülfünun" denilmişti. (Ziya Nur'un ilâvesidir.)

Beşeriyet bir hâdisenin nasıl meydana geldiğini bilmekle kanaat edemez. Her meçhule karşı, insan vicdanı, derhal "niçin?" sualini sorar. Bu sonuncu sualler, insaniyeti bilhassa işgal edenlerdir. Her akıllı ve gafil olmayan insan, dünyaya niçin geldiğini, nereye gideceğini, mükevvenâtın niçin mevcût olduğunu sorar ve sormağa fıtraten ve vicdanen zaruret hisseder.

İlim, sual soranın dünyaya nasıl geldiğini bildirir, lâkin niçin geldiğini bilmez ve bildiremez. Bu âleme her gelenin öleceğini söyler, lâkin nereye gideceğini ve ölümünden sonra bir ikinci hayat olup olmadığını kestiremez. Mükevvenât hakkında güzel fikirler verir, fakat varlığın asıl sebeplerini keşfetmeye muktedir olamaz.

Beşeriyet, ilmin bu aczi önünde başını eğip kalmaz, sualine cevap almadıkça gönlünün endişesi sükûnet bulmaz. İşte bu suale cevap bulmak zaruretidir ki beşeriyeti, ilim[1] yanında ilimlerin hükümlerinin zübdesi ve aklî neticeleri olarak bir de felsefe meydana getirmeye icbar etmiştir. İnsanın yaratılışına böyle bir endişe va'zettiği içindir ki Cenâb-ı Hak insanlara Peygamberler göndermiş ve dini ihsan etmiştir.

Demek ki ilim (müspet ilim) bir hâdisenin şekilleri ve tezahürlerinde kalır, hikmet ise, içine ve sebeplerine müracaat eder, birinci nasıl olduğunu, ikinci niçin öyle olduğunu anlatmağa uğraşır. Şu halde din, zâid [fazlalık] olmaz mı? Dinin vazifesi nedir? Felsefe dinden ayrılmayı icap ettirir mi? Bu sualin cevabını dördüncü bahiste vereceğiz. Şimdilik şu kadar söyleyelim ki; felsefe dinin yardımcısı ve tamamlayıcısıdır, lâkin, hiç bir vakit felsefe "Din hissini" doyuramaz. Hiç bir vakit felsefe, insanı dinden uzaklaştıramaz.

[1] Tarihen, hikmet (felsefe), ilimden evvel ibda' edilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BAHİS

Din

Dinin tarifi – Din hissi – Dinin lüzumu – Dinin faydaları.

Dinin tarifi: Dinin tarifi basit bir görüş önünde pek kolay zannedilir. Din ile o derece ülfet etmişiz ki âdeta din ve insan, birbirine müteradif kelimeler haline gelmiştir. Bundan dolayı dini, tarife muhtaç olmayacak samimî bir anlayış ile bilen insan, evvelemirde "Din nedir?" sualini lüzumsuz bulursa da dini efradını câmî ve ağyarını mâni bir surette tarif etmeğe araştırıcılar ve felsefeciler hâlâ muvaffak olamamışlardır.

Din lâfzından "hak veya bâtıl", "falan veya filan din" anlaşılmamalıdır. Dinlerden her hangi bir din'i tarif etmek kolaydır. Müşkül olan, dinin şeklini yani "din fikri"ni tariftir.

Bu itibarla din nedir? Bu sualin cevabını verenler, esastan ziyade kendi telkinlerini gözönüne almışlardır. Biz teferruata ait olan cevapları bir tarafa bırakacağız. Lâkin bütün cevaplarda, bütün tariflerde kâh açık, kâh kapalı olarak mevcut olan fikirlere göre:

Din iki haddin birleşmesinden hâsıl olan fikirdir. Bu iki haddin biri içtimaî topluluk veya fert, diğeri insanlıkla temasta olan ve ona ilham veren tabiatüstü bir hakikattir.

Bu muğlâk tarifi sade bir lisana tercüme edersek şu hâsıl olur ki:

Din, bir insanın, kendinden üstün ve kendinin muhtaç olduğu bir kudreti anlaması, itiraf etmesidir.

Bu öyle yüksek bir hakikattır ki, insan hangi soyda olursa olsun, onu samimî ve ilhamî bir şekilde hisseder, his derecesi ayrı ayrı olabilir, lâkin bu hisse sahip olma hususunda insanlar müşterektir.

Bazı müdekkikler dini şu suretle de tarif etmişlerdir:

Din, öyle bir idrak hassesidir ki muhtelif isimler ve şekiller altında insan onunla "mutlak, nâmütenâhî"yi hisseder veya anlar. Bu kabiliyet olmasaydı, yani insanların yaradılışında böyle bir istidat bulunmasaydı, din meçhul ve imkân hârici olurdu.

İşte bir tarif daha:

"İnsanın bilinmesi imkânsız olan Mutlak Zâtı bilmek arzu ve aşkı, dindir."

[Bu hakikat *"Subhâneke mâ-arefnâke hakka ma'rifetike yâ ma'rûf* =Seni hakkıyla bilemedim! Ey Ma'rûf!" şeklinde Peygamber tarafından ifade buyrulmuştur].

Bu tariflerin her üçü de, aynı mânâyı ifade etmektedir. Tahlil bahsinde din fikrinde üç esas bulunmaktadır.

1. Bizden üstün olan ve tâbi olmaktan ganî bir kudretin vücûdunun itirafı,
2. Bu kudretin mahkûmu ve tâbi'i bulunduğunu his,
3. Bu kudretle insan arasında münasebet [kulluk, mâbudluk veya vahdet].

Dinin bu şekilde tarifine itiraz edenler ve zira bu tarifleri eksik bulanlar var. Mesele insaf ile muhakeme olunursa, itirazların ciddî olmaktan ziyade bazı teferruata ait noktaları anlayış şekline ait olduğu görülür.

Ezcümle *"Buda"* dininde ilâh ve ilâhelere verilen mevkiin ikinci derecede kaldığını ve hele tariflerin birçok dinlerdeki teferruatı ihtiva etmediği belli başlı itirazları meydana getiriyorsa da, bu gibi itirazlar müspet olmayan, müphem fikirlere istinat ettirildiğinden, geçerli değildir.

Evvelâ *Buda* dini hakkında Avrupalıların henüz kat'î fikirleri yoktur. Ve bahusus *Buda* dininin, ilâh mesleki[=sistemi] ve maddiyattan ibaret bulunduğu hakkında Avrupalılarda şu son zamanlarda hâsıl olan fikirler, yanlış bir cereyanın mahsulüdür. Avrupalıları bu yanlışlığa sevkeden bu dinlerin *"Nirvana"* yani "hâlet-i fenâ-yı mutlak"[mutlak yokluk durumu, hiçlik]ıdır. Onlar, lâfzî tariflerden bunu *adem* mânâsına alırlar. Halbuki bir mutasavvıf bunu pek kolaylıkla *"ıtlak"*[=bağlardan, kayıtlardan kurtulma] fikriyle, birleştirebilir. Şimdi de şu fikirleri kısaltalım: *Hikmet* gazetesinde yazdığımız İslâm Tasavvufu, Felsefe ve Yeni Fenler makalesinde dediğimiz gibi din, mabudu his ve anlamaktan, bilmekten ibarettir.

Din hissi: Bu terkip ile ifade etmek istediğimiz maksadı "vicdanî ve dinî samimiyet zevki" cümleleriyle tefsir ederiz. Din, zamanımızda umumî bir keyfiyettir. Lâkin dinî his, hiç bir zaman taammüm etmemiştir.

Güzel san'atlar zevki ve istidadı, bedîî his, nasıl umuma şâmil mevhibelerden değilse, hepsinden daha rakîk[=incelikli] olan din hissi de umumî bir istidat değildir. Dinlerden birine mensup iki adamı nazar-ı tedkike alalım. Bunların birisi mensup olduğu dinin ibadet ilmini harfiyen icra ediyor. Vicdanî ihtisaslarında hiçbir değişiklik ve heyecan, hiç bir cezbedici vak'a oluşmadığı halde ibâdet eyliyor.

Böyle bir adama dinsiz diyemeyiz. Lâkin kendisinde din hissi olmadığı ve daha doğrusu bu hissin kendisinde ya başlangıç halinde kaldığı veyahut da diğer bir temayül şekline girdiği muhakkaktır. Böyle bir makinede dinî his olamaz. Böyle adamlarda ibadet eden, ruh ve vicdan değil, i'tiyad ve ta'lim neticesinde maddî bir makine intizamı ile hareket eden cesedidir.

Diğer adama bakarsak görürüz ki: Bir çok vesile ile Cenâb-ı Hakk'ı hatırlar, bedîî mâhiyeti arzeden her manzara, ona hakikî güzelliklerin kaynağı olan yaratıcısını hatırlatır. Bu vesilenin zuhûriyle vicdanında tatlı bir heyecan, bağlı-

lığının derinliklerinde benzetilmesi ve tarifi müşkül bir zevk hisseder. Hâlık ve sahibine karşı kalbi taparcasına bir bağlılık duygusuyla dolar. İşte bu adam dinî his sahibidir. Meselâ İslâm dinine itikadı olmayan bir çok Avrupa mütefekkirleri, bir camii ve cemaatle namaz kılındığını görerek, İslâm dininin ibadetinde kalbe ve vicdana tesir eden bir büyüklük olduğunu beyan etmişlerdir. Bu gibi itirafların sahiplerindeki dinî hissi, bazen dine düşmanlık gösterenlerde bile görürüz. Meselâ pozitivizm mesleğinin pîri Auguste Comte, ömrünü maneviyâtı tahribe vakfetmişken en sonunda esrarengiz bir nev'i din, bir garip tarikat meydana koymuştur. Bu ifrattan dahi anlaşılıyor ki Auguste Comte'un dehâsında kuvvetli bir din hissi vardı ve sönmemişti.

Bilâkis pek dindar bazı adamlar olur ki, bir mabede girerken, ibadetleri icra ederken hiç bir şey hissetmezler. Bir Frenk'i bile te'sire gark edip zevklendiren camilerimize kırk sene devam edip de hiçbir heyecan hissetmeyen adamlar vardır.

Din aşkı, din uğrunda fedakârlık ve hizmet gibi hasletler ancak dinî hisse sahip olanlarda bulunur. Bu histen mahrum olanların dindarlığı ise ancak kendi kendilerini memnun etmekten ibaret kalır. Böyleleri din aşkından, fedakârlıktan hisse almamış olanlardır.

Dinin lüzumu: Milyonlarca insanın, binlerce senedenberi bir din ile mütedeyyin olma lüzumunu hissetmiş olması ve bugün dahi yeryüzünün sakinlerini teşkil eden milyonlarca insanın dinî şekillerden biriyle "din"lenmiş bulunması, dinin lüzumu hakkında sebep ve delillerin beyhude bir külfet olduğu fikrini uyandırır. Hadd-ı zâtında bu fikir doğru ise de bu konuda öne sürülecek deliller zihinleri aydınlatmaya yardım edeceğinden lüzumsuz değildir. Şurası da unutulmamalıdır ki dinin lüzumunu inkâr eden adamlar her asırda görülmüştür. Zamanımızda da dinin hiç bir vicdanî, siyasî ve içtimaî lüzumu olmadığı fikrinde bulunan adamlar pek çoktur.

Din fikri, denilebilir ki, insan idrakinin doğuşundaki zaruretindendir. Beşer tarihinin yedibin senelik sahifelerinde isimleri görülen kavimlerin hep bir din ile mütedeyyin oldukları tahakkuk etmiştir. Lâkin zannedilmemelidir ki din fikri yedibin seneliktir. Din "insan" ile beraber zuhûr etmiştir. Bu itibarla Din ve İnsan kelimeleri âdeta müteradif kelimelerden sayılır. Çünkü yekdiğerinden ayrılması kabil değildir. Tarihten evvel yaşamış insanlarda dahi din fikrinin var olduğu inkârı kabil olamayacak bir surette anlaşılmıştır. Zamanımızdan üçyüz elli bin sene evvel tahmin edilen Dördüncü Zaman başında yaşadıkları, bıraktıkları bakiyeler ve fosiller ise sâbit olan ve taşlaşmış kemiklerine nispetle "Neanderthal", "Kromanyon" v.s. gibi isimlerle yâdedilen eski insanlarda dinî fikrin mevcudiyeti, buna delâlet eden izlerle görülmektedir. Bu eski insanlardan bir kısmının cesedlerinin hususî bir itina ile hep aynı vaziyette defnedilmiş olması, kabirlere dikilen büyük taş parçaları, makber olarak seçilmiş olan mağaraların tertibi ve

daha birçok alâmetler dinî fikrin mevcudiyetini göstermektedir. Gerçekten sun'î olarak bozulmamış bir dimağın, bir idrâkin bazı hususları zarurî olarak düşünmeye ve muhakeme etmeye tabiî bir meyli ve samimî bir ihtiyacı vardır. Her insan[1] şu suallere bir cevap bulmaya bir mecburiyet hisseder: "Ben kimim? Nereden geldim, nereye gidiyorum? Beni kuşatan bu şeyler nedir? Nereden peydâ olmuştur?" Her insanın bu suallere bulabileceği cevap, tarif ve ihtiva[=içerik] cihetiyle farklı olsa bile esasen ve mâhiyeten aynı şeylerdir. Bu sual silsilesi neticesinde soru sahibi, kendi nefsi ve muhiti üstünde bir mevcudiyet keşfeder ve bu suretle yaratıcısını bulabilir.

Bu derece uzun zamanlardan beri milyonlarca insanın âdetâ zarurî ve tabiî olarak hissettiği bir fikrin lüzumu kendi kendine sâbit olur. Bu konuda bir itiraz yapılacak olsa bile bu, fikre ve dinin ruhuna ait olmayıp, şekillere ve dinin anlayış tarzlarına râci [yönelik] kalır.

Ceset için, hava, su ve gıdaların açıkça lüzumunu kimse inkâr edemez. Ruh için bazı gıdalar vardır ki, bunların lüzumu da aynı derecede açık ve bedihîdir. Ceset için hava ne ise, ruh için de din odur. İhtimâl ki bu tesbitimizi tenkit için havasız bir ceset yaşayamadığı halde, dinsiz bir ruhun yaşayabildiği söylenir. Böyle bir tenkit meseleyi iyi tahlil etmemekten ileri gelir. Evvelâ zamanımızda dinsiz adam yoktur ve olamaz. Yalnız dinî fikirle "menfî" bir tarzda meşgul olan adamlar vardır. *Allah*'ın varlığını ve dini inkâr edenler var; lâkin dikkat edilsin ki, bu inkâr dinî fikirden mahrum olmak, dini bilmemek değildir; bu adamların dinî fikirlerle meşguliyeti, inananlar derecesindedir.

Dinî fikri "inkâr ve red" suretiyle kabul bile dinin lüzumu için bir delildir. Bundan dolayı bu babdaki sualin hakikati şu suretle vâriddir: Beşerin idrâkinden dinî fikir çıkarılabilir mi?

Buna tereddüd etmeden "hayır" cevabını veririz. İdrâk-i beşer hangi seviyede olursa olsun, dinî fikirden ayrılabilecek bir kuvveti hâiz değildir. Ne tarihte ne zamanımızda dinî fikirden esasen mahrum bir fert göremiyoruz. Dinî fikri kabul etmenin ise esasa hiçbir dahli yoktur. Bu itibarla dini inkâr, dinin lüzumunu inkâr olmadıktan başka, inkâr ile iştigal bile o lüzumu tasdik demektir. Şimdi yeni doğmuş bir çocuğu alarak, kendine hiçbir dinî fikir telkin etmesek, acaba tabiî bir tekâmül neticesinde ilk arayacağı şeyler arasında din bulunmayacak mıdır?

Beşer idrâkini âlimâne ve vâkıfâne tahlil edenler, dinî fikrin zarurî fikirler arasında olduğunu açık bir surette ve hattâ bir riyazî kat'iyet ile ispat etmişlerdir.

---

[1] İptidaî insanda bu hassenin yokluğunu iddia edenler haksızdırlar. İlkel insanda umumiyetle bir başlangıç halinde bulunan bu hasse bazı mümtaz fertlerde kemal halinde bulunabilir. Dâvamızda ilmî olmayan hiçbir cihet yoktur.
Bu dâvamızı bugün bile sayısız misâller ile ispat mümkündür. Zira hâlâ bir millet fertleri içinde aynı zamanda yaşadığı halde vicdanî tekâmülleri itibariyle aralarında binlerce senelik mesafeler ve farklar bulunanlarını görüyoruz.

Şimdi de dine daha insanî ve daha samimî nokta-i nazardan bakalım. Evvelâ hiç kimsenin inkârına cüret etmediği şu kaziyyeyi zikredelim: "Ahlâk yani ahlâkî faziletler beşeriyet için elzemdir."

Gerçekten beşeriyet ahlâk ile sair mevcudattan ayrılmış ve temayüz etmiştir. Umumî ismiyle insaniyet dediğimiz manzume, ancak ahlâk ile kaimdir. Eğer ahlâk olmaz ise, vazifeler de olmaz; vazifeler olmazsa insanların hayvandan farkı kalmaz. İnsan cemiyetinin her şekli ahlâk ile mümkündür. İçtimaî topluluklar ve hükûmetler hep hukuka, hukuk ise, ahlâka dayanmıştır. Bu âlemde insanlara müyesser olan nisbî saadetin yegâne koruyucusu ahlâktır. Tarihî cibilliyetini tarif suretiyle ahlâkı tahrip edenler bile "*esâsen = En principe*" ahlâkın lüzumunu kabul etmişlerdir. Acaba din ve ahlâk ayrı ayrı şeyler midir? Din olmadan ahlâk mümkün müdür? Sokrat ve talebeleri Eflâtun ve Aristo'dan itibaren bir takım filozoflar, dinin ve ahlâkın ulviyette bir olmakla beraber ayrı ayrı şeyler olduklarını zan ve iddia etmişlerdir. Bu iddiaları garp âlimlerinin ekserisince bugün kabul edilmiş bulunuyor. Lâkin mesele inceden inceye tedkik olunursa Sokrat ve takipçilerini bu fikre sevkeden sebepler meydana çıkar. Evvelâ şurasını söyleyelim ki Sokrat'ı bu fikre sevk eden sebeplerin belli başlısı ikidir. Birisi bulunduğu muhit ve zaman, diğeri fazilet sevgisidir.

Ma'lûmdur ki Sokrat'ın yaşadığı zamanda Yunanlıların dini bir hurâfeler silsilesinden, zarîf bir putperestliğe kalbolmuş bir "insan şekline tapma" "Antropomorphisme"den ibaret idi.

Bu kadar âdî bir şekle düşmüş olan bir dinin (dikkat edilsin ki dinî fikrin değil, bahsedilen dinî şeklin) dayanabileceği ahlâk ile Sokrat'ın vahdet arayan vicdanında tecelli etmiş olan ahlâk pek farklı idi. Eğer Sokrat, ahlâkı, o vakitki dinî şekle raptetmiş, ahlâkı o suretle mümkün görmüş olsaydı, bizzat ahlâkı mahvetmiş olacaktı.

Sokrat bir din müceddidi değildi, zamanındaki dini islâha muktedir değildi. Üzerinde bu kadar oyun oynanmış dinî şekil üzerine bina edilecek ahlâk'ın, bihasbe't-tahlil[=tahlîli yapılınca] ahlâksızlık olacağını pek güzel biliyordu. Bundan dolayı hiç olmazsa muhitindeki bâtıl dinin tahakküm ve fesat sahası dışında bir "ahlâk" yapmak istedi. Bu muhterem filozof dini ve ahlâkı ayrı ayrı şeyler addetti. Lâkin her ikisinin ulviyet mevzuunda birleştiğini itiraf etmesi bile göstermiştir ki Sokrat ahlâk ilminin dinî fikirden ayrı olamıyacağını esasen kabul etmiştir. Ayrılık dinî fikre değil; o zamanın din şekline yani bu şeklin bâtıl olmasına yöneliktir ki, bu da pek doğrudur.

Bu satırlarda yazdıklarımızın bir hakikat olduğunu ispat için bu mühim bahsi bütün açıklığıyla tenkid ölçüsüne vurmak lâzımdır. Ahlâk'ın esas mevzûu "Vazife"den ibarettir. Bu vazifenin icrası vâcib ve mukaddestir. Böyle olmazsa ismen vazife kalsa bile hakikatta vazife sayılamaz. Vazifenin vâcibü'l-icrâ[=uygulanması gerekli] ve mukaddes olabilmesi için mukaddes bir esasa dayanması

icap eder. Bu mukaddes esas ise kısaca "tek fikir"den ibaret olup bu da "Ba'sü ba'de'l-mevt" ve "mükâfat ve mücâzat" fikriyle ifhâm edilmiş olur. Bu fikirler sisteminin toplamı ise bir "din" olur. Bu esaslar aradan çıkarılır ise ahlâk'ın bir mânâsı kalmaz. Vazife denilen ağır borcu ifâ için bir sebep de kalmaz. Dinsizlik ile hâsıl olabilecek "fazilet" gizli vahşet kanunlarını cezalandırmak ve hükûmet kuvvetleriyle "zahiren" fenalık yapmaktan ibaret kalır ki böyle bir hale "fazilet" adı verilemiyeceği meydandadır. Bir adam farzedelim ki Vücûd-ı Bârî'ye, ba'sü ba'de'l-mevt'e, mücâzat ile mükâfat-ı uhrevîyeye kail değil, bu âlemin ne hikmete dayanılarak yaratıldığı kendisince meçhul, hattâ kendisinin manevî sebepler ortaya koyması söz konusu değil. Bu mevcudiyet ona göre ya mihanikî kanunların zarurî faaliyeti neticesi; veyahut da tesadüf eseri... Bu adam için yegâne saadet bu dünyada imkân dahilindeki zevklerle yaşamaktan ibaret... Lâkin topluluk içinde işgal ettiği vaziyet veyahut talihi icabı olarak bu adam mahrumiyete mahkûm... Bir çok hemcinsinin nâil olduğu refah, saadet ona nasip ve müyesser olmuyor. Halbuki bu adamın yaşamasındaki yegâne sebep bu saâdetten ibarettir.

Şimdi insafla ve mantık icabı soralım: Bu adamın fazilet sahibi olmasında, ahlâk'ın emrettiği vazifeleri icra etmesinde, hattâ yaşamasında bir mânâ var mıdır? Vazife, fedakârlığı gerektirdiği zaman nefsî fedakârlığı ve her vakit ihtirasların sınırlandırılmasını emreder. Bu adam fedakârlığı niçin yapsın? Sebep, hikmet? Hiç! Hiçbir sebebi yoktur. Bu adama göre vazifenin ifâsı, bir mecnûnun alışkanlıkla bir şeyi yapması kadar mantıksız ve mânâsızdır. Denilebilir ki "insaniyet" hürmet ettiğine ve sevdiğine karşı vazife ifâ eder. Lâkin bu adamın anlayışına göre insaniyet nedir? İnsafsız tesadüf elinin, icad sebebi meçhul bir yaratığı! Hissiz ve vicdansız mihanikî kanunların acâib sanatlarından bir mecmua; öyle bir mecmua ki üç beş günlük hayat için sayısız elemleri ve kederleri göğüslemeye mahkûm... Böyle bir adamdan beklenecek hareket, vazife ve fazilet olamaz. Benliğinin sevki, yeis ve nefret olabilir. Eğer bu fikirler manzumesine giren bir adam, tesadüfen mes'udlar sırasında bulunursa, hemcinsine fenalık şartiyledir. Eğer bu şart aradan çıkarsa fenalık etmesi pek tabiîdir. Çünki fenalık etmesi için hâdiselerin silsilesi hâricinde sâbit ve kat'î bir sebebe inanmıyor. Hiç bir zarurî fikir kendisinin nâzım-ı harekâtı olamıyor! Olabilir ki böyle bir adam hemcinsine iyilik de edebilsin, lâkin bu da sosyal kadrodaki vaziyeti itibariyle veyahud keyfî davranış olarak bir hesab veya menfaate dayanmaktadır. Şu halde ise o adama fazilet ibraz etmiş, vazifesini yapmış denilemez: Menfaatini gözetmiş, keyfini yapmış denilir.

Bu adamı aç kalmış farzediniz. Niçin aç kalsın? Sebep? Acaba aç kaldığı halde herkesin hakkına, hukukuna riâyet eder de bir şey çalmazsa diğer bir hayatta bu vazifeşinas hareket'in, bu faziletinin mükâfatını görecek mi? Hayır. Çünkü, bu adama göre ukbâ yoktur. Yaratıcı yoktur, din yoktur ki böyle bir fikre sapsın. Şu halde aç kalmış iken çalmaması için üç sebep sıralanabilir:

1. Kanunen terhib ve tenkil edilmekten korktuğu için...

2. Dine sâlik bir muhitin te'siri altında kalarak "nazarî" olarak dinsiz iken, "amelî" olarak dindar olduğu için...

3. Ahmaklık ve eblehliğinden...

Gerçi vazifeşinas dinsizlerde bu üç sebepten bazan birisi ve bazan ikisi ve bazan da her üçü bulunur. Bazı dinsiz filozoflar görülüyor ki âleme ahlâksızlık fikirlerini yaymak gibi pek uğursuz bir vazife ifâ etmelerine rağmen, kendileri faziletli ve ahlâklı adamlardır. Bu mânâsız fazilet, yukarıda zikrettiğimiz sebeplerden ilk ikisine dayandırıldığı gibi ayrıca da dâvasını ispat ve mesleğini korumak gibi hususî sebepleri de içine almaktadır. Velhasıl dinsizlikle fazilet esâsen birleşemeyip, birleştiği nâdir misâllerde ise istisnadan ibaret kalıyor ve bu istisna da bir kaide olmak mahiyetinden mahrum bulunuyor. İşte hangi noktadan muhakeme edilse görülüyor ki din, insanlar için tabiî bir ihtiyaçtır. Kalben ve vicdanen, hikmeten ve tefekküren, siyaseten ve içtimaiyat noktasından insanlar dine muhtaçtır. Bu hakikat tarihle ve her devirdeki insanî tezahürlerle sâbittir. Dinsizliğin tabiî meyvaları anti-sosyallik, yeis, hayatı kötülemek ve anarşizmdir.

Dinin lüzumunu inkâr edenler bütün bu hakikatların kuvvet ve te'sirini tâdil ve izâle için birçok vesikalara müracaat ederler. Ezcümle din nâmına işlenen sayısız faciaları ve kötülükleri sayarlar. İstibdadın en fena şekli olan dinî istibdadı bütün korkunç safhaları ile gözönüne koyarlar, dinin vesile ve vasıta olduğu su-i istimalleri an'anesiyle sayıp dökerler. İnsanlık tarihinde bir ân eksik olmadığı görülen sefaletleri, cefaları merhametli görüşlere karşı teşhir ederek tahlil ederler. Bu kötülüklerin en mühim saik ve âmilleriyle birinin de din olduğunu ortaya sürerler.

Bunların hepsi doğru ise de dini inkâr edenlerin bunlardan çıkardıkları netice yanlıştır. Bunların cümlesi beşerî ihtirasların süflî kudretini, insan nefsinin kötülüklere istidadını isbat edebilir. Lâkin ne dinin lüzumunu, ne de ulviyetini inkâr için delil olamaz. Bir şey tahrifat ve su-i istimal ile doğan te'sirleriyle değil, zatî mahiyetiyle muhakeme edilmelidir. Dinin su-i istimale uğradığı pek doğrudur. Fakat bundan dinin lüzumunu inkâr etmek gibi bir netice çıkarmak hiç de doğru değildir. En faydalı bir şey bile su-i istimal neticesinde faydasız, hattâ zararlı olabilir. Lâkin bu, su-i istimale dönük olup o şeye dönük olamaz. İnsanlar, en ulvî fikirleri bile ihtiras âleti etmek yolunu bulurlar. Bu kabil su-i istimaller beşeriyetin fıtrat ve cibilliyetine veyahud da istidad ve terbiye tarzına ait bir keyfiyettir.

Dinin su-i istimalinden hâsıl olan neticeler ile dinin lüzumsuzluğunu veyahud zararlı olduğunu iddia etmek en parlak safsatalardan sayılmıştır:

Tarihte din nâmına işlenmiş cinâyetler çoktur. Lâkin din nâmına yapılan iyilikler ve faziletler de hesapsızdır. Birinciler din nâmına icra edildiği halde, dinin su-i istimâliyle hâsıl olmuş ve çünki dinin men'ettiği şeylerdir. İkinciler ise dinin emirlerine uygundur. Dinin lüzumu için bundan büyük tarihî delil olamaz fikrindeyiz.

DÖRDÜNCÜ BAHİS

Dinsizlik ve Neticeleri

Ahlâk fikrinin kaybolması – Cemiyet ve hürriyet fikrinin kaybı – Saadetin kaybı.

Dinsizliğin neticeleri: Dinsizliğin belli başlı üç neticesi vardır ki her üçü gerek tarih sahifelerinde gerekse bugünkü Avrupa'da mütefekkirlerin dehşet nazarlarına hedef olmaktadır. Bu üç halin:

Birincisi: ahlâk fikrinin kaybolması,

İkincisi: cemiyet ve hürriyet fikrinin kaybolması,

Üçüncüsü: saadetin kaybı. Bu söylediklerimizi isbata mecburuz. Gerçi gerek tarih ve gerek medenî cemiyetler nüfûz-ı nazarla tedkik olunsa, yazdığımız hakikatlar garip bir kat'iyetle göze çarparsa da bu nüfûz-ı nazar herkese ait bir şey olmadığından bu meselede yeterli açıklamaları yapmak lüzumludur.

Ahlâk fikrinin kaybolması: Bir toplum, bir takım kanunlarla kurulmuş bir makineye benzer. Bu kanunların neticelerindeki esas *"Hukuk"* fikri olup bu fikrin de çıkış yeri *"Ahlâkiyât[=Etik, ahlâk bilgisi]'*dır. Gerçekten, aradan bu engel çıkarılırsa ne hukukun ve ne de kanunların mânâsı kalmaz.

Her ilmin bir mevzuu olup ahlâk ilminin ise mevzuu *"İyi - Fazilet"*dir. Üç bin senedir icra edilen tecrübelere göre *"Kudsiyet"* fikri esas alınmadıkça bir ahlâk manzumesi kurulması kabil değildir. Kudsiyet ise, ancak Zat-ı Bârî'ye itikad ve muhabbetle yani dindarlıkla hâsıl olabilir. Bundan dolayı Cenâb-ı Hakk'ı inkâr eden bir adamın ahlâksız olması tabiî ve mantıkî; olmaması ise gayr-i tabiî ve zâhiren müstesna bir hâlettir. Zâhiren, dedik. Zira bugün gördüğümüz ahlâklı dinsizlerin tercüme-i hallerini tedkik etsek, yetişme tarzlarında veya muhitlerinde ya dindar akraba ve mürebbilerin veyahud dindar bir muhitin te'sirleriyle ahlâktan istifade ettiklerini görürüz.

Halbuki din ve mukaddes dinî fikirlerden tamamen mahrum olarak terbiye edilecek bir nesilde, asırlar geçtikten sonra ne gibi haller peyda olacağını katiyen kestiremezsek de insanın ruhî hallerini tedkikten ve daha şimdiden görülen alâmetlerden bizim *"Ahlâk"* dediğimiz ma'nevî manzumeden eser kalmayacağına ve her türlü ulvî ihtiraslardan mahrum ve sırf hayvanî hesaplarla geçinen bir toplum meydana geleceğine hükmedebiliriz.

"İyilik" fikrine temâyül, fazileti menfaate tercih, mutlaka Zât-ı Bâri'ye inanıp sevmeğe ihtiyaç gösterir. Hatıra gelebilir ki "iyilik ve fazilet, menfaatin takdiri suretiyle" de yapılabilir. Gerçekten birçok mütefekkirler, menfaat ve egoism

(benlik) fikirleri üzerine birer "Ahlâk ilmi" tesisine çalışmışlardır. Lâkin bunların ulaştığı neticenin en çirkin bir *"Ahlâksızlık"* olduğunu söylersek, ahlâkın iyilik fikri, vazife ve fazilet esaslarından başka bir esas üzerine bina edilemeyeceğini söylemiş oluruz. Menfaat ve benlik fikirleri üzerine te'sis edilen ve isimlerine pek haksız olarak *"Ahlâk"* namı verilen düstûrlar manzumesi gözönüne alınırsa, hiçbir vicdan sahibi insan tasavvur edilmez ki samimî olarak kalbinde bu çirkin düstûrlara karşı bir tiksinti hissetmesin. Biraz daha izahat verelim.

Bir anne, yavrusunu niçin sever? Bir baba oğlunun saadeti için niye çabalar durur?

Dinlerdeki mukaddes fikirler üzerine kurulmuş olan ahlâkiyât, bu suallere pek güzel cevaplar verir, fakat bir kere de bakınız diğer ahlâkiyât ile ne cevap veriliyor:

Bir valide yavrusunu, benlik duygusundan, malı olduğu için, ondan bir fayda umduğu için sever, sevdiği yavrusu değil yine kendi menfaati, kendi nefsidir.

Bir peder oğlunu, oğlu büyüsün de kendine baksın diye sever!

Şimdi bu mekruh düstûrlarda yüksek insanî hislerden bir zerre var mıdır?

Bir valide tasavvur ediniz ki denize düşen ciğerparesini kurtarmak için, yüzmek bilmezken, kendini kaldırıp denize atıyor. Acaba bu âlicenâbâne hareket "menfaat ve enâiyet[=bencillik]" gibi ölüm kadar soğuk kelimelerle izah edilebilir mi?

Bir fakir[1] tasavvur ediniz ki iki gün aç durmuş, ölmesine ramak kalmışken eline bir dilim ekmek geçmiş. Bir gün sonra tekrar bir dilim ekmek bulması asla muhakkak değil. Öyle iken kendi gibi bir aç görüyor, ondan hiçbir menfaat beklemezken ve ertesi günü ekmek bulamayıp açlıktan ölmesi muhtemel iken ekmeğinin yarısını o fakir'e veriyor!

Bir misâl daha: Çölde susuz kalmış iki kimse tasavvur ediniz ki birisi o yerin garibi, diğeri yerlisi. Güneşin hararet yetmişbeş derecede. Yerlinin elinde ancak kendisini üç beş saat susuzluktan koruyacak ve dolayısıyla muhtemel ölüme mâni olacak su var. Yolcular kuyunun yerini kaybetmiş ve demek ki su bulmaları tesadüfe kalmış. Böyle iken yerli ölümlerin en dehşetlisi olan "ateşle ölüm"ü göze alıyor da garibe elindeki suyu veriyor! Acaba şu âlicenâbâne hareket "menfaat ve benlik" gibi hezeyanlarla bağdaştırılabilir mi?

Hayır!.

Bu hakikat o kadar parlaktır ki bir takım mütefekkirler ahlâk ilmini menfaat ve yardım fikirleri üzerine kurmak imkânı olmadığını görerek ortaya *"İncizab"* nazariyesini koymuşlardır. Meselâ bir insanın iyilik etmesi, iyilik hislerine kapılmasından ve toplumda iyiliğin varlığı birçok insanların ferden ferda biribirlerine karşı yardım hisleriyle bağlı bulunmasından ileri geldiğini öne sürmüşlerse de

[1] Bu misâller birer faraziye olmayıp aynen vâki olmuştur.

"Vazife" gibi müşkül ve mukaddes bir şeyin bu *"İncizab"* nazariyesi gibi bir vehim ve zan üzerine te'sis edilmeyeceğini anlamak için çok düşünmek lâzım gelmez.

Demek ki ahlâk ancak *"Vazife"* fikri üzerine bina edilebiliyor. Vazife fikri ise Cenâb-ı Bâri'ye itikad ve meveddet'den başka bir esasa bağlanamaz. Şu halde yine tekrar ederiz ki bir dinsiz'in ahlâk sahibi olması bir gariplik, olmaması ise pek tabiî bir neticedir.

Cemiyet ve hürriyet fikrinin kaybolması:

İnsan toplulukları, mütecanis[=homojen] bir hey'et değildir ve olamaz. Yaradılmışlar içinde "tam mânâsıyla eşit" hiçbir mevcudiyet şekli olmadığı için insanlar da, hiçbir hususta "tam mânâsıyla eşit" olamazlar. Beşeriyetin icad ettiği bir sürü esrarengiz kelimeler vardır ki, bunlar hep bu hakikatı remz ve işaret ederler. Talih, kader, tesadüf ilh. Gerçekten insanlar cismen ve manen birbirinden farklı derecelerde zuhûr ederler, biri bülbül gibi söyler, diğeri kekeler; biri tabiî güzellikleri tasvire muktedirdir, diğeri ancak karakoncoloslar resmedebilir; biri sanki güzelliğin maskesi imiş gibi güzel olur, diğeri son derece çirkin gözükür.

Lâkin her ne hal ve tecellide olursa olsun, bütün insanların hakkı olan şey "hukuk'en eşitlik"tir ki bunun en doğru adı "hakk-ı hayat"dır. Hukuku korunmayan fertler, muntazam bir topluluk meydana getiremezler.

Halbuki bir topluluk, fertlerin durumlarındaki dengeye riâyet edilmedikçe hiçbir vakit payidar olamaz. Eğer insanların sâiki "yalnız benlik" olursa bu dengenin sürdürülmesi mümkün değildir. Şu halde o toplumdaki dengeyi sürdürecek "maddî ve manevî bir kuvvet" bulunmadığı dakikada "Anarşizm" yani hükûmetsizlik ortaya çıkar. Eğer *"Din ve Ahlâk"* mânâsız sözler ise insan cemiyetlerinin *"Anarşist"* olması hem pek tabiî ve hem de pek meşrudur. Biraz daha izahat verelim:

Ahmed efendiye pederinden yüz bin lira miras kalmış. Bu sermaye ile günde beş altın kazanıyor, hem de yorulmadan. Mahmud efendi ise bir ay çalışarak ancak bu parayı kazanıyor. Aradan din ve ahlâk kaideleri çıkarsa, Mahmud efendiye düşen ilk vazife, Ahmed efendinin yarı parasını, yarı kazancını almaktır. Vâkıa şimdiki halde *"Din ve Ahlâk"* kaideleri üzerine müesses bir hükûmet var, yani kahir kuvvetlerden gelen bir engel var, Mahmud efendiyi, Ahmed efendiye tecâvüzden men eder. Lâkin böyle bir hükûmet'in mevcudiyeti "din ve ahlâkın ekseriyet tarafından kabul edilmiş olduğu içindir." Ya ekseriyet anarşistlere geçerse? İlk yapacakları icrâat, toplumu teşkil eden bir kısım fertleri *"Eşitlik"* aşkına haklarından mahrum etmek olur. Bari ondan sonra muntazam ve yeni bir cemiyet teşkili mümkün olur mu? Hayır! Madem ki insaniyetin mâhiyetini daha doğrusu tabiat ve kanunlarını değiştirmek kabil değildir, bu yeni cemiyette de muhtelif sınıflar hâsıl olacak ve yine insanlar: Akıllılar, budalalar, talihliler, talihsizler, çalışkanlar, tembeller; güzeller, çirkinler gibi kısımlara ayrılacaktır.

Bu hakikat güzelce işlenirse, teslim edilir ki: Cemiyete az çok meşru bir renk veren, ancak din ve ahlâk'a tâbi' olmaktır.

Saâdet'in kaybolması: İnsanın hayat yükünü sürükleyip durması hep saadet ümidiyledir. Pek az müstesnasıyla insan nisbî bir saâdet'e mâliktir. Lâkin bu nisbî saâdet'i meydana getiren şey'in maddiyât olduğunu zannedersek ziyadesiyle aldanmış oluruz. Bu nisbî saâdeti meydana getiren şey vicdanî kanaat ve maneviyâttır. Diğer bir tâbirle nisbî saâdet, din ve ahlâk'ın mahsûlüdür. Dinsizlikte saâdet imkânı yoktur. Dinsizler için iki nev'i büyük azap va'dedilmiştir ve mevcuttur. Zenginler için yüksek ve rakîk ihtisaslar ve hayatın hakikî zevkinden mahrumiyet ve o kadar bol nimetlere rağmen hayatı o kadar devamlı bir tadsızlıkla geçirmek; fakirler için ise; teselli ve ümitten, adâlet ve bağlılıktan mahrumiyettir. Bu halde birinciler için intihar, ikinciler için "Anarşi" hayatın tabiî bir neticesi olur.

Dinsizliğin sosyal neticeleri cidden müdhiştir. Bir dinsizin, dinî fikir ile esasları kurulmuş ve ancak dinî fikir ile bir mânâ ve sebebi olan ahlâkî düstûrlardan yardım ummağa hiç bir salâhiyeti yoktur. Bir dinsizin din ve imanın mahsûlü olan beşerî faziletlerden hiçbir nasip beklemeğe hakkı yoktur.

Bir dinsiz nazarında *"İnsaniyet", "Fazilet", "Mürüvvet", "Şefkat", "İnsaf"* gibi âlî kelimeler mecmuasının hiçbir mânâsı yoktur. Eğer hem bu kelimelerde bir mânâ görüyor ve hem de dinsizlik dâvasında bulunuyorsa, kendi vicdanını tahlilden âciz kalmış ve özellikle yüksek hislerini, çocukluğundaki dindar terbiyeye ve hâlâ vicdanına hâkim olan dinî fikre borçlu olduğunu fark edememiş demektir.

Bir dinsizin nazarında "hissiz, vicdansız, lâkayd ve insafsız bir kudret" den, varoluşları mücerret[=soyut] varlıklardan ibaret olan yaradılış *"kanunları"*ndan başka bir şey olamaz.

İlâhî fikir ve neticeleri aradan çıkarılırsa, tabiat sahasında atomlar yığınından, mihanikî faaliyetten başka birşey görülemez. Bütün kâinat manzumesi, rekabet ve mücadele, ölüm ve düşmanlık kanunları üzerine te'sis edilmiştir.

Yalnız insan, bu vahşet kanunlarına akıl ve vicdanıyla mukavemet ederek tesirlerini yok etmeye ve hattâ te'sir mecrasını değiştirmeye muvaffak olmuştur. İnsan bu kudreti, ilâhî fikirden almıştır.

Bu fikir aradan çıkarsa insan, alelade hayvanî şubelerden birine mensup bir hayvan kalır ve diğer hayvanlar gibi "tabiatın kör te'siri altına" düşmesi lâzım gelir. Dinsiz bir anarşistin vicdanını tahlil edersek, haklı olduğunu tamamen görürüz. Böyle bir dinsiz'in kanaatine göre bütün ulviyetler hakikatten mahrum ve hayalin mahsûlüdürler. Hakikî olan şey tabiattan ibarettir. Ukbâ, fazilet, uhrevî mükâfatlar, ahlâk; bütün bu kelimeler bir hilekârlar gürûhunun insanların ekseriyetini esir gibi istihdam için icad ettikleri şeylerdir. Şu halde "beşeriyet ideali" yerine her ferdin şahsî ideali kaim olur. Her insan, şu dünyada kayıtsız şartsız

mes'ûd olmak ister, bundan başka saâdet şekli de yoktur. Lâkin insan cemiyetlerinin mevcut şekilleri, dinî kanunları, itikadları bu emele ve arzuya muhaliftir.

Demek ki bir anarşistin bir bomba ile binlerce adamı mahvetmesiyle bir zelzele, bir yanardağ fışkırması arasında hiçbir fark yoktur!

Bir anarşist'e: Binlerce adamı, acımadan nasıl mahvettin? demek kadar mânâsız söz yoktur, çünki dinsiz için "merhamet" sinirlerin zayıflaması ve kuvvetlenmesi mes'elesi olup ayrıca bir mânâsı yoktur.

Dinsiz anarşist, kendi mahrumiyet ve sefâletiyle diğerlerinin zevk ve saadeti arasında muhayyer kalıyor, acaba kendi mahrumiyetine katlanmak, diğerlerinin saâdetine razı olmak için mânevi bir sebep var mıdır?

Hayır. Yalnız maddî bir sebep var: Ceza ve ölüm korkusu. Dinsiz anarşist, bu kaydı attığı gün, kendinden başka mes'ûd olanları îdam etmek için hiçbir engel görmez!

Bir dinsiz'in zevcesinden sadâkat, sevgilisinden vefa, evlâdından ihtiram, hemcinsinden iltifat beklemeğe selâhiyeti yoktur; madem ki insanı yalnız "tekâmül etmiş bir hayvan" olarak görüyor; bu haller neyi gerektiriyorsa fazla bir şey beklemek hakkı ondan düşmüş oluyor.

Bir kedi, dişisinden nekadar vefa beklerse, bir dinsizle zevcesinin münâsebeti de o kadar olmak icap eder. Birisinin tabiî hürriyet içindeki davranışlarıyla diğerinin hürriyetinde netice itibariyle fark yoktur.

Şu satırlarda "dinsiz" sözüyle ifade ettiğimiz şahıslar dinî hisden kendilerini tecrid ve ilâhî fikri inkâr edenler demek olup dinî şekiller nazar-ı i'tinaya alınmamıştır. Zira bir din ne derece bâtıl olursa olsun yine insanların hayvanî taraflarına mâni olacak prensipleri içine alır.

Bundan sonra dinsizin, münkirin hakikî saâdetten, yüksek zevklerden nasibi yoktur; ve her kâfir hayat devresinde bir kere, ebedî olarak zikre mahkûm olduğu pişmanlığı kederli ağzından zehirler gibi çıkarır. Evet, ebedî bir hakikattır ki:

وَيَقُولُ الْكَافِرُ يَا لَيْتَنِي كُنْتُ تُرَابًا

"Veyekulu'l-kâfiru yâ leytenî küntü turâbâ.=Kâfirler söyler: Keşke toprak olsaydık." (Nebe', 40).

İslâm Tarihi

Mukaddime

İslâmın iki türlü inkârcıları – Dozy ve benzerlerinin fikirleri –
Tarihi eksik ve ruhsuz bırakan yarım hükümlü zanlar –
Tahrif edilmiş vak'alarla meslek ve maksada hizmet ettirmek illeti – En doğru usûl.

İslâm'ı inkâr edenler iki sınıfa ayrılır, birinciler, mevcut dinlerden birine mensup olanlardır. İkinciler ise, dinleri insanların içtimaî hayatları için muzır gören müfrit rasyonalist ve materyalistlerden itibaren dinleri "alelade bir tekâmül meselesi" gören mutedil filozoflara kadar olan tenkit erbabından ibarettir. Birinciler, İslâmı kabul etmemekte mecburdurlar. Bundan dolayı böyleleri itiraz ve tahriften uzak eser yazamazlar. Onlarca İslâm'a dair eser yazmak, İslâm'ı aklen ve ilmen muhakeme etmek mânâsına gelemez. Bilâkis her ne yapıp ederek İslâm'ı çürütmek mânâsına gelir.

Bu zaruretleri, onların bağlı oldukları dinin kaidelerinde ve akîdelerinde aramak lâzım gelir. Meselâ bir Hıristiyan âlimi, İslâm'a dair bir eser yazacağı vakit, tedkikten sonra vermesi lâzım gelen hükmü, tedkikten evvel verir. O, kat'î bir düstûr olarak "İslâm'ın haksız olduğunu" başlangıç kabul eder. Zarurî olarak her yazdığını, bu düstûru isbat maksadıyla yazar, her şeyi bu maksada hizmet edecek şekle sokar.

"Tecrübe ve tedkikten evvel = a priori" verilen bir hüküm üzerine yazılan böyle bir eserde hiç bir ilmî kıymet bulunamaz. Bu, bir itikat meselesidir. Lâkin itikadın bu şekli makbul bir şey ise, bütün akîdelerin makbul olması gibi "mâkûl olmayan" bir netice çıkar. Her kim: "Ben böyle inandım, bundan dolayı bu haktır." der ise, hayvanlara ve cansızlara ibadet edenlerin de itikadını mâkûl ve meşru görmek icabeder.

Hıristiyanlık hak din olarak kendinden evvel gelen ve kendisini doğuran "Yahudi dini"ni tanır. Lâkin Hıristiyanlıktan sonra o dini hükümsüz görür. Hıristiyanlık kaidelerine göre İsa dini, mutlak, nihaî ve umumî bir dindir. Cenâb-ı İsâ, beşeriyeti kurtarmak için gelmiş ve insan şekline girmiş "Hudâ"dır, "İbnu'llah"-dır. Ondan sonra diğer bir hak din ortaya çıkması imkânsızdır.

Böyle bir akîdeye bağlı olan adamın, İslâm'ı bîtarafâne muhakeme edemeyeceği ve ister istemez müsait olmayan bir hüküm vereceği açıktır.

İşte İslâm dinini muhakeme edenlerin hemen hepsi bu akîdeye bağlı ve hattâ bir kısmı bu akîdeyi inkâr etmesine rağmen yine onun te'sirlerinden tamamen kurtulması imkânsızdır. Ancak pek azı itikadının te'sirlerinden kurtulmuş adamlardır.

Nümûne olarak Muir'i ele alalım. Bu adam "sofu bir Hıristiyandır"; cinlere ve şeytanlara inanır. İslâm Peygamberini tenkid ederken onda bir takım hârikalar, bir fevkalâdelik, bir müstesnâlık görüyor. Burasını inkâr edemiyor. Lâkin Cenâb-ı Peygamber'e "hak resul" diyemez, sebebi, aklen ve ilmen nebîyi kabul etmemesi değildir. Bilâkis *Tevrat* nâmı altında toplanan tarih ve hurâfeler mecmuasında isimleri yazılı enbiyâya[1] tamamıyla inanır; hattâ *Tevrat*'ın nakline göre bunlar içinde âsi ve mecnûnlar bulunsa bile. Lâkin İslâm Peygamberine inanmaz; zira akîdesi buna mânidir. Bundan dolayı Muir, Peygamber'de zuhûr eden hârikaları ve fevkalâdeliği "ifritler"in büyüleyici tesiri altına düşmesine hamlediyor.

Böyle bir zan ve dâva, bir ilim adamını tebessüme mecbur edecek kadar bayağıdır; çocukçadır. Lâkin akıl ve irâdesi basit olanların hoşuna gidiyor. Bu derece gayr-ı ilmî ve gayr-ı mâkûl fikirler öne süren bir adamın, bütün söyledikleri ve muhakemesi bu kabil esaslardan çıkacağı ve bundan dolayı aynı kıymeti hâiz olacağı bilinmekte iken çokları bu fikirlere ehemmiyet vermek garabetini gösteriyor.

Yahudilere göre Hıristiyanlık bir nevi irtidattır. En insaflı "Rabbî'ler", Müslümanlığın ancak Araplara mahsus bir din olduğunu itiraf ederler. Şu halde, itikadı itibariyle bir Yahudi dahi İslâm'ı bîtarafâne muhakeme edemezse de Yahudilerden İslâmiyet aleyhinde kalem oynatanlar çok görülmez.

İkinci sınıf münkirler ve müfritler, hangisi olursa olsun, bütün dinlerin düşmanları olup, onlara göre hangi din olursa olsun terakkiye mânidir, insanın eblehliğini sürdürmeye yarar; hayalî ve mevhum şeylere hakikat ve kudsîyet rengi verir. Velhasıl din, akıl ve ilme aykırı ve asırların hediyesi olan bir insanî çocukluktur.

Bu tezlerde hakikat var mıdır? Hakikaten ilim ile dinin bağdaşması kabil değil midir? Asla. Evvelâ şurasını belirtelim ki ilim ile dinin mevzu ve zeminleri başka başka şeylerdir. İlim, hâdiselerin sebeplerinden ve kanunlarından bahseder. Bu zeminde kaldıkça mutlak hâkimdir; lâkin bu zeminden çıktığı takdirde hiç bir hâkimiyeti kalmaz. Hakikî âlimler burasını pek güzel bildikleri için hiç bir vakit ilmi felsefe ve din zeminlerine tecâvüz ettirmezler. Lâkin bir çoğu yarı âlim, bir kısmı âlimden ziyâde faraziyâtçı filozof adamlar, ilmin yalnız hâdiselere tatbikte bir mânâsı olan düstûrlarını varlıkla ilgili mertebelere ve nihayet Vâcibü'l-Vücûd'a tatbik etmek sevdasında bulunuyorlar.

Bir İslâm tarihi yazmış olan Dozy bunlardan birisidir. Onun ve ona benzeyenlerin fikirleri şu suretle hülâsa edilebilir:

---

[1] Bu enbiyânın bazısı Kur'ân'da zikredilmemiştir. Yahudilerle Müslümanların nebîler hakkındaki itikadları arasında büyük farklar vardır. Yahudilere göre "nübüvvet" bir nevi dinî riyaset, bir nevi şeyhliktir. Meselâ İshak, oğlu İlyâs'ı yerine nebi yapmak isterken, Yâkûb'un validesi İshak'in âmâlığından istifade ederek İlyâs yerine Yâkûb'u götürdü. Ondan duâ istedi, nübüvvet İlyâs yerine Yâkûb'a verildi diyorlar. Şu halde Cenâb-ı Hakk'ın ne yaptığını bilmez olması lâzım geleceği gibi İshâk'ın da zâhir ve bâtınında kör olması lâzım gelir.

1. İlmî kanunlardan başka kanun, hâdiseler silsilesinin üstünde tedkiki kabil bir şey yoktur;

2. Aksi dâvada bulunanlar ya aldanıyorlar, ya aldatıyorlar;

3. Hârikalar metafizik bir zan ve hayâlden ibarettir;

4. Bundan dolayı dinler, beşerin vücûda getirdiği ve alelade bir "malûmat manzumesidir";

5. Bu sebeple bir din ile bir tarihî vak'a arasında illet ve gaye itibariyle bir fark yoktur;

6. Dinde remz, işaret ve kudsî atıflarla işaret olunan şeyler, ilmî lisana tercüme edilerek ilmî düstûrlarla ifade edilmelidir;

7. Dinlerden biri olan "İslâm Dini" hakkında dahi aynı suretle muamele lâzımdır.

Bu iddiaların hiç birisi kabul edilebilir şeylerden değildir. Maamafih İslâm dininde "ilim ve fen" hâricinde hiç bir şey bulunmadığından, bu kaidelerle tedkikine de râzı olabiliriz. Lâkin bir şartla: Tarihi çekimser bırakacak yarım hükümlü zanlardan, olayları tahrif ve tağyirden veyahut da meslek ve maksada yardım etmek sevdasından uzak durmak şartıyla.

Bu şartlara riâyet edilmezse, değil İslâm tarihi, hiç bir tarih yazmak mümkün değildir. Bu şartları taşımayarak yazılan bir esere "ilmen ve felsefî olarak" hiçbir kıymet verilemez. Böyle bir eser baştan başa bir "müsâderâtı ale'l-matlup mecmuası" [=kendince geçerli olanların esas alındığı şeyler toplamı] olur. İşte Dozy'nin İslâm'ın esasına ait yazdıkları hep bu kabildendir. Vâkıa eserin metninde tahrifat ve düşmanlıkları yerleri geldikçe red edeceksek de iddianın isbatı için buracıkta "şeklen" küçük ve "neticeten" büyük bir misal irâd edelim:

Dozy tarihinin 32'nci sahifesinde şu sözler yazılıdır: "Muhammed [A.S.] altı yaşında olduğu halde pek asabî mizaçlı ve pek harâretli bir kadın olduğu anlaşılan validesi Âmine'yi kaybetti." Bu satırların yarısı doğru yarısı yalandır. Dozy, Peygamber'in anasının "pek asabî mizaçlı ve pek harâretli bir kadın" olduğunu nereden biliyor? Bunu nerden görmüş? Bu hükümleri nereden çıkarıyor?

Hiç!!! Hattâ bu hiçliği "olduğu anlaşılan" gibi kaçamaklı bir cümle ile itiraf ediyor.

Dozy, tarihî vesikaların hangisi işine gelmezse onları ya tahrif veya tebdil ettiği halde hiç bir tarihte olmayan bir şeyi "anlaşılan" kelimesiyle hayalinden çıkarıp ilâve ediyor. Sebep?

Okuyucularımızın bir kısmı, Dozy tarafından böyle bir yalanın niye uydurulduğuna akıl erdiremezler. Peygamberimizin validesinin asabı veya lenfatik, harâretsiz veya harâretli oluşuyla koca İslâm dini arasında bir münâsebet göremezler. Lâkin aldanırlar. Dozy'nin tarihî bir hakikata yani "Peygamber altı yaşında iken validesinin vefatına" bir de "bu validenin asabî ve harâretli oluşu" gibi keyfî ve

âdî bir cümle ilâve etmesi, ileride öne süreceği diğer bir yalana ilmî bir şekil vermek, ilim ve hakikat nâmına okuyucularını iğfal etmek içindir. Gerçekten Dozy, alelade bir "adelî isteri" olduğunu ve Peygamberin nübüvvetinin bir nevi hastalıktan ibaret bulunduğunu iddia edecek. Bu iddiayı bir kat daha mâkûl gösterebilmek için "adelî isteri" hastalığına tutulmuş olan Peygamberin validesinin de "asabî mizaçlı ve harâretli bir kadın" olduğunu öne sürüyor. Ta ki bu hastalığın mevcûdiyeti "tevârüs"le sabit olsun!

Demek ki Dozy bu meselede ilim ve namusa aykırı üç harekette bulunuyor: Birincisi, hiç bir tarihî şehâdete dayanmayan alelade bir zan ve bir yalan. İkincisi, bizzat tecrübe ve tedkik etmediği ve bundan dolayı eşkâl ve arızalarının tahrifinden ibaret diğer bir yalan ve lâkin bu defa bir vak'a, bir tarihî şehâdetin tahrifinden ibaret yalan. Üçüncüsü, bir zannı mâkûl ve meşru göstermek ve herkesi aldatmak için yalan icadına tenezzül.

İşte Dozy'nin tarihi ekseriya böyle yalanlar ve tahrifler ile doludur. Yalan söylemek ve hezeyan savurmak Dozy'nin hakkı olabilir. Lâkin bu hezeyanlarda ilmî bir kıymet ve hakikat görmeğe kalkışmak, özür kabul etmez.

Birisi kalksa da: "Ben dinlerdeki kudsîyete, dinlerdeki kaidelere inanmam." dese, biz ona karşı hiç bir hiddet ve infial hissetmeyiz. "Ben materyalistim, bu mesleğin kaideleri ve neticeleri mucibince hiç bir dine inanmam." dese, ona da bir diyeceğimiz olmaz. Lâkin bir taraftan ilim ve hakikata istinat dâvasında bulunmayı ve diğer taraftan ise yalanlara, uydurmalara tenezzül etmeyi, sırf "ilim ve hak" nâmına bir zillet görürüz.

Gerek Dozy ve gerek emsalinin usûl ve mesleği hep "ilim ve akla mugayir" bu kabil yalanlardan ibaret olduğundan, iddianın isbatı için bir misal daha zikredeceğiz.

Dozy, tarihinin 33'üncü sahifesinde:

"Hatice için bu izdivaç, hürmet ve muhabbet üzerine kurulmuş bir izdivaç idi." diyor. Burası tamamen doğrudur, o derece doğru ki Dozy onu tahrife cesaret edememiştir. Hakikaten Hatice'nin, Risâletmeâb Efendimize saygının son derecesiyle beraber en şiddetli bir aşk ve bağlılık ile bağlanmış olduğunu ve o Hazret'in uğrunda nefsini, ancak aşkın yapabileceği bir suretle verdiğini, ne doğuda yazılmış bir tarih ve ne de Arap âleminde yazılmış bir eser inkâr etmiyor. Lâkin Dozy, bu hakikati kendisi de kabul ettiğini unutarak, tarihinin 33'üncü sahifesinde:

"İzdivacından sonra da Muhammed [A.S.] Hatice'ye tâbi olmaktan vazgeçmedi. Hatice servetinin idaresini muhafaza etmek fetânetine mâlik oldu; zevcine muhtaç olduğu şeyleri veyahut zevcine vermek istediği şeyleri verirdi." diyor.

Şimdi şu ikinci cümlelerin akla, mantığa, tarihe, herşeye aykırı bir hezeyan silsilesi olduğunu isbat etmek için uzun uzadıya fikir yürütmek lâzım gelir mi?

Dozy, ya Hatice'nin Peygamberi hürmetle sevdiğine dair olan kanaatlarıyla

yalan söylüyor, veyahut şu son cümlelerde Hatice'nin Peygamber'e aşk ve hürmeti tarihen ve aklen sâbittir. Şu halde bu ikinci cümle baştan ayağa hezeyan olur.

Âşık, ma'şûkuna mı tâbi olur, yoksa ma'şûk âşıkına mı? Kocasının dirayet, sadâkat ve kudsîyetini takdir edip onu aşk ve hürmetle seven bir kadın mı böyle bir kocaya tâbi olur; yoksa o kadar yüksek evsâf sahibi bir erkek mi zevcesine itâat eder?

"Aşk" denilen hârikayı az çok his ve tecrübe edenler bilir ki, âşık, ma'şûkundan değil malını, hattâ canını, şerefini, namusunu bile esirgemez. Şu halde nasıl olur da aşk-ı nebevî ile sûzân olan Hatice, kuru yürekli, katı hisli, faizci bir kadın gibi, zevcine "muhtaç olduğu veyahut vermek istediği şeyleri" verir?

Aklımızdan, ilmî ve mantıkî düşünmekten feragat etmedikçe hükme mecburuz ki Dozy'nin şu düşmanlığı, her türlü tarihî ve aklî hakikatlardan ârî ve sırf uydurmadır. Şimdi de böyle bir hezeyana neden lüzum gördüğünü ve gözettiği maksadın ne olduğunu tedkik edelim.

Dozy, bu lâflariyle Hazret-i Muhammed'in (A.S.) mânevî kıymet ve meziyetini küçültmek istiyor. Onu, parası için aldığı bir kadının, para mukabilinde satılmış ve kendisine verilen bir kaç para cep harçlığına kanaat eder bir kocası gibi göstermek için bu alçakça yalanları irtikâp ediyor.

Okuyucularımızı katiyen temin ederiz ki, şu satırları yazarken hissettiğimiz teessür, infial ve hiddet çok büyük olmakla beraber asla "İslâmî taassup" nâmına değildir; sırf "aklî ve ilmî taassup" nâmınadır.

Bir dini tutmak suretiyle, dinî taassup yoluyla söylenen yalan, mekruh ise de belki ma'zûrdur. Lâkin hakikat nâmına hareket eden ve tamamen bîtaraf olan "ilim" nâmına yalan söylemek cidden pek menfur ve her halde özrü mümkün olmayan hallerdendir. Bir misal daha getirerek bu bahse son vereceğiz. Dozy, kitabının 35'inci sahifesinde: "Bununla beraber hiddetli bir hayâle sahipti. Ekseriya tekrar olunduğu gibi *âlî olan şey* ile değil. Çünkü onun hakikaten büyük olan şey hakkında bir fikri yok idi; fakat belâgat ihtişâmıyla cezbolunduğunu hissediyordu."

Acaba Dozy'ye göre "büyük olan şey" nedir? Hollandalı bir kızın bacağı mı? Bir Hollanda ineğinin 20 okka süt veren memeleri mi? Büyük binalar mı? Hikmet ve kimya âletleri mi? Yoksa âciz bir kadının batnında kan içerek gelişip büyüyen bir insana Allahlık isnadı mı? Eğer bunlar değil de "mükevvenât ve vâcibü'l-vücûdün sırları" ise, Peygamberin bunlarla iştigâl ettiği, bunlara kapıldığı en büyük ve en metin bir dinin nebîsi olmasıyla tarihen, aklen ve mevcut eserleriyle sabittir.

Dozy, "Çünkü onun hakikaten büyük olan şey hakkında bir fikri yoktu." iddiasını ne ile isbat edebilir? Bunu nereden biliyor? Bir insan, kırk sene arkadaşlık ettiği bir adamın bile vicdanının derinliğinde neler olduğuna tamamen akıl

erdiremiyor. Acaba Dozy, on üç asır evvel yaşamış bir nebînin endişe ve ihtisaslarını nereden biliyor ki onun vicdanı "hakikaten büyük olan şeyi" hissetmiyor? "Belâgatın ihtişamı" ne demektir? Belâgatın gayesi "hakikaten büyük olan şey" değil midir ki Dozy iddiasını isbat zımnında belâgatı "ulviyet hâricinde bir şey" olmak üzere gösteriyor ve "Bu seciyede olan adamlardır ki, dinî fikirlere büyük bir kolaylıkla meyyâl olurlar." diyor.

Dozy, hiç de malûm ve müsellem olmayan "ve yüksek dinî hisler ile dinî taassup şeklini biribirine karıştırmaktan ibaret olan" şu satırları yalnız malûm olmayan bir şeyi âleme ilâm ediyor, ki o da: Kendisinin hasta dimağında ulviyet hakkında hiç bir selîm fikir bulunmayışı, bir taraftan beşeriyetin yetiştirdiği en büyük simaları, en muhterem dehâları ve onların eserlerini, ve diğer taraftan da beşer idrâkine müyesser olan ulviyeti nazar-ı dikkate alırsak teslim etmek zorunda kalırız ki, en büyük fikirler, başta vâcibü'l-vücûd olarak nihaî şeyler hakkında olanlardır. Bir nebînin ise iştigâl edebileceği şeyler ancak bunlardır. Bizim nebimizin bu hususta ki fikirleri, kendisine Allah'ın hediyesi olan Kur'ân ile, hikmetli hadîsleriyle, muhakkak ve sâbit olan hayatıyla malûmdur. Ve sâbittir ki "en yüksek şey olan, en büyük şey olan" Allah'ı, onun ilâhî vahdetini, fiillerinin izzetini ve sıfatının azametini diğer bir fertle kıyâs kabul etmeyecek bir incelik ve yükseklikle kabul etmiştir.

Zannediyoruz ki bu kadar izah Dozy ve benzerlerinin ilim ve felsefe nazarında ne gibi kıymetleri olduğunu, yani hiç bir kıymetleri olmadığını isbâta kâfidir. Bundan sonra İslâm tarihini, olduğu gibi, yani her türlü fazlalık ve süslemelerden âri olarak yazacağız. Bizim fikrimize göre İslâm'ın yüceliği, tabiî, hurâfelerden ve esâtirden âri bir din oluşundadır.

Güzel bir vücûdun, sanatlı ve zengin elbiselerle güzelliği artmaz; bilâkis örtülmüş olur. İslâm, incelenmeğe ne kadar açık konulursa, güzelliği o derece artar. Şurasını okuyucularımıza ihtar ederiz ki: Mukabele ve muhakemeyi kolaylaştırmak için Dozy'nin taksimatına mümkün olduğu kadar biz de riâyet edeceğiz. Zaten Dozy'nin eserinde mâkûl ve rağbete değer bir cihet varsa, o da taksimatıdır. Maamafih belki de bahisler adet cihetiyle uymayacaktır. Şu kadar ki bahis başlarından Dozy tarihinin hangi kısmına mukabil olduğu kolayca anlaşılır.

BİRİNCİ BAHİS

Arap Yarımadası ve Arap Kavmi

Tabiî ahvâl – Araplar: Arab-ı A'ribe, Arab-ı Müsta'ribe, Âl-i Adnan ve Kureyş, Hâşimîler ve Emevîler – Peygamberin nesebi – Araplarda ilm-i ensâb.

Arap yarımadası: Asya kıt'asında yarımada şeklinde bir büyük yer olup, necip Arap kavminin aslî vatanı ve İslâm dininin zuhûr ettiği yerdir.[1]

Mevkii, hudud ve mesahası: Arap yarımadası kuzey-batıdan güney-doğuya doğru uzanmış muntazam olmayan bir dikdörtgen şeklinde olup, güney kısmı, doğuya doğru genişlemekle kaba bir çizme şeklini alıyor. Batıdan Kızıldeniz ile, güneyden Aden körfeziyle ve Hind Okyanusu ile, doğudan Umman denizi ile çevrilidir. Yalnız kuzeyden karaya bağlı olup, her ne kadar bu cihetten dahi Asya'nın sair taraflarından denize kadar uzayan geniş çöllerle ayrılmış ise de, kuzey hududu tamamıyla belirgin olmayıp, coğrafyacılardan bazısı hududu Fırat vadisine kadar çıkarmış ve bazıları Şam vilâyetini de Arap yarımadasından hâriç sayarak yalnız "Ane"ye kadar Fırat vadisini hudut kabul etmiş ve oradan Lût denizinin güney ucuna kadar bir hudut çizgisi çekmişlerdir ki, bu ikinci şekil daha doğrudur. Arap coğrafyacıları hudut çizgisini Lût denizinin güney ucundan Akabe körfezine indirerek Tûr-i Sînâ yarımadasıyla Tih sahrasını hâriç bırakıyorlarsa da, sonrakiler Arap yarımadasının hududunu Süveyş körfezinin nihayetinden "Ariş"e kadar uzanan mevhum bir hatta kadar genişleterek, Sînâ yarımadasını da Arap yarımadasından sayıyorlar. Bu veçhile Arap yarımadası kuzeyden Irak, Cezire, Şam ve Filistin'le, kuzey-batı köşesinden de Mısır ile sınırlıdır. Bu hudut dâhilinde olarak 34°30' ile 12°40' kuzey arz ve 30° ile 58° doğu tûl dereceleri arasında uzanıp, kuzey-batıdan güney-doğuya olan tûl azamî 2500 kilometre yani yetmiş, yetmiş beş merhale ve doğudan batıya olan vasatî arzı 1000 kilometredir. Yüzölçümü takriben 3.157.000 kilometre kare olup, Fransa'nın hemen altı misli büyüklüğündedir.

Tabiî şekli, dağları ve nehirleri: Arap yarımadası Asya kıt'asına daha ziyâde bağlı ve Asya'dan sayıldığı halde arazinin tarzı ve iklim itibariyle Asya'dan ziyâde Afrika'ya benzer. Geniş yarımada sâhil boyunca uzanan alçak yerlerden, sâhile

[1] Arap yarımadasının tabiî ahvali hakkında muhterem üstad Şemseddin Sami bey merhumun "*Kamusu'l-A'lâm*"ındaki vâkıfâne ve müdekkikane yazılmış bahsi alıyor ve bu vesile ile de üstadın hâtırasını saygıyla anıyoruz.

yakın yüksek dağlardan ve dâhilde de irtifâlı ve geniş ovalardan ibarettir. Asıl dağları batı kısmında olup Filistin hududundan Babü'l-Mendeb'e kadar Kızıldeniz sâhillerine paralel bir dağ silsilesi uzanıyor ki, Serat umumî ismiyle mâruf olup, Yemen ile Hicaz arasında bulunan "Asir" de olan en yüksek mahallinin irtifâı 2500 metreyi geçer. Kuzey kısmında yani Hicaz'da yüksekliği az, taşlık, kuru bir dağ suretinde olduğu halde "Asir"den aşağı yani güney tarafında bu silsile bir çok şubelere ayrılarak, Yemen dağlarını teşkil ediyor ve bir çok nehirlerin de akması bu parçayı Arap yarımadasının bir bahçesi haline koyuyor. Güney sâhilinde Hadramut'ta bulunan Cevhere dağları da Yemen'in Serat silsilesine bağlıdır. Doğu sâhili yakınında ve Umman'da olan Cebel-i Ahdar'ın yüksekliği de 2000 metreden aşağı değildir. Arap yarımadasının ortalarında ve Hicaz ile Bahreyn arasında bulunan Necid kısmında da münferit birkaç dağ bulunup, bunların bazıları hayli yüksek ise de irtifâları henüz tâyin olunamamıştır. Tehame, alçak ve kumluk olup Serat dağlarından inen nehirler de hararetten kuruyarak bir takım kokuşmuş bataklıklar teşkil ettiklerinden Arap yarımadasının Kızıldeniz sâhilinden ibaret olan bu kısmı pek sıcak ve havası kötü ise de, ticaret iskeleleri olmak hasebiyle mâmur ve meskûndur. İrtifâları sebebiyle havaları mutedil olmakla bu iki kısım, özellikle Yemen mâmur ve meskûndur. Hicaz'ın doğusunda Necid çölü bulunup yüksek yaylalarla bazı dağlara sahip olmakla her ne kadar akarsuları az ve bazı tarafları çöl ise de mâmur ve meskûn yerleri çoktur. Şam'a kadar Yemâme'nin de arazi tabiatı bu şekildedir. Necid'in güneyinde yani Yemen ile Umman arasında Dehna tâbir olunur bir çöl vardır ki, Afrika'nın Büyük Sahra'sına benzer ve iskâna kabiliyetli hiç bir mahalli yoktur. Dehna'nın güneyinde sâhil boyunca Hadramut ve Şahyar kısımları ve doğusunda da Umman bulunur. Umman Fars denizi ile Umman denizi arasında geniş bir yarımada şeklinde olup, yüksek yaylalarıyla hayli mâmurdur. Necid'in doğu tarafında Nüfud nâmiyle bir çöl vardır ki, bunun da ötesinde yani Fars denizinin batı sâhilinde El-Hasa ve Bahreyn adaları bulunup mâmûrcadır. Bu veçhile Arap yarımadasının üçte ikisi mâmur ve umrâna kabiliyetli olup, yalnız üçte biri iskâna kabiliyetli olmamaktadır. Filistin ile Bâbü'l-Mendeb arasında yirmi kadar mahalde yanardağ izleri görülüp bunlardan yalnız Hayber yakınında olanı hicretten 600 sene evvel ateş saçmış ve rivayete göre Hazret-i Faruk'un hilâfeti zamanında da bir aralık alevler çıkarmıştır. Arap yarımadasının hususî hallerinden biri nehirlerin azlığı olup ırmak denilebilecek hiçbir nehir yoktur. Serat dağlarından Hicaz'a akan sular pek az olup, Asir ve Yemen'den daha ziyâde ise de, mesafenin azlığı sebebiyle bunlar küçük çaylar halinde kaldığından başka, ekserisi Tehame kumlarında kuruyup, yalnız yağmur mevsimlerinde Kızıldeniz'e varabilirler. Bunların başlıcaları Mekke ve Taif yakınlarında akan Vâdi-i Behre, Vâdi-i Şecce ile Kınıf yakınındaki Vâdi-i Künûn'e, Asir'deki Vâdi-i Aşer ve Yemen'deki Vâdi-i Sem'dir. Serat dağının ve hususiyle Asir ve Yemen'in güney kısmının doğu eteklerinden dahi bir takım

nehirler akar. Bunlar dağların arasına akdıkça, büyümeğe başlar, iç taraflardaki çöllere vâsıl olunca, yalnız yağmur mevsimlerinde sel halinde bir dereceye kadar uzanıp, diğer mevsimlerde kururlar. Yalnız Taif cihetinde kaynayan Vâdi-i Kebîr Aden koyuna, San'a civarlarında doğan Vâdi-i Şerid ile Vâdi-i Zümer Hadramut'a inip, ekseriya Aden körfezine ulaşırlar. Dehna ve Necid çöllerinde kuruyan nehirlerin en büyüğü Asir'de doğup, kuzey-doğuya doğru akan Vâdi-i Bişe'dir. Arap yarımadasının diğer taraflarında zikre şâyân hiçbir nehir olmayıp, ancak bu geniş saha, "Vadi" denilen ve bazıları pek uzun olan bir takım kuru derelerle bölünmüştür. Bunlar âdeta nehir yatağı şeklinde olup, yağmur mevsimlerinde bazen içlerinde hayli büyük ve hızlı seller akar. Bunların en büyüğü Asir cihetinden başlayıp, yarımadanının büyük bir kısmını bölüp Fırat'a ulaşan Vâdi-i Remim'dir ki, bunun seli bazen Fırat'a kadar uzanır.

Sahil ve adalar: Arap yarımadasının sâhilleri 3700 kilometre uzunluğunda olup, Kızıldeniz'de kayalık mercan vesâir nebatî hayvanların taşlaşmasından teşekkül etmiş "şap" denilen bir takım kayalar ve adalarla örtülü olduğu için, büyük gemilerin yaklaşmaları hayli müşkildir. Aden körfezi ile Hind denizi ve Umman'daki sâhiller dahi yüksek ve sarp olduğundan, yine gemilerin yanaşmasına müsait değildir. Fars denizindeki sâhiller ise bilâkis alçaktır. Kızıldeniz'de Süveyş ve Akabe körfezinden başka körfezi ve büyük koyu olmayıp, güney sâhillerinde bir kaç koy mevcut ise de Aden koyundan başkası açık olup, bu sâhillerin başlıca iskelesi Aden ve ikinci derecede Maskat'tır. Fars denizindeki sâhiller ise daha girintili çıkıntılı olup, bir kaç körfezi vardır ki, bunlardan başlıcaları Bahreyn ile Kuveyt körfezleridir. Arap yarımadasına mensup sâhillerde bir çok adalar mevcut ise de hiç biri ehemmiyeti hâiz olacak derecede büyük olmayıp, Kızıldeniz'dekilerin en büyükleri Akabe körfezinin medhalindeki Taran, Yemen sâhilinin karşısındaki Fersan ve Kümra, Bâbü'l-Mendeb'in girişindeki Muyum adalarıdır. Güney sâhilinde yalnız Muryan takım adalarıyla Meysere adası bulunuyor. Fars denizinde bir çok küçük adalar bulunup, en büyükleri Bahreyn adasıdır. Bunlar incileriyle meşhurdurlar.

İklim ve havası: Arap yarımadasının toprağı iktizâsınca umumiyet üzere havası sıcak ise de, arazinin yüksek oluşu bazı taraflarında bu harâreti hayliden hayliye değiştiriyor. Bu geniş kıt'anın havaca en güzel yerleri Yemen'in iç taraflarıyla Necid çölü, en fena yerleri de Tehame ile iç taraflarda olan Dehna ve sair bölgelerdir. Yemen'in yüksek taraflarında yağmurlar Haziran'dan başlayıp, Eylül sonuna kadar devam eder; harâret derecesi yazın 39 dereceyi geçmeyip, kışın ise ekseriya sular donar ve kar dahi yağar. Bazan Nisan ayında dahi yağmur yağıp, mahsulâta kâfi derecede faydalı olur. Umman cihetinde yağmur mevsimi Eylül'den Şubat'a kadar sürer. Gerek Yemen'de, gerekse Umman'da, Cidde, Kunüf'de, Hudeyde ve Muha gibi hayli ticaretgâh iskeleleri vardır. Bazı seneler

hemen hiç yağmur yağmayıp, kıtlık zuhûr eder ve çok defa sarî hastalıklar dahi bu âfetle beraber gelir. Tehame'de ekseriya yağmur yağmayıp harâret 37 dereceden aşağı inmez. Bununla beraber yüksek yerlerde hava kuru ve Tehame'de ise rutûbetlidir. Asla yağmur görmeyen çöllerde ise harâret derecesi gece vakti bile 38'den aşağı inmeyip, öğle vakti 43'den yukarı bulunur. Hicaz'dan Yemen'e kadar yağmur yağmıyor ise de, yine havası mutedilce olup, özellikle Taif cihetinde ve Medîne-i Münevvere'de kışın kar yağdığı dahi olur. Hicaz'ın Tehame'si dahi Yemen'inki kadar sıcak değildir. Geniş çöllerin içinden geçen rüzgâr Arap yarımadasında gayet sıcak ve boğucu olup, "sam" veya "semum" ismiyle mâruftur. Bu rüzgâr Yemen'e doğudan, Umman'a batıdan, Bağdad'a güneyden, velhasıl çöl tarafından gelip, yağmurların vücûda getirmiş olduğu yeşilliği kurutarak, ortalığı küle çevirir.

Mahsuller, hayvanât ve servet kaynakları: Arap yarımadası zannedildiği kadar mahsûlsüz olmayıp, birinci derecede Yemen'de ve ikinci derecede de Umman ile Hicaz ve Necid'de çeşitli ve kıymetli mahsûlleri vardır. Hurma Arap yarımadasının umumî ve en birinci mahsûlü olup, bu mübârek meyvanın bir çok çeşitleri yetişir. Çöllerde deve sütü ile beraber hurma Arapların yegâne medâr-ı maişetidir. Buğday, arpa, dure diye adlandırılan bir nevi darı, susam, mercimek, bakla, fasulye, mısır buğdayı vesâir hububat dahi Arap yarımadasının ekseri taraflarında yetiştiği gibi, bir çok yerlerde tütün de çok miktarda yetişir. Yemen'de kahvenin en âlâ cinsi yetiştiği gibi, pamuk, sarı ve kırmızı nebatat boyaları dahi yetiştirilir. Tıpta kullanılan sinameki ve demirhindi gibi bazı nebatlar ile kat tâbir olunan ve çiğnenmesi haşhaş gibi bir tesir yapan bir nevi küçük ağaç ile Arap zamkını veren ağaçlar ve bazı baharat Arap yarımadasının ekseri taraflarında bulunur. Umman cihetinde pamuk yetiştirilir. Hicaz'ın kınası meşhurdur. Şeker kamışı dahi yarımadanın asıl mahsûllerindendir. Meyvalara gelince, hurmadan başka nar, ayva, incir, badem, şeftali, zerdali, ceviz, karadut, elma, armut, erik, muz, portakal, limon, turunç, mandalina ve sair meyvaların envaı, yerin durum ve istidadına göre, yarımadanın bir çok taraflarında yetişir. Bağlar dahi çok olup, pek lezîz üzüm olur ve Yemen'de iyi şarap yapılır. Kavun ve karpuz dahi bahçelerde yetiştirilip pek büyük olur. Sebzeye taallûk eden enginar, bamya, kereviz, pazı, havuç, domates, patlıcan, pırasa, lahana, kabak, karnabahar, turp, soğan, sarmısak vesaire yetişir. Yemen'de ziraat pek iyi işlenip, ahâli fevkalâde çalışkandır. Yağmur mevsimlerinde suyu muhafaza etmek suretiyle kuraklık zamanlarında kullanmak için Berke dedikleri bir takım sedler ve havuzlar yaparak arazinin sulanması hususunda büyük dikkat ve maharetleri vardır. Umman'da da böyle sedler ve havuzlar çoktur. Bazı yerlerde de bahçe ve tarlalarını sulamak için derin kuyulardan su çekerler. Arap yarımadasında zikre şâyân ormanlar olmayıp, ekseri yerler taşlık ve çıplaktır. Başlıca ağaçları yukarıda sayılan meyva ağaçlarından ibaret olup, seyrek olarak bazı ardıç, yabanî zeytin ve yabanî yasemin ağaçları

dahi bulunur. Yağmur mevsimlerinde ortalık yeşil otlarla örtülüp, hayli mer'alar meydana gelirse de, çok geçmeden bunlar hemen kurur. Sulak yerlerde bir kaç çeşit uzun kamış yetişip, Araplar bunlardan hasır imâl ederler ve evlerinin iç duvarlarını onlarla kaplarlar. Tehame'de kamıştan yapılmış meskenler dahi vardır.

Ehlî hayvanları birinci derecede at ile deve olup, devenin asıl vatanı ve menşei Arap yarımadası olduğu gibi, atlarının cinsi dahi meşhur olup, dünyanın en güzel atları bu kıt'ada çıkar. Develerin en çoğu ve en iyileri Necid'de bulunup, bir çok çeşitli kısımlara ayrılır. Umman'da gayet hareketli hecin develeri yetiştirilir. Arap yarımadasının güney sâhillerinde bazı iyi cins develer bulunur. Atların en güzelleri Necid'de olup, bu kıymetli hayvana her mevsimde mer'a bulmak için Şemir ve Aneze gibi Fırat ve Dicle kıyılarıyla vadilerine ve Arap yarımadasının en yukarı taraflarına kadar yayılmışlardır. Aneze, Şammar aşiretlerinin şecereli atları ve kısrakları onar bin raddelerinde olup, Necid'de bulunanları dahi on binden aşağı değildir. Arap yarımadasının diğer taraflarında ise daha az miktardadır. Arapların diğer ehlî hayvanları koyun, keçi, sığır, eşek, köpek, kedi v.s.den ibarettir. Vahşî hayvanları sırasında en başta çöllerin hükümdarı olan arslan gelir. Kaplan, sırtlan, kurt, domuz, çakal, tilki ve maymun cinsleri dahi çoktur. Haşaratın en külliyetlisi, en muzuru çekirge olup, Hicaz tarafında "lâdug" tâbir olunan zehiri gayet tesirli bir nevi zehirli örümcek dahi bulunur.

Arap yarımadasının arazisi muhtelif madenleri hâvi olan dağlardan müteşekkil olup, Yemen altın madenleriyle ve bütün Arap yarımadası kıymetli cevâhiriyle meşhur idi. Şimdiki halde yalnız Umman cihetinde bazı simli kibrit ve salz madenleri görülmüştür. Bakır madeni dahi ahâli tarafından çıkarılmaktadır. Mekke-i Mükerreme'nin civarlarında dahi bazı kükürd madeni damarları görülmüştür. Buralarda petrol de vardır. Kızıldeniz'de ve bilhassa Yemen sâhillerinde bir hayli tuzlalar bulunup külliyetli tuz çıktığı gibi, o civardaki adalarda pek çok da inci çıkar. Fars denizindeki Bahreyn adalarıyla o sâhillerin incisi meşhurdur.

Araplar Ümem-i Sâmiye nâmiyle meşhur olan kavimlerden mürekkep büyük bir şubeye mensupturlar. Arapların, bu şubeye dâhil olan İsrail, Keldânîler, Nebatîler, Asûrîler, Süryânîlerle gerek lisan ve gerekse mümeyyiz vasıfları yönünden benzerlikleri vardır.

Tevrat'ın rivayetleri üzerine kurulu olan eski etnoloji, mevcut beşerî kavimleri muntazam silsilelerle Nuh'un üç oğluna bağlar. Âdi tarihî vak'aların bile doğru bir surette zaptedilemediği zamanlarda nesebleri muntazam surette zabt etmek, hele insan cemiyetlerini yalnız Irak havalisine hasretmek, her türlü medeniyeti Avrupa'ya irca etmek, bugün ilmin tenkidine bile lüzum görmediği israilîyâttandır. Dünyanın hangi noktasında ilk insanın yaşadığı tarihen malûm değildir. Burası malûm olmadığı gibi beşeriyetin hususî ırklara ve bu ırkların muhtelif kavimlere ne zaman ve ne suretle bölündüğü de malûm değildir.

Pek ziyâde merak çekici olan bu bilinmezleri hal için coğrafya ve eski etno-

loji âlimleri mevcut bilgilerden akıl yürütmek suretiyle bazı tahminlerde bulunmuşlardır. Bu tahminlerin en mâkûllerine göre insanlık muhiti bir vakit Asya ile ilişik olan Avusturalya, Hind veyahud yine bir vakitler Asya'ya ve Avrupa'ya bitişik olan Afrika'dır.

Lâkin dediğimiz gibi bunlar hep tahminlerden ibaret kalıp, hakikat mâzînin meçhul derinliklerinde gömülüdür. Tarihî devirlerin başladığı zamanlarda "Sâmî kavimler" nâmı altında toplanan kavimlerin İran hududundan Akdeniz sâhiline ve güneyde Yemen'e kadar olan yerlere yayıldığı görülür. Bunlardan Araplar, Arap yarımadası denilen hat ile bunun kuzey tarafına gelen yerlerde otururlardı.

Sâmî şubesinin bellibaşlı bir ailesi olan hâlis Araplar "Arab-ı Âribe" nâmiyle yâd edilirler. Etnoloji âlimlerinin kabul ettikleri düstûrlara, icra eyledikleri tedkîklerden çıkan neticelere ve "basitten mürekkebe", "nâkısdan kemâle" doğru seyir gibi tekâmül kaidelerine nazaran Sâmî kavimlerin menşei Arap yarımadası ve en eski Sâmî ailesinin "Arab-ı Âribe" olduğuna hükmedebiliriz.

Sâmî dillerin mukayesesinden, en mümtaz ve esaslısı "Arapça" olduğu görülür. Üstünlüğü, diğer Sâmî dillerde olmayan veyahut zaman aşımı ile telâffuzu ve nihayet şekli kaybolmuş olan bazı harflerin Arapça'da mevcûdiyeti ve bazı harflerin bütün bütüne "hususî bir şekilde" telâffuzudur. Antropoloji nokta-i nazarıyla da "Arap" şekli, Sâmî ailenin "toplayıcı şekli" sayılabilir. Bu fikir manzumesine göre "Sâmî aile"den bir takım kabileler, Arap yarımadasından kuzeye doğru yayılarak batıda "Arî kavimleri"nin oturdukları İran ve güneybatı Anadolu'ya kadar olan yerlere ve doğuda bugün Suriye ve Mısır'a kadar yayılmışlardır.

Benî İsrail'in kavimler ve âlem hakkındaki fikri pek sınırlı ve hattâ onların dünyası Asya kıt'asının küçük bir parçasından ibaret olduğundan, "umumî" saydıkları "Tûfân"da, Nuh'un gemisindekilerden başka hayvanlar ve insanların tamamen helak olduğunu ve sonra insanların Nuh'un üç oğlundan ve hayvanların da gemidekilerden çoğaldığını zannederlerdi.

Küremizde mevcut kara hayvanlarının binlerce kısma ayrıldığı ve bunlardan alınacak birer çifti, değil Nuh'un teknesi, hattâ bütün Irak'ın içine alamayacağı bilinirse, Benî İsrail'in sınırlı ve mahallî bir hâdiseyi bütün dünyaya teşmil ettikleri görülür. Benî İsrail'e göre Arab-ı Âribe'nin helakinden sonra "Yektan-Kehtan" nâmiyle biri Arap yarımadasına gitmiş ve Araplar onun sülâlesinden gelmişlerdir. Bunun bir hikâye olduğu şüphesiz ise de her hurafe gibi bir nebze hakikata mâlik olması ve bununla bir Keldânî muhacereti murad edilmesi sabit değildir. Muhakkak olan bir şey varsa, o da, Arapların tarihin bildiği zamandan beri şimdi bulundukları yer ve vatanlarında sakin olduğu ve Âd, Semud, Amâlika, v.s. kavimlere ayrıldığıdır.

Bunların en meşhurları Âd ve Semud kavimleridir. Yemen'de Hadramut'ta oturan Âd kavmi, çevrelerinin müsait oluşu sebebiyle pek ziyâde medenîleşmiş ve eski kavimlerden çoklarının muvaffak olamadığı bir terakki derecesine erişe-

rek bugün harabeleri hayret ve takdir çeken binalar ve büyük eserler bırakmıştır. İrem, Zâtü'l-İmad, Bağ-ı İrem gibi eserleri efsâneler uydurulmasına sebep olmuştur. Hicaz'la Suriye arasında oturan Semud kavmi dahi, Âd derecesinde değilse de, mühim terakkiye nail olmuştur.

Âd kavminin kendilerine mahsus ve "Müsnid" nâmıyla hatları olup, İbranî ve Süryanî ve bugünkü Lâtin harfleriyle benzerliği yoktur. Bu yazı, Mısırlıların hiyeroglifi ve Çinlilerin yazısı gibi "millî ve mahallî" bir icaddır. Yani evvelce mevcut bir yazıdan taklid edilmiş olmayıp tekâmülün eseridir. Eski Yunanlıların çoban mânâsını ifade eden "Hiksus" kelimesiyle adlandırdıkları ve aşağı Mısır'ı istilâ ile bir müddet icrâ-yı hükûmet eden kavmin, Amâlika'dan ibaret olması çok muhtemeldir. Benî İsrail ile çok münasebetlerde bulunmuş olan Amâlikler, irilikleri ve yiğitlikleriyle şöhret kazanmışlardır.

Arab-ı Âribe, bir medeniyetle beraber, enbiyâya dahi mâlikti. Cenâb-ı Hûd, Âd kavmine, Cenâb-ı Salih, Semud kavmine tâyin edilmiş peygamberler idiler. Âd kavminden sonra Yemen'de Hımyerî'ler ve Benî Kehtân iştihar etmiş ve Arap medeniyetini devam ettirmiştir.

Hicaz'da sakin olan Cürhüm kabilesi ilk devirlerde kayda şâyân bir tarihî mevcûdiyet göstermemişler ise de Suriye'den vukua gelen bir hicretten sonra, şöhretleri büyümüş ve onlarla İbranîlerin karışmasından yeni bir kavim meydana gelmiştir.

Bu hicret, Cenâb-ı İbrahim'in oğlu Hazret-i İsmail'in validesi Hâcer'le Cürhüm kabilesinin muhitleri dâhilinde Mekke civarına gitmesiyle başlar.

Hazret-i İsmail'in orada büyüyüp yetişmesi, Cürhümî'lerden kız alması ve Hazret-i İbrahim'in oğlunu arasıra ziyarete gelmesi, Arab-ı Âribe'den Cürhüm kabilesiyle İbranîler arasında münâsebet tesisine ve İbranîlerden bazısının Hicaz'a muhaceretine ve iki kavmin karışmasıyla yeni bir kavmin meydana gelmesine sebep olmuştur.

Arap yarımadasının aslî ahâlisi olan Arab-ı Âribe ile bu kavim karışık farzedilmek üzere onlara "Arab-ı Müsta'ribe" nâmı verilir. Bunların eski Arapça ile eski İbranîce'den mürekkep bir lisanları peyda olmuştur ki, en fasih ve en belîğ, aynı zamanda en mükemmel ve geniş lisanlardan biri olan bu lisan, bugün hemen bütün Arapların edebî ve içtimaî lisanı ve bütün İslâm'ın dinî lisanıdır. Kur'ân-ı Kerîm bu lisanla nâzil olmuş, *Muallâkat-ı Seb'a* bu lisanla yazılmıştır.

Arap tarihlerinin iddiasına göre Arab-ı Müsta'ribe külliyetli nüfus ve kabileleri içine alıp hepsi İsmail'in sülâlesinden gelmedir. Avrupalı tenkitçiler bunun bir zandan ibaret olduğunu ve bir tek adamın bir kaç bin senede, milyonlar meydana getiremeyeceğini ileri sürüyorlar. Sonra da Cürhüm kabilesi efrâd ve ahfadının bıraktığı neslin ne olduğunu soruyorlar.

Gerçekten, bugün Arab-ı Müsta'ribe ve daha doğrusu şöylece Arap nâmı altında toplanan hâlis ve Arap yarımadasında sakin Arapları bir ferdin, yani Haz-

ret-i İsmail'in ahfâd'ı saymak mümkün olmadıktan başka hepsini karışık bir kavim saymak ve hepsinde İbranî kanı bulmak da mümkün değildir. Bu umumî noktada biz de Avrupa münekkidleri ile hemfikiriz. Lâkin böyle kat'î bir iddia, zaten Arapların umumiyeti tarafından da ileri sürülmemiştir.

Meselâ Asr-ı Saâdet'te Kureyşîlerle Yemenliler arasında, asalet ve lisan meselesi hakkında cereyan eden bir edebî mübârezede, Yemenliler "hâlis ve İbranî kanıyla karışmamış Arap olduklarını ve lisanlarının da daha saf bulunduğunu" iddia etmişlerdi. Demek ki Arapların umumu ve bahusus Arab-ı Âribe'nin ve Hımyerî'lerin asıl vatanı olan Yemen'deki kabilelerin çoğu yalnız İsmail'in neslinden olduklarını değil, hattâ İbranîlerle karışık olduklarını dahi iddia etmemişlerdir. Lâkin iş umumiyetten hususiyete dökülünce Avrupalıların öne sürdüğü şeyler de kuvvetini kaybeder.

Arap an'anelerine göre, Benî İsrail olarak ilk şöhret alan aile yani "Âl-i Adnan" nâmı altında toplanan fertlerin hepsi Hazret-i İsmail'in ahfadı mı idiler?

Bu suale cevap vermek biraz müşkildir; lâkin zannedildiği kadar değil. Avrupa âlimleri bu suale olmayacak şey nazarıyla bakıyorlar ve sürülerle kabilelerin bir veya bir kaç adama nisbetini hurâfeler cümlesinden sayıyorlar.

Bize kalırsa Avrupa münekkidleri bu hususta haklı değillerdir. Eski zamanlarda geçen ve tarihen tamamen vazıh olmayan haller hakkında bir hüküm verebilmek için zamanımızda, gözümüzün önünde cereyan eden ve tecrübe ve tedkiki mümkün olan vak'aları göz önüne almak icabeder. İptidaî insan hakkında bir fikir edinmek üzere sosyolojinin kabul ettiği yol budur. Bundan dolayı, bu mesele hakkında hüküm vermeden evvel tarihçe kaydedilmiş benzer bir hâdiseyi tedkik edeceğiz.

Fizan'a bağlı Şatı vahasında "Âl-i Bûseyf" nâmında bir kabile var. Bunlar Hasenî şeriflerdendir. Bu kabilenin ceddi olan Bûseyf Şatı vahasına 5-6 asır evvel göç etmiştir. Bûseyf, bittabi münferit değildi; bunlar bir aile idi. Lâkin miktarları "bir aile reisiyle bir kaç amca ve teyzeoğlundan ve bir kaç kadından ibaret olduğu, Bûseyfî'lerin makbul ve kayda geçmiş an'anelerindendir. Bunların nesebleri tamamıyla kayıtlıdır. Bu neseblerin tedkikinden anlaşılıyor ki, Şatı'ya muhaceret eden şerifler, iki, üç çadır halkından ibaret idi. Hicretlerinden bugüne kadar beş asırdan ziyâde zaman geçmemiş, hâriçten kız almamış ve hârice kız vermemişken, "Zenton" muharebesine, yani bundan 30 sene evveline (yani 1890'lı yıllara) kadar onların toplam nüfusu 3500'e çıkıyordu. "Zenton" muharebesinde yarı nüfuslarını kaybetmişlerdi. Bûseyfî'lerin yaşadıkları yer dünyanın en gayrımüsâit yerlerinden sayılır. Çoğalmak için müsait âmiller hemen yok denecek derecededir. Böyle iken 3-5 ailenin 500 senede 3500 kişiye çıktığını düşünürsek Cenâb-ı İsmail'den Adnan'a kadar geçen en aşağı 10 asırlık bir zamanda yekdiğeriyle sıhriyet peydası neticesinde hepsi İsmâiloğulları haline dönüşen Arab-ı Müsta'ribe'nin 20-30 bin kişiye çıkması hiç de imkân dışı sayılamaz.

Ecdâd isimlerinin, sıhriyetler v.s.'nin muhafaza şekline gelince: Araplarda lisan ilmi, belâgat ve fesâhat nasıl hayret edilecek bir tekâmül göstermiş ise, ilm-i ensâb (nesepler ilmi) de öylece o muhite has bir kudretle tekâmül etmiştir. Arapların nesebler ve isimlerin muhafazasında gösterdikleri maharet ve san'atı, hattâ bu ilimde koydukları kaidelerin mazbûtîyet ve şiddetini anlamak için Araplarla ve bilhassa bedevîlerle uzun uzadıya temasta bulunmak ve ensâbı tedkik etmek lâzımdır.

Âl-i Adnan'ın çoğalarak bir takım şubelere ayrılması üzerine Kureyş'liler hâlisîyeti muhafaza eden aslî kısım olmak üzere temeyyüz etmiştir. İlm-i ensâb âlimleri Adnan'dan itibaren Kureyş neseblerinin, mezkûr ilim kaidelerine uygun surette zaptedilmiş olduğunda hemfikir oldukları halde, "Neseb-i İsmâilîye" kuvvetli an'ane itibariyle asırlarca sâbit olmakla beraber, kayıtlı isimler hakkında bu sâbitlik görülmemektedir.

Kureyşliler de zaman geçtikçe bir çok şubelere ayrıldıktan sonra Peygamberin zuhûruna yakın zamanlarda en asil ve necîb kollarından birisi "Âl-i Hâşim, Âl-i Ümeyye" olmak üzere iki büyük aileye ayrılmış idi.

İşte Cenâb-ı Risâletmeâb Efendimiz, bu iki aileden "Âl-i Hâşim"e mensuptur. Neseb âlimleri indinde makbul ve mazbut olan amudî [dikey] "neseb-i nebevî" şöyledir.

Muhammed El-Mustafa (S.A.) – Abdullah - Abdülmuttalip - Hâşim – Abdi Menaf - Kusay - Hakem - Merre - Kâab - Loy - Galib - Fehir - Mâlik – Muddar – Kenâne - Hüzeyme - Müdrike - İlyâs – Mudır - Nezzâr - Maad - Adnan.

Neseblerin bu zapta geçmiş ve tarihî şekli ile İbranîlerin tarihten evvelki devirlerine kadar çıkan hurafe şekli arasında hiç bir münasebet yok iken, bazı Avrupalılar burasını teslim etmiyorlar ve Adnan'ın Cenâb-ı İsmail'e nisbetini İbranîlerin, her kavmi bir tarihî şahsa bağlamaktan ibaret olup Araplara öğrettikleri hayalî ensâb usûlüne atfediyorlar.

Bu fikirlerdeki isabetsizlik meydandadır. Vâkıa, kavimler Nuh'a kadar muntazam ve çoğu yüzer, iki yüzer sene yaşamış ecdâd vasıtasıyle ulaştırma usûlü Araplara Yahudiler tarafından öğretilmiş ise de, bununla Araplara mahsus nesepler ilmi ayrı ayrı şeylerdir.

İKİNCİ BAHİS

İslâmdan Evvel Araplar

Dinî şekiller – İbrahim dini – Hanîf'ler – Mûsevîlik ve İsevîlik – Vesniye [=Puta tapıcılık] – İçtimaî ve ruhî durum – Dinî fikir, Allah, ilaheler ve cinler – İdare, siyaset, âdet v.s.

İslâm'dan evvel Arapların ahvâline, sosyolojinin kaidelerini biraz ihtiyatla tatbik etmek lâzımdır. Tekâmül usûlü, her muhite caffe'l-kalem, aynı suretle tatbik olunamıyor. Meselâ bazı muhitlerde, ilim ve sanat tekâmül şubeleri ile ruhî ve içtimaî tekâmül paralel olarak yürüyor. Bir halde ki sanatın tekâmül mertebesinden, sair ilim şubelerinin derecelerini istidlâl etmek gayet doğru olabiliyor. İslâm'dan evvel Araplarda bunun aksini görmekteyiz. Çevrelerinin, sair kavimler ile sınırlı münâsebetlerinin belki de o vakit hükmünü yürütmekte olan tabiî istidatlarının icabı olarak Araplar, sanatta ve yaşayış şekillerinde iptidaî bir halde bulunmakta iken, lisan ve edebiyatta hemen hemen tekâmüllerinin en yüksek noktasına erişmiş idiler.

Sair kavimlerde buna benzer farklar görülse bile bu derecede büyük farklar ihtimal ki yalnız Araplarda görülmüştür. Bundan dolayı İslâm'dan evvel Arapların mânevî ve dinî hallerini ölçülü olarak tedkik ve tenkid ederken buralarını unutmamak icabeder. Sanaat itibariyle bedevî, ahlâk itibariyle vahşî olan Araplar, lisan ve şiir itibariyle her kavimden ziyâde medenî idiler. Maamafih edebî tekâmül, onlarda ruhî ve mânevî tekâmül ile beraber yürümemiştir. İslâm'dan evvel gelen büyük Arap edîblerinin eserlerinde "teessürât ve dinî fikirler"den bir nebze dahi yok gibidir. Bizim fikrimize göre dinî his ile ruhî faziletlerin ayrılamayacağına Arap tarihi büyük bir vesikadır. Arapların bütün şiirleri "hakikî" ulviyetten, rakîk hissî ruhtan âdeta mahrum olup edebî fazilet kelime süsünden ibaret idi. Araplar hayâl kudretinden az istifade etmekte diğer Sâmîlerle müşterek idiler. Zaten memleketlerinde tabiat biraz fakir olduğundan edebî ruhun sınırlı bir dairede cevelânı zarurî idi.

İslâm'dan evvelki Araplarda millî güzellikler ve faziletler yok değildi. Lâkin bunlar iyi tahlil edildikte "hep içtimaî tekâmülün noksanlığına ve şahsın (enâiyetin=egoizmin) tekemmülüne" ait şeyler olduğu görülür. Halbuki bu kabil faziletler, esaslı ve ulvî faziletlerle birlikte olmak şartıyla hakikî fazilet sayılmaya lâyık olabilir. Gerek Dozy ve gerek bir çok müsteşrikler, tedkikleri neticesinde, İslâm'dan evvel Arapların "şen ve zekî, mağrur ve hırçın, şiddetli ihtiras sahibi, intikama meyyal, misafirperver, sâde ve necîp" olduklarını yazıyorlar. Biz de bu hususta onlarla hemfikiriz ve tarih tarafından tekzip edilmek korkusundan emin

olarak deriz ki: Arap kavminde hakikî fazileti vücûde getiren, ahlâkı doğuran İslâm dinidir; diğer tâbirle büyük Peygamber'dir.

Arapların malûm olan hallerinin incelenmesinden hâsıl olan neticeye göre, İslâm dininin ortaya çıkışını gerektirecek ve kolaylaştıracak içtimaî âmiller, Arap yarımadasında umumî surette yok denilebilirdi.

Araplar, hayâl ve mâneviyâttan mahrum, maddî insanlardı. Dinî hususlarda onların hiç bir merakı yoktu. Dinî his de kendilerinde terakki ve tekâmül etmemişti. Bu noktalarda dahi başta Rénan olarak bütün Avrupa araştırıcıları ile hemfikiriz. Çünkü bu bir hakikattir.

Lâkin onlardan şu noktada ayrılıyoruz ki: Bütün bu haller, Arabistan'dan mütekâmil ve yüksek bir dinin, necîp ve kerîm bir ahlâk manzumesinin zuhûrunu bir mantıkî netice şeklinde telâkki ettirecek hazırlıkların ve içtimaî âmillerin yokluğunu göstermekte iken onlar, İslâm dininin ortaya çıkışını "alelâdelik"ten kurtarmak ve Peygamberin memuriyetindeki büyük ehemmiyeti küçültmek ve İslâm dininin zuhûruyla âdî bir putperestliğin zuhûru arasında hiç bir fark görmemek sevdâsıyla "İslâm dini için zeminin hazırlandığını ve peygamber gelmemiş olsa bile böyle bir dinin ortaya çıkabileceğini" iddia ediyorlar. Demek ki kendi kendilerini tekzip ediyorlar.

Evvelce edinilmiş, başlangıç ve ölçü kabul olunmuş fikirlerden ve özellikle garezden âri bir surette tarih tedkik edilirse, zarurî olarak kabul olunur ki "İslâm demek, Muhammed (S.A.) demektir."; ve pek muhtemel idi ki o nebî gelmeseydi, Araplar hiç bir tarihî mevcûdiyet gösteremeyecek, kuşatılmış bulunduğu ada hâricine çıkamayacak ve bedevîlikten ileri geçemeyecek idi.

Bu dâvamızı isbat için Arap yarımadasının bugünkü halini gösterebiliriz. Peygamberin ve getirdiği dinin bahşettiği harikulade faaliyet ve ulviyet sayesinde bedevî Araplar, on sene zarfında bütün cihanın fazilet rehberi, ahlâk muallimi, idare ve irfan meş'alesi oldular. Halbuki o yüksek ruh, o Nebî ortadan çekildikten sonra Arapların (yani yine kadîm vatanlarına dönerek orada çoğalan Arapların) ekseriyeti İslâm'ın ortaya çıkışından evvelki bedevilik ve cehaletlerine geri döndüler; öyle bir halde ki İslâm âleminin ve belki bütün cihanın en karanlık noktası, medeniyet beşiği olan Arap yarımadası oldu. Vahhabîlerin çıkışına kadar, sâhiller dışında yarımadanın bir kısım yerlerinde oturan Arapların "dinen" iptidaî hallerde bulundukları ve İslâm ile hemen hiç alâkaları olmadığı muhakkaktır. Bundan dolayı evvelâ "nübüvvetini, sonra da zâtının zuhûrunu ve dinin kurucusu" olduğunu inkâr etmek sevdâsıyla Dozy ve emsalinin, Arapların büyük bir din ortaya koymalarını gerektirecek sosyal kabiliyete eriştikleri hakkındaki tarihî hakikata aykırı iddialarının hiçbir ilmî kıymeti yoktur. Bu iddiamızı yine diğer tarihî vesikalarla isbat edeceğiz.

İslâm'ın zuhûrundan evvel Araplar arasında dinlerden "Mûsevîlik", "İsevîlik" ve çeşitli inanışlar mevcut olduğu gibi İbrahim'in dininden kalma bazı fi-

kirler ve âyin dahi mevcut idi. Eğer Araplarda, şirkten daha mütekâmil dinî şekillerin kabulüne "alelade içtimaî kaideler" ile istidat ve tesir edecek hazırlıklar mevcut olsaydı; birisi İslâm'dan 4-5 yüz, diğeri bin sene evvelden beri mevcut olan İsevîlik ve Mûsevîlik'in kabulü lâzım gelirdi. Halbuki Hıristiyanlık Arap yarımadasına hemen hemen girmemiş, Mûsevîlik ise oralara muhaceret eden Benî İsrail'e münhasır kalmıştı.

İşte bir kere daha sabit olur ki, İslâmiyet, Araplarda hâsıl olan millî tekâmül neticesinde meydana gelen bir şey olmayıp, sırf Hazret-i Muhammed'in zuhûru eseridir.

Dozy ve daha bir kaç müsteşrik, Arapların "Allahü Teâlâ" nâmıyla hâlık-ı mevcûdat, ve âlem hâricinde, mutlak hâkim ve şu kadar ki insan gibi şahsiyete mâlik bir Zât-ı Âlâ tanıdıklarını ve bu iptidaî itikadların *"Halaka'l-insâne fi sûretihî=Allah insanı kendi suretinde yarattı."* şekliyle İslâmiyet'e intikal ettiğini, diğer bir tâbirle İslâm dininin, zaten Araplarda ötedenberi mevcut bir dinin biraz tanzim edilmiş şeklinden başka bir şey olmadığını iddia ediyorlar. Bu iddia bir itibarla yarı yarıya ve diğer bir itibarla ve hele çıkarılan netice itibarıyla tamamen yanlıştır. İslâm nokta-i nazarıyla olsun, sırf tarihî ve felsefî incelemeler bakımından olsun, son derece mühim olan bu bahsi ilmî bir görüşle incelemek isteriz.

Biz, müslüman olmak itibarıyla, peygamberlerin getirdikleri dinlerin hep hak olduğuna ve hepsi Allah'ın birliğini ikrar üzerine kurulu bulunduğuna inanırız. Delilimiz ise aklî ve ilmî olmayıp yalnız itikadîdir. Lâkin meseleyi itikad zemininden ilim ve tedkik zeminine çıkarırsak müdekkîkler ve son zamanın faziletli âlimleriyle birlikte iddia ederiz ki:

Bakî kalan eserleri ve tarihî şehâdetleri itibarıyla eski dinler içerisinde özü ve başlangıcı bakımından hakikî bir "vahdâniyet-i ilâhîye" (tevhid) fikrini içine alan İslâm dininden başka bir din yoktur!

İleri sürülen bu fikirleri tamamen isbata muktediriz.

Başta Rénan olarak bir takım münekkidler kavimlerde pek kat'î mümeyyiz vasıflar görmüşlerdir. Meselâ "tek ilâha ibadet"i Sâmî kavimlere mahsus fıtrî bir istidat, tabiata ibadeti ve dolayısıyla vahdet-i vücûda itikadı Ârî kavimlerin bir hususiyeti saymışlardır. Bu fikir her hakikattan âri olmamakla beraber şu müfrit şekliyle bir hakikat sayılamaz. Tarihte, İslâm dininden başka, esasında "hakikî bir vahdet-i ilâhîye" fikrine sahip din göremiyoruz. Meselâ itikaden hak ve vahdaniyet fikri üzerine müesses gördüğümüz Mûsevîliğin tarihî esasları olan *Ahd-i Atîk*'i güzelce tahlil edersek, ondaki ulûhîyet fikrinin şu devreleri geçirdiğine muttali oluruz:

Birinci devrede: Yahudî dini, ilahelerin çokluğuna ve yalnız bunlardan kendisinin millî ma'bûdu olan "Yehova"nın diğerlerinden daha kuvvetli olduğuna,

İkinci devrede: Diğer ma'bûdların birer gâsıb, ifrit, "Baal" bulunduğuna kani olup ancak üçüncü devresinde tenzîh fikrine biraz daha yaklaştığını görürüz. Lâ-

kin hiç bir vakit İslâmiyet'teki tenzîh ve tevhîd'le "hâlık-ı mutlak fikri" Yahudilikte peyda olmamış ve hiç bir vakit Yehova millî ve hususî bir ma'bûd olmaktan kurtulamamıştır. Meymonides vesair Mûsevî filozofların felsefî fikirlerden çıkararak Museviliğe ilâve eyledikleri ve nisbeten çok sonraki fikirler ise Yahudiliğin esasları sayılamaz. Hıristiyanlıktaki vahdet ise, Teslis sebebiyle kuru bir sözden ibarettir. Eski dinler içinde, Yahudilikten daha mazbut din olmadığından "Tek Allah" fikri onlarda bu karışık şekilde olursa, Araplar gibi seviyesi pek düşük, mâneviyâtı eksik bir bedevî kavmin bu bapta hiç bir doğru fikri olamayacağı bedîhiyâttandır.

Şurası da dikkata şâyândır ki son tedkiklerle sabit olduğuna göre Sâmî kavimlerde hep ma'bûdu anlatmak için kullanılan "İl, el, bel, be'l, ilâh ve Allah" gibi lâfızlar, çeşitli isimler, ortak isim olup, "özel isim" değildir. *Tevrat*'da "hâlık" mânâsını ifade eden kelime ilk defa "Elohim" şeklinde kullanıldığı halde, iki âyet aşağısında "Yehova" şeklinde kullanılmıştır. Keza Arâmî, Asûrî, Keldânî gibi Sâmî kavimlerde bu çeşit isim, ya hep özel bir isimle beraber olarak kullanılmış veyahut yalnızca isim kullanılmıştır.

İşte bir çok cinlere, sanemlere, ağaçlara ibadet eden Araplarda da "Allahü Teâlâ" bu ilâhların hepsinin toplamını, daha doğrusu sıfatını ifade eder bir cins ismi idi. Şu halde lâfızların benzerliğinden dolayı Araplardaki karışık fikirle, İslâmiyet'in son derece yüce ve teşbih ile tenzîh fikirlerinin itidal haddiyle anlayıp telkin ettiği "ilâh-ı vâhid[=Tek İlâh]"i aynı fikir görmek kadar haksız ve mânâsız bir şey olamaz.

Maamafih biz şu ilmî neticelerle akîdeyi bağdaştırarak deriz ki: *Tevrat*'ta yegâne Mûsâ yadigârı, ihtimal ki "Elohim"[1] ve âyin yahut da bazı ibadetler ile beraber belirsiz ve tahrif edilmiş bir "vahdaniyet" fikri olduğu gibi Araplar nezdinde de İbrahim dininden geriye kalan şey, hasselerden nevi'lere dökülmüş "Allah" lâfzı ve sünnet olmak, gusletmek, tırnak kesmek gibi bazı âdetler, tavaf vesaire gibi bazı âyin idi. Maamafih Araplarca "Allahü Teâlâ" medlûlünün ne derece ehemmiyetsiz bir surette anlaşıldığı onların gerek Mûsevîliğe, gerek İsevîliğe meyil göstermemeleriyle ve bilhassa Peygamberimize karşı ibraz ettikleri muhalefetle sâbit olur.

Arapların umumiyeti hakkında yürüttüğümüz şu muhakemeden sonra husûsiyete geçelim. Dine karşı bu derece lakayt olan Araplar içinde, millî rivayetleri unutmayanlar, İbrahim dini hakkında mühim bazı fikirleri yekdiğerine zaman zaman devredenler eksik olmazdı. Bunlar "Hanîf" unvanını taşıyan âkil kişilerdi. Araplardan İran'a tâbi olup, onların medeniyet ve dinini ve Rumlara tâbiiyetle Hıristiyanlığı kabul edenler ve herhangi bir şekilde Arap muhiti hâricinde kalanlar ve üç beş Mûsevî müstesna tutulursa, ahâlinin büyük ekseriyetinin dini, ekseriya civardaki kavimlerden taklid edilmiş türlü türlü putperestlikten ibaret idi.

[1] Bu kelimenin "Ellahümme" Arapça şekliyle benzerliği dikkat çekicidir.

Bu sanemlerin en meşhurları "Lât", "Menat", "Uzza", "Hubel"[1] idi. Maamafih zaten dinî histen mahrum, müstehzi, zekî ve lakayt olan Araplar, bu ve emsali putlara tapmakla beraber onların hiç bir ehemmiyeti olmadığını da anlamamış değillerdi.

Bütün bu muhakemelerin topundan çıkarılacak neticeler şunlardır:

Evvelâ: Arapların din ve mâneviyât hususunda lakayt, böyle bir ihtiyacı hissetmekten uzak, hayâl kuvvetinden az hissedar oldukları;

İkincisi: Yüksek ve ahlâkî bir dinin kurulması için, umumiyet itibarıyla, zeminin hazırlanmamış olması.

Tarihî hallerden bu iki neticeyi çıkarmakta Dozy, Rénan, Weil vesâir müsteşriklerle müşterekiz. Lâkin onlar bu iki neticeyi itirafla beraber, bunlardan bir üçüncü netice çıkarıyorlar ki, işte burada onlardan ayrılmak mecburiyetini hissediyoruz.

Onlar, yukarıdaki iki neticeyi itiraftan sonra: "Binâenaleyh o muhit, dini ve nebîyi meydana getirdi." diyorlar. Biz ise, binâenaleyh o muhit, Cenâb-ı Nebî'yi ve dini değil, Nebî dini ve muhiti meydana getirdi, diyoruz. Böyle demekle tenakuz onlarda, mantık bizde kalıyor.

Arab-ı Âribe'nin mühim bir medeniyete eriştiğini, kuvvetli içtimaî heyetler meydana getirdiğini ve hele Âd ve Hımyerî'lerin kuvvetli ve uzun müddet payidar kalmış bir hükûmet teşkil ettiklerini yazmıştık. İslâm'ın zuhûruna yakın zamanlarda Yemen, İran'a tâbi bir vilâyet hükmünde idi. Hicaz'da yürürlükte olan idarî şekli "Havass cumhuriyeti" sınıfına sokmak mümkün ise de, bundan Hicaz'da muntazam kanunlarla idare olunur bir hükûmetin mevcûdiyeti mânâsı çıkarılmamalıdır. Her kabile kendi şeyhlerine, eşraf ve büyüklerine itâat etmekte olup, bunlar kabilelerini âdet ve an'aneleri dairesinde idare ederlerdi. Araplar son derece hür ve hepsi asîl ve vakur olduğundan idare usûlleri meşveret ve müsavat (=eşitlik) fikirleri üzerine kurulmuştu. Araplarda hiç bir kavimde görülmeyen derecede "asabiyet dâvası (kendi kabilesini her şeyin üstünde tutma iddiası) ve sevgisi" vardı. Her kabile, kendi ferdinde temsil edilmiş sayıldığından fertlerden birine tecâvüz, bütün kabileye tecâvüz sayılır ve onun intikamı alınırdı. Bu hal, kabileler arasında hukuka riâyet mecburiyeti husûle getirdiği için kanun yerini tutmakta, Arap cemiyetini medeniyetle bedevilik arasında geçit saydıracak bir vaziyette bulundurmakta idi.

Araplarda âdet ve an'anelere çok riâyet edilmekte olup, bütün ihtilâflar, onlara uygun olarak halledilirdi. Kabileler arasında tarihî bağlılık veya düşmanlıklar mevcut olabilirdi. Her kabile her müttefikini himaye ve siyânet etmeğe mecburdu. Bu kabil ittifaklar, küçük küçük cumhuriyetler meydana getirmekte idi. Meselâ Kureyş kavmi Mekke ve civarında sakin olmakta, eşraf ve şeyhler tarafından idare edilmekte idi. Araplarda asalet ve şerâfete her şeyden ziyâde

[1] İthalât nev'inden evvelâ bu ilahe ile Asûrîlerin "Hobal"ı arasında bir münasebet olabilir.

riâyet olunduğu için Kureyş cumhuriyetinin âyân meclisini, asalet ve necâbetçe akranlarına üstün olan reisler ve şeyhler teşkil etmekteydi. Gerçi hususî surette bir muayyen müddet için seçilmiş reisler yok ise de, bunlar arasında en mümtaz ve necîp olanı, umûmun takdir ve mânevî muvafakatıyla reis hükmünde olurdu. Makbul an'aneler ile mazbut olduğu üzere nice zamanlardan beri Peygamberin ecdadı Kureyş cumhuriyetinin en nüfuzlu reislerinden olup çok defa seçilmiş reis hükmünü alırdı. Abdülmuttalib'in vefatından sonra ise nüfuz ve iktidar, Hâşimîlerden ziyâde Emevîlerin elinde bulunuyordu.

Emevîler, Hâşimîlerden daha çok ve hele pek zengin idiler. Hâşimîler, iyilik ve faziletle meşhur oldukları halde amcazadeleri olan Emevîler siyaset ve tedbirde daha üstün idiler. Ailenin bu iki şubesi arasındaki rekabet İslâm tarihinde pek uğursuz semereler vermiş ve türlü şekillere girmiş ve bugün dahi İslâm âleminde ayrılık sebebi olan hallerin belli başlılarından biri bulunmuştur.

İslâm Tarihi

İkinci Cild

BİRİNCİ BAHİS

İLK İHTİLÂF

İrtihâl'in akabinde – Hilâfet mes'elesi – Bir hakikat – Ensâr'ın fikri – Hâşimîler'in içtihadı – Şi'a'nın iddiası – Ebû Bekir'in seçilmesi – İmam-ı Ali'nin büyüklüğü.

Cenâb-ı Peygamber'in irtihâli, ashâbın büyüklerini şaşırttı. Buna bazısı inanmak istemiyordu. Bazısı kendini kaybetmişti. Bununla beraber soğukkanlılığını ve direncini muhafaza etmiş olan Ebû Bekir'in doğru yolu göstermiş olmasıyla sahâbeler kendine geldi. Daha Cenâb-ı Risâlet'in teçhiz ve tekfiniyle uğraşılmakta iken, hilâfet mes'elesi sahâbelerin fikirlerini meşgul etmeye başlamıştı.

Birinci cildin sonlarındaki muhakemelerimiz hatırlarda kalmış olacağına göre, hilâfet mes'elesi Peygamber'in hayatında halledilememişti.

Son günlerde Hazret-i Peygamber bir vasiyetnâme yazdırmak istemişse de ashâb arasında tartışma çıktığından, bu fikirden vazgeçmişti. Sevgili Peygamber'in hastalığına rağmen huzûrunda tartışma çıkması, şu hilâfet mes'elesindeki ihtilâfın şiddetini göstermektedir.

Hakikat her şeyin üstünde olup onun gizlenmesiyle hiçbir maksat elde edilemeyeceğinden ve hele vak'aların gizli tutulması veya te'vil edilmesiyle faydalı bir tarih yazmak mümkün olamayacağından biz, tarih kaidelerini bu vak'alara da tatbik edeceğiz.

Ashâb hakkında rivâyet edilen hadîslerin büyük bir dikkatla tahlilinden anlaşılıyor ki Cenâb-ı Peygamber, İmam-ı Ali'nin kendinden sonra İslâm'ın riyâsetine geçmesini arzu ediyordu. Çünki Ali'yi bizzat ve hususî ihtimam[=özen] ile yetiştirmiş, bütün sırlarına ve işlerine sırdaş etmişti. Şu kadar ki İmam-ı Ali hakkındaki bu tercihine, dâmâd ve amcazâdesini kayırmak ve peygamberliğe irsî bir saltanat süsü verilmemek üzere, sahâbelerin katılmasını bir nevi şart kılmıştı. Cenâb-ı Peygamber arzu ediyordu ki İmam-ı Ali'yi o makama sahâbeler getirsin.

Son günlerdeki vasiyet mes'elesi, ashâbın böyle bir görevlendirmeyi istemediğini göstermişti. Şu hâlet-i ruhiyeye rağmen Cenâb-ı Peygamber yine İmam-ı Ali'nin hilâfetini açık şekilde emretmiş olsaydı, İslâm dininin içtimaî esası olan meşveret ve ekseriyet, rey ve fikir hürriyeti akîdelerini bozmuş ve gelecekteki mes'ûliyeti üzerine almış olacaktı.

Hilâfet, Ali'nin sülâlesinde kalacağından, bu sülâleden gelen her emrin amelî mes'ûliyeti, döne dolaşa Cenâb-ı Peygamber'i bulacaktı.

Son günlerde yazılmasından vazgeçilen vasiyetnâme dikkata alınırsa, hilâfet makamına açıkça kimse tâyin olunmamıştır. Fakat biraz evveline bakılırsa, İmam-ı Ali hakkındaki Peygamber'in tercihi, inkâr edilemeyecek bir şekilde meydana çıkar. Veda haccından dönüşünde "Gadirhüm" mevkiinde, irad ettiği bir hutbede *"Ben kimin efendisi isem, Ali de onun efendisidir."* cümlesini dinleyicilere duyurmuştur. Bu hadîs sahîh senetlerle rivâyet edilmiştir. Bu hadîs'in mânâsı tedkik edilir ve kat'iyeti düşünülürse, tercih keyfiyeti sâbit olur. Bununla beraber bu tercih'in ashâb'ın ekseriyetince kabul edilmediği sâbittir. İhtimal ki bir takımları bu tercihte beşerî bir his, akrabâperverlik veyahud mânâsı hilâfete kadar varmayan bir çeşit saygı ve yüceltme görmüşlerdir. İhtimal ki diğer kısım da irtihâl'in akabinde Ali'nin hilâfetiyle bir Hâşimî ve Emevî ihtilâfının baş göstermesinden korkmuşlardır. Hâkim olan his her ne olursa olsun, bu hadîs'in "Hilâfet'e nasb[=tâyin, atama]i gösteren bir nas" şeklinde telâkki edilmediği bir çok delillerle sâbittir.

İlk olarak: Daha bu hadîs'in söylendiği zaman itiraz edenler olmuştur.[1]

İkinci olarak: Vasiyetin terk edilmesi meselesi, başta Hazret-i Ömer olmak üzere, ashâb'ın ekseriyetince hilâfet mes'elesinin rey ve meşveretle hallinin uygun görüldüğünü göstermektedir.

Üçüncü olarak: Vasiyet istenilmek zarureti bile, İmam-ı Ali hakkındaki hadîs'in hilâfete geçmesi için Peygamber'in bir nassı[=açık hükmü] şeklinde anlaşılmadığını veyahud anlaşılmak istenilmediğini göstermektedir.

Dördücüsü: Ensâr'ın kendi reisleri Saad bin Ubade'yi hilâfet makamına getirmeğe kalkışmaları, mezkûr hadîs'in ya bilinmemiş olduğuna veyahud hilâfet için açık bir emir şeklinde anlaşılmadığına delildir.

Beşincisi: Hilâfet ihtilâfı devam ettiği müddetçe "İmam-ı Ali'nin olgunluk ve

---

[1] *Siyer-i Halebî* sahibi: "Ben kimin efendisi isem Ali de onun efendisidir. Ben kimi seversem, o da onu sever; ben kime düşmanlık edersem, o da ona düşmanlık eder... v.s." meâliyle hadîs-i şerîfi derc ettikten sonra, otuz kadar ashabın sahih rivâyet senetleriyle Ebû Hatem-i Rarî ve Ebû Dâvud gibi bazı hadîs âlimlerinin gayrisinin naklettiğini beyan ederek diyor ki: Hadîs-i şerîfin söylenmesinin Peygamber'e malûm olduğunu müteakiben, Hars bin Numani'l-Fahrî Medîne'ye ve Peygamber'e gelip: "Allah'ın birliğine, senin risâletine iman etmemizi emrettin, kabul eyledik. Beş vakit namaz kılmağı, Ramazan ayında oruç tutmağı, zekât ile mallarımızın tezkiyesini ve haccı emrettin, itâat ve kabul eyledik. Bunlara râzı olmayıp da şimdi amcanın çocuğunu dahi tafdîlen bize efendi kıldın. Bu, emr-i ilâhîden mi, yoksa senden mi?" diye sual ettikte Hazret-i Peygamber: "Vallahi amıcamın oğlunu efendi kılan O'dur, ben değilim." diye üç kere tekrar buyurmuş olması üzerine "Muhammed hakkı derdi, inanmadık, Allah da bizim üzerimize taş yahut elîm azap gönderdi." diyerek huzurdan çıkmış ve Allah hakkı için bu adam mescid kapısından çıkmadan başına isabet eden bir taşın darbesiyle helâk olmuştur." (C. III. s. 274).

yakınlık yönünden halifeliğe tercih edilmesini" öne süren olmuşsa da zikredilen nassa dayanarak iddia eden olmamıştır.

Bütün bunlardan çıkan zarurî netice şu oluyor ki, bu kadar fazilet ve olgunluğuna rağmen İmam-ı Ali, ekseriyetin ve ashâbın büyüklerinin indinde reisliğe seçilememiştir.

İmam-ı Ali'nin irtihâl'in akabinde hilâfete getirilmesi,[hukuk açısından] şu neticeleri tazammun eder[=içerir]di:

1. Hilâfet'in irsî bir şekle yâni zamanın geçmesiyle saltanata dönüşmesi,

2. Tarih sahasında ve İslâm'ın hâtırasında, İmam-ı Ali'nin renkli şahsiyeti sebebiyle diğerlerinin büyüklüğünün gölgelenmesi.

Bu iki şey, muhakkaktı. Halbuki muhakkak olmadığı halde akla gelen ve muhtemel olan şeyler de vardı. Bunun birisi, sahâbe büyükleri arasına ihtilâf düşmesi ihtimâli idi. Gerçekten Aşere-i Mübeşşere'den bir kısmının İmam-ı Ali'nin riyâsetini daha sonra bile kabul edemeyişine bakılırsa, böyle bir ihtilâf, muhakkak olmasa bile, pek mümkündü. Halbuki İmam-ı Ali'nin ashâb'ın önderlerince reisliğe kabulü şartıyla, İslâm için başka faydalar da beklenebilirdi. Bu hususta sözü *"Unior"* külliyatında Suriye tarihini yazmış olan meşhur bir tarihçiye bırakıyoruz. Bu zat diyor ki:

"Hazret-i Ömer'in hilâfeti zamanında evvelce Hâlid bin Velîd ve Ubeyde bin Cerrah kumandasında Suriye'nin fethine gönderilen İslâm askeri pek büyük başarılara erişti.

"Rum tarihçilerinin yalan ve abartılı söylentilerine rağmen İslâm askeri sayıca Rum askerlerinden pek az iken yiğitlik ve faziletleri sebebiyle galip geliyorlardı.

"Müslümanların aldıkları harb esirleri, İslâm askerinin mevcûdundan fazla bir dereceye gelmişti.

"O vakit orduların iâşesi pek mühim ve pek müşkil bir mes'eleydi. İslâm ordusunun maîşeti bin müşkilâtla tedârik olunuyorken, yüz bini bulan esirlerin iâşesi imkânsız bir hale gelmişti.

"Bundan başka da bu kadar büyük miktarda esirin muhafaza edilmesi de son derece sıkıntı veriyor ve İslâm askeri'nin bir kısmını kullanılamaz durumda bırakıyordu.

"Bu sebeplerin zoruyla Ubeyde bin Cerrah esirler hakkında alınacak tedbiri devrin halifesi Ömerü'l-Fâruk'tan sordu.

"Hazret-i Ömer, bu mühim hususu müzakere etmek üzere ashâb-ı kirâm'ı dâvet etti ve bir meşveret meclisi topladı.

"Rahatsızlığı yüzünden meclise yalnız İslâm'ın kadısı İmam-ı Ali gelememişti. Hazret-i Ömer, Ubeyde bin Cerrah'ın arz ettiklerini meclise bildirdi. Hazır bulunanların görüşlerini ve düşündükleri tedbiri sordu.

"Uzun uzadıya fikirler alınıp verildikten sonra, başta yumuşak huylu ve şefkatli

Osman-ı Zinnûreyn olmak üzere, hazır bulunanların hepsi, mevcûd esirlerin idamına karar verdi.

"Bu tedbir pek acı, pek dehşetliydi. Lâkin başka çâre bulunamıyordu. Yüz bin esiri ne satmanın, ne de beslemenin imkânı yoktu.

"Hazret-i Ömer, meclis görüş birliği etmesine rağmen, bu tedbiri kabul etmedi. Tekrar İmam-ı Ali'ye haber yolladı.

"Ali, mes'eleyi ve tedbiri anladı ve dedi ki:

"– Yâ Emîre'l-Mü'minîn! Eğer bu yüz bin esîri idam edersen, Hıristiyanlık âlemiyle İslâm âlemi arasında düzelmesi ve kapanması kabil olmayan kanlı bir hendek açmış olursun.

"Eğer yüz bin kişiyi hudud hâricine çıkarırsan, düşman ordusu için yüz bin askeri kendi elinle tedârik etmiş ve göndermiş sayılırsın!

"Yâ Emîre'l-Mü'minîn!

"Her iki şekilde hareket edersen bizim memleketimizin hükmüne giren Şam'ı yüz bin candan, İslâm hükûmetini yüz bin teb'adan mahrum bırakmış olursun. Halbuki bunlar bizim teb'amızdır! Hepsi Şam'dan toplanmış askerdir. Hepsi zâlim Rum hükûmetinden nefret etmekte, hepsi sefil ve bîçâredir. Bunların kolları, bedenleri bağlandı, şimdi de yüreklerinin bağlanması sırası geldi.

"Yâ Emîre'l-Mü'minîn!

"Bunları kayıtsız şartsız âzad edip, adâlet ve mürüvvet ni'metinden istifade ettir! Varsınlar, evlâd ü iyâllerine kavuşsunlar; İslâm'ın adâlet ve re'feti sayesinde saadetle yaşasınlar!

"Hazret-i Ömer bu görüşü büyük bir sevinçle kabul etti. Esirlerin serbest bırakılması için derhal Ebû Ubeyde bin Cerrah'a emir gönderdi.

"O vaktin askerî vak'alarında benzersiz olan bu âlicenâpca hareket o yüz bin esiri, İslâm'ın kendiliğinden minnettarı ve esiri etti.

"Baalbek kalesi ve bir çok mühim mevkiler bu âdil hükûmetin askerine kapılarını açtı... Bu mürüvvet o derece te'sir oluşturdu ki, binlerce halk kendi istekleriyle İslâm'ı kabul ettiler!

"Bu durumları düşünen tarihçi, acaba İmam-ı Ali halîfeliğe geçip engellerle karşılaşmasaydı ve bu görüşler uygulanarak adâlet ve ölçülülük silâhı ile mânevî fethe devam olunsaydı, ne olacağını sorar! Hiç şüphe edilemez ki İslâm Hıristiyanlığı siler ve belki de bugün dünyada yalnız bir din bulunurdu: İslâm!!!"

Şimdi de bu mes'eleyi diğer bir noktadan muhakeme edelim: Hiçbir tarihçi, İslâm'ın mukadderatına karşı ilgisiz kalmamak hususunda, sahâbelerin önderleri, özellikle Ebû Bekir-i Sıddık ve Ömerü'l-Fâruk'un haklarını ve salâhiyetini inkâr edemez.

Ensâr, Peygamber'in evinde toplanmış ve kendilerinden bir halîfe seçilmesine girişmişti. Bu seçim yapılmış olsaydı, Arapların ve kabilelerin ekserisi dinden

dönmeğe başlamış olmasına bakılırsa, Medîne'de ortaya çıkacak bir kıyım (mukatele) neticesinde İslâm dini yok olur giderdi. Muhacirler ve Kureyş, Ensâr'ın reisliğini kabul edemezdi. Halbuki Ensâr'ın niyetlendiği gibi Saad bin Ubade seçilmiş olsaydı, tabiatıyla bî'at edenler halîfeyi müdafaa etmek zorunda kalacaklarından, Medîne'de Ensâr ile Muhacirîn arasında vuruşma galip ihtimâllerdendi. Sonra da işin içine Ebû Süfyan ve Emevîlerin entrikası karışacak, eski halin iâdesi emelleri uyanacak, henüz ortadan kaldırılamayan asabiyet dâvaları dirilecekti. Saad'ın çıkışını Evsîlerin kabul etmemesi de pek muhtemeldi. Ortaya çıkması muhtemel olan bu müessif haller, sırf Ömerü'l-Fâruk'un dâhiyane faaliyeti, metîn azmi, ruhî kudreti sayesinde vukûa gelmemiştir. Ensâr'ın teşebbüsü haber alınır alınmaz Ömer, Ebû Bekir ve Ebû Ubeyde'yi alarak Peygamber'in evine gitti.

O vakit Ensâr'dan biri kalkıp:

"– Bizler Ensâr-ı Resûlüz, bizler İslâm'ın askeriyiz. Ey Muhacirîn, sizler bizim içimize gelip sığınmış bir topluluksunuz, emîrlik bizim hakkımızdır." deyiverdi.

Halbuki Resûl-i Ekrem hangi mecliste bulunsa sağ tarafına Ebû Bekir'i, sol tarafına da Ömer'i alırdı. Ebû Ubeyde hakkında da *"Bu, ümmetin emînidir."* derdi.

Bu kere üçü birden ortaya çıkınca sanki Resûl-i Ekrem dirilmiş ve oraya gelmiş gibi müslümanların kalblerine tesir etti. Herkes onların sözünü bekleyip Hazret-i Ebû Bekir-i Sıddık da, hutbede Resûl-i Ekrem nasıl konuşmağa başlar idiyse aynen o şekilde, evvelâ Cenâb-ı Hakk'a hamd ü sena ettikten sonra umûma hitaben:

"– Bu ümmet evvelce taştan ve ağaçtan yapılmış putlara tapardı, Cenâb-ı Hakk kendisine ibadet ve kendisini birlemeleri için onlara resûl gönderdi. Arap kavmine babalarının dinini terketmek güç geldi. Hak Ta'alâ hazretleri Muhacirîn'i îman ile seçkin kıldı. Onlar Hazret-i Peygamber'e yâr oldular. Ve onunla birlikte müşriklerin ezâ ve cefâsına sabır ve tahammül eylediler. İşte yer yüzünde ilk defa Hakk'a tapan ve Resûlüne îman eden onlardır. Resûl-i Ekrem'in vefakâr dostu, sâdık yardımcıları ve aşireti onlardır. Bu yüzden onlar emîrliğe herkesten fazla hak sahibidirler ve lâyıktırlar. Bu hususta onlarla kimse çekişemez, meğer ki zâlim ola.

"Ey Ensâr, sizin de dince hizmetiniz, fazilet ve meziyetiniz inkâr olunamaz. Cenâb-ı Hak sizi dinine ve Resûlüne nusret için seçti. Ve sizlere Resûlünün hicretini müyesser kıldı. Bizce de ilk Muhacirlerden sonra sizin mertebenizde başka kimse yoktur. Resûlullah'a yardımcı oldunuz. Onun için dâva ettiğiniz fazl ü şerefin ehlisiniz; buna kimsenin bir diyeceği yoktur. Fakat emîrlik konusunda Arap kabileleri ancak Kureyş'i tanır. Başkasının emîrliğini kabul etmez. Zira Kureyş kavmi soy ve sop bakımından Arab'ın faziletlisidir. Memleketleri Arap yarıma-

dasının ortasıdır. Biz emîrleriz, siz vezîrlersiniz. Hiç bir meşveretten geri bırakılmazsınız. Sizin görüşünüz alınmadıkça bir iş görülmez." dedi.

Hazret-i Ömer de Ensâr'a hitaben:

"– Resûl-i Ekrem hasta iken sizi bize vasiyet etti. Eğer siz ümerâ olsaydınız bizi size vasiyet eylerdi." diyerek Hazret-i Ebû Bekir'in konuşmasını destekledi.

Ensâr diyecek bir söz bulamayıp fikir ve düşünceye daldılar. Fakat içlerinden Hubbab ibni Münzer ibni Cemuh kalktı.

"– Bizden bir emîr, sizden de bir emîr olsun." dedi.

Hazret-i Ömerü'l-Fâruk:

"– İki emîr bir arada olamaz. Peygamber hangi kabileden ise halîfesi de o kabileden olmadıkça vallahi Arap kavmi kabul ve itâat etmez." dedi.

Hubbab ibni Münzer onu reddederek:

"– Ey Ensâr; bu dine Arap kavmi sizin kılınçlarınızla itâat eyledi. Hakkınızı başkasına kaptırmayınız." dedi.

Hazret-i Ömer onu azarladı. O da cevap vermek suretiyle mukabele ve mücadeleye başladı.

Bunun üzerine Ubeyde bin Cerrah söze başlayıp:

"– Ey Ensâr; ilk defa bu dine yardımcı olan sizlersiniz, sakın ilk defa işi bozan yine siz olmayasınız." dedi.

Onun üzerine Ensâr'dan ve Hazrec kabilesinden Saad İbni Nûman İbni Kâ'ab ibni Hazrec'in oğlu Beşir (R.A.) hazretleri ayağa kalktı:

"– Ey insanlar; Muhammed (S.A.) Kureyş'dendir. Kendi kavmi onun hilâfetine en haklı ve en lâyık olandır. Bizim gerçi İslâm'a önceliğimiz, cihad ve zafer hakkımız vardır, lâkin bizim ondan muradımız Allah'ın Resûlünün rızâlarıydı. Biz, bundan dolayı dünyaca karşılık ve mükâfaat istemeyiz." dedi.

Hubbab ibni Münzer:

"– Ey Beşir; sen emmizâdene yâni Saad bin Ubade'ye hased ve nefsânîyet ediyorsun." dedi.

Beşir ibni Saad:

"– Yok vallahi öyle değil. Lâkin bu kavmin haklarına taarruz ve tecâvüzü caiz görmüyorum." dedi.

İşte o vakit Hazret-i Ebû Bekir:

"– Size bu iki zâtı seçtim. Birine bî'at ediniz." diyerek Ömerü'l-Fâruk ile Ebû Ubeyde'yi gösterdi.

İkisi birden çekimser davrandılar. Ve:

"– Hazret-i Peygamber'in ileri geçirdiği zâtın önüne kim geçebilir?" dediler.

Bu sırada gürültü büyüdü, münakaşa arttı. Her kafadan bir ses ve her ağızdan bir söz çıkar oldu.

Onun üzerine Hazret-i Ömerü'l-Fâruk sözü kestirdi ve Hazret-i Ebû Bekir-i Sıddık'a hitaben:

"– Resûl-i Ekrem seni dinin en büyük rükünlerinden olan namazda kendisine halîfe etti, seni hepimize imam eyledi. Elini uzat ben sana bî'at edeyim." deyip Ebû Ubeyde ile birlikte Hazret-i Ebû Bekir'e bî'at edecekleri esnada Beşir ibni Saad koştu ve onlardan evvel Ebû Bekir'in elini tuttu, bî'at etti.

Hazret-i Ömer ve Ebû Ubeyde de bî'at edince bir köşede birbiriyle fiskos eden Evs kabilesi dahi, reisleri olan Esved ibni Huzeyr ile birlikte, gelip bî'at eylediler. Böylece Hazrecîlerin ittifakı bozuldu. Saad ibni Ubade'ye bî'at bahsi bertaraf edildi.

Ensâr ve Muhacirîn hep beraber Hazret-i Ebû Bekir'e bî'at etmek üzere birbiriyle yarış edercesine öyle koştular ki, az kalsın Saad ibni Ubade'yi çiğniyordular.[1]

Bu keşmekeşin ortadan kalkması için, Ömerü'l-Fâruk, Ebû Bekir-i Sıddık ve Ebû Ubeyde böyle bir faaliyet göstermişken ne İmam-ı Ali ne de Hâşimîler tarafından hiçbir teşebbüste bulunulmamış, hiçbir faaliyet gösterilmemiştir. Sahâbelerin ileri gelenlerinden yalnız Zübeyr bin Avam, İmam-ı Ali'ye bî'at etmek emelini göstermişse de ne Peygamber'in evinde bulunmuş ve ne de hilâfet mes'elesinin hallinde hizmeti geçmiştir. Şu halde İmam-ı Ali'ye bî'at edilebilmesi için yalnız bir imkân kalıyordu ki, o da Ebû Bekir, Ömer ve Ebû Ubeyde'nin onun herkese tercihan hilâfete getirilmesini teklif etmeleriydi. Halbuki Ömerü'l-Fâruk, Ebû Bekir'i Ali'ye tercih ediyordu, hattâ kendinden sonra hilâfete geçecek zâtın seçilmesinde de, Ebû Ubeyde hayatta olsaydı, onu İmam-ı Ali'ye tercihan hilâfete nasbedeceğini söylemişti. Ebû Bekir ise, kendinden sonra Ömer'i seçmekle onu Ali'ye tercih ettiğini isbat etmişti. Ebû Ubeyde de Ebû Bekir ve Ömer'i tercih ediyordu. Sa'ad ibni Ebî Vakkas, Talha gibi önderler, sonradan ortaya çıkan vak'alarla tesbit edilmiş olduğu üzere, İmam-ı Ali'ye taraftar değildiler.

Bu hâlet-i ruhîyeyi Peygamber'in de hissettiği şüphesizdir. Bu bakımdan, bu hâlet-i ruhîyenin görülmesi üzerine hilâfet mes'elesini nass-ı katı'[=kesin bir hüküm] ile çözüme kavuşturmaktan vaz geçmiş, olayların tabiî seyrine bırakmıştır.

Ebû Bekir'i namazda da yerine geçirmesi, sâir ashâbın mescide açılan kapılarını kapattığı halde Sıddık'ın kapısını açık bırakması ve Ömer'in dâima hakla beraber bulunacağını beyan buyuruşu, İslâm'ın reisliği makamına kendinden sonra Ebû Bekir'in getirilmesine delâlet ediyordu.

Ehl-i sünnet, gerek bu durumları, gerek Ebû Bekir ve Ömer'in dine yaptıkları büyük hizmeti göz önüne almış ve bu konuda onları ayıplamayı ve onlara çirkin şeyler söylemeyi, insafa ve hakikata aykırı bulmuştur. Şi'a fırkalarının ekserisi ise, bir takım hadîslere ve Gadirhum mes'elesine belli başlı ehemmiyeti atfederek diğerlerinin hilâfette İmam-ı Ali'nin önüne geçmesini "Dinî bir hatâ, Peygamber'in emrine muhâlefet" şeklinde algılayarak işe başlamış ve içlerinden

[1] *Kısâs-ı Enbiyâ.*

bazı fırkalar, fazilet ve hizmeti, iman ve olgunlukları hareketleriyle sabit, ve özellikle Peygamber'in hadîsleriyle tasdik edilmiş olan ashabın büyüklerini kâfirlikle suçlamaya kadar yürümüşlerdir.

Artık taraflar mücadele yolunu tuttuktan sonra, hilâfet mes'elesiyle Dört Halîfe'nin fazileti mes'elesini karıştırarak haksız yere bir kat daha düşmanlık etmişlerdir. Halbuki hilâfet mertebeleri, ümmet'in işlerine riyâset başka, fazl ve tafdil ise yine başka şeylerdir. İhtilâf bu kadarla da kalmayarak, Şiîlerin, sahâbelerin az bir kısmından başkasını hatalı ve hattâ (bazı fırkalarca) dinden çıkmaya kadar kalkışmalarına güya bir mukabele olmak üzere, bir takım Sünnîler, bu işin Sünnîlikle hiçbir münâsebeti olmadığını düşünemeyerek, Muaviye ve onun gibilerini, beğenmeye yakın bir kabulle görmüşlerdir.

Mutasavvıflar ise, öyle uygun bir orta yolu ve hakikatı tutturmuşlardır ki, o doğru yol tercih edildiği takdirde bin üçyüz senedir İslâm'ı iki kısma ayıran haksız ve mânâsız ayrılığın eseri kalmaz. Burasının uzun azadıya muhakemesini mezhepler bahsinde yapacağımızdan burada daha fazla söze hacet görmüyoruz.

İKİNCİ BAHİS

Ebû Bekir'in Hilâfeti

Hâşimîler'in çekimserliği – Emevîlerin fetret fikri –
Ebû Bekir ve Ömer'in Ali hakkındaki fikri – Hâşimîler'in bî'atı –
İrtidad[=Dinden dönüşler] – Fütûhat – Ebû Bekir'in idarî dehâsı ve vicdanî istiklâli

Ebû Bekir'in seçilişi anında istişare hey'etinde bulunmayan Hâşimîlerle İmam-ı Ali, sevenleri ve taraftarları, ilkönce Ebû Bekir'e bî'at etmediler. Hattâ Aşere-i Mübeşşere'den Zübeyr bin Avam gibi gözü kara kişiler, işi kılıçla halle kalkışmağa kadar heyecan gösteriyorlardı. Ebû Süfyan ise, Hâşimîleri ve hele İmam-ı Ali'yi sürekli kışkırtıyordu. Hattâ bir defa, İmam-ı Ali'ye, Medîne'yi binlerce süvariye çiğnetmeyi teklif etti; fakat şiddetle reddedildi ve azarlandı. Lâkin İmam-ı Ali'nin büyük vicdanı böyle fesadlara yatkın değildi. Uğrunda hayatını bin kere feda ettiği İslâm'ı ayrılıklara ve muharebelere kurban etmek gibi alçakça fikirler, o büyük adamın fikrinde yer bulamazdı. Yalnız hilâfet işi kadar mühim bir işte görüşü alınmadığı için üzgündü. Sonra da kendisine dair Peygamber'in lisanından çıkmış olan kelimeler hakkında ashâb'ın ekseriyeti tarafından habersizmiş gibi gösterilen tavırdan, din ve hak nâmına hüzün duyuyordu. Zaten Peygamber'in irtihâli İmam-ı Ali'de, açıklaması bu kısa bahislere sığamayacak sebeplerden dolayı büyük bir buhran meydana getirmişti. Fâtıma'nın can yakan kederi onu dayanılmaz hüzünlere atmıştı. Bununla beraber bu temiz vücûdda nefsâniyet ve ihtiraslar için yer olmadığından teşviklere, telkinlere kulak asmadı. Hattâ bütün nüfuzunu sarfederek Hâşimîleri de aşırı derecede bir harekete girişmekten menetti.

Ebû Bekir-i Sıddık'a gelince: Elbette onun çevresinde de kışkırtıcılar ve şu şüpheli hale sür'atle ve şiddetle son vermek fikrinde olan adamlar vardı. Lâkin o, hilm ve yumuşaklığı, beklemeyi ve tedbiri elden bırakmadı. Bir müddet ne Ali'ye, ne de Hâşimîlere bî'at teklifinde bulunmadı. Tâ ki aradan bir müddet geçti, herkes düşünmeğe ve itidal kazanmaya vakit buldu, fazla olarak da İslâm'a hiçbir kanaat neticesinde girmemiş olan Arapların dinden döndükleri haberleri gelmeğe başladı, işte o zaman İmam-ı Ali'ye haber göndermeye lüzum gördü. Ömer'le istişare etti. Ümmet'in emîni Ebû Ubeyde'yi çağırdı. Müzâkere neticesinde İmâm-ı Ali'ye şu hutbeyi tekrarlaması için Ebû Ubeyde'yi memur etti:

Hz. Ebû Bekir'den Hz. Ali'ye

"Ya Ebâ Ubeyde!

"Ali'ye git, tevâzu' göstererek konuş ve hatırında tut ki, o Ebû Tâlib'in sülâlesidir ve onun dün kaybettiğimiz Zât-ı Kudsiyü's-sıfat sallallahü aleyhi ve sellem hazretlerinin indindeki mertebesi yerindedir. Ona de ki, deniz tehlikeli, kara korkulu, hava buz rengi, gece karanlık, gün açık, yer çıplaktır [yâni otu ormanı yoktur]. Çıkmak zor, inmek güçtür. Hak, rahîm ve şefkati çekici ve bâtıl, kötü ve şiddeti gerektirici, hased yok oluşa sebep ve kendini beğenmişlik düşmanlığa yol açıcıdır (yâni icma-i ümmet ile hilâfetin hükmü zâhirdir. Ümmet-i Muhammediye dalâlet üzre içtima etmez. İçtimadan ayrılmakta tehlike vardır. Ondan başka selâmet yolu yoktur). Şeytan, İslâm milleti arasına tefrika ve düşmanlık bırakmağa çalışıyor. Fisk u fücur yolunda vesvese verir, insanı aldatır. Şerîr kimseler insanı şüpheye düşürürler. Âdem'den beri olan budur. Kimse ondan kurtulamaz. Meğer ki hak üzerine dişini sıkıp durmak ve dünyadan vazgeçmek, Allah'ın ve dinin düşmanı olan şeytanın tepesine şiddetli, ciddî basarak ve özellikle Allah'ın rızâsını kazanmağa çalışarak kurtula... Şimdi fayda verecek bir söz vardır. Zira sükût zarar verdi, neticesinden korkuldu. Sana gayb hayvanını yediren, seni doğruya sevketmiş olur. Seni azarlayarak sevgisini bildiren hâlis dostluk eder. Seninle birlikte kalmayı isteyen, sana hayırhahlık eder. Zihninde kurduğun nedir? Ona kalben yöneliyorsun, göz ucuyla dikkatli bakıyorsun, içini çekiyorsun, lisanın söylemiyor. Ayan beyan söyledikten sonra söyleyememek var mı? Açık ettikten sonra belirsizlik olur mu? İlâhî dinden başka din ve Kur'ân-ı Kerîm'de belirtilmiş olan ahlâktan başka ahlâk ve Peygamber'in mesleğinden başka doğru yol var mı? Benim gibi adama pusudan gelinir mi? Yoksa senin gibi bir zât'a geniş meydan dar ve kapanık, ve gözüne parlak ay tutuk mu görünür? Ortada bu söylenenler nedir, karışık sözler ve üst perdeden sesler nedir? Allah'ın ve Resûlünün çağrısına nasıl uyduğumuzu ve Allah rızâsı için hicret ve Resûlullah'a nusret yolunda vatanlarımızdan göç ettiğimizi, çocuklarımız, mal ve dostlarımızdan ayrıldığımızı sen pekâlâ biliyorsun. Bizim öyle fedakârlık ettiğimiz vakitler sen çocukluk âleminde terbiye edilir ve eğlendirilirdin. Ne murat olunuyor, niye nidâ kılınıyor, anlayamaz ve ezberleyemezdin, süremezdin, güdemezdin.

"Sonra sen olgulaştın; hedeflenen menzile eriştin. Şimdi kadrin bilinmez ve fazlın inkâr edilir değildir. Ama biz o vakitler dağları yerinden kaldıracak ve insanın alnındaki saçları ağartacak korkunç haller içine düşüp derin yerlerine dalarak, dalgalarına binerek acı sularını içer ve kapalı yerlerini açar, temelini güçlendirir, kuvvetlisinin iplerini bükerdik. Halbuki gözler hasedle dolu, burunlar kibirle memlû, göğüsler gayz ile yanar, boyunlar fahr ile uzanır ve bıçaklar hile ile bilenir ve yer yüzü korkudan deprenirdi. Akşam üstü sabaha, sabahleyin akşama çıkacağımızdan ümidvâr değildik. Ölümü gözümüze almadıkça kimseyi müdafaa edemezdik. Nice gusseler yutmadıkça bir eğriyi doğrultmak mümkün olmazdı. Bu hallerin her birinde baba, ana, dayı ve amcalarımızı, az çok bütün mal ve menâlimizi iyi hatır, kalb doğruluğu ve güler yüzle, tatlı sözle Resû-

lullah'a feda ederdik. Daha bunlar gibi nice saklanmış sırlar ve gizli haberler vardır ki sen onlardan habersizdin. Küçük yaşta olmasaydın haberin olurdu. Nasıl gafil olursun ki fikrin parlak, lisanın fasîh, tavırların övülmüştür. Senin iyi hasletlerine dair söylenecek daha çok sözler vardır.

"Şimdi, Cenâb-ı Hak seni kemâl mertebesine eriştirmiş, hayırlı kılmış, muradını önüne koymuştur. Senin istediğini ben ilmen söyleyemem. Vaktini bekle. Kollarını sıva. Böyle bir yerde ilişip durma ve yan çizmeyip, sana gelen kimseye yüz buruşturma. Bu iş henüz taze meyva gibidir, çabuk çürümeye yüz tutmasın diye zihinlerde keder var. Sen bu ümmetin ekmeğine katık gibisin. Israr edip de kurtlanma, bu ümmetin keskin kılıncısın, eğrilip de kesmez olma. Bu ümmetin tatlı suyusun, acıyıp da bozulma. Vallahi ben bu işi Resûlullah'dan sordum, böyle cevap verdi ki:

'– Yâ Ebâ Bekir, bu iş ona tâlip olmayanındır, onu isteyip onun için müdafaa edenin değildir. Ona küçüklük gösterenindir. Büyüklük ve kibir gösterenin değildir. Bu onundur ki o senindir denilir, o benimdir diyenin değildir.' diye buyurdu.

"Allah bilir ki Resûlullah dâmâdlık hususunda benimle meşveret edip Kureyş delikanlılarından bazılarını andığında: Ali hakkında ne buyurursunuz? dedim ve: "Yaşı bakımından onu Fâtıma'ya münâsib görmüyorum." diye buyurduğunda: "Eliniz üzerlerinde ve nazar-ı hümâyûnunuz ile gördüğünüz ve gözetlediğiniz müddetçe ikisine de bereket şumûllü ve nimet bol olur." dedim ve daha çok sözler söyledim. Senin dâmâdlığını destekledim ve rağbetlendirdim.

"Benim bunda şahsî bir garazım yoktu. Senin yerine başkalarının kokusu gelirken ben senin hakkında dediğimi dedim. Benim o davranışım senin şimdi benim hakkımda olan davranışından daha hayırlıydı. İtimad et ki (yâni hilâfet işinde) Resûlullah sana ta'riz ettiyse[yani îmada bulunduysa], senden başkasına da öyle îmalar etmiştir. Senin hakkında bir şey söylediyse başkasının hakkında sükût etmemiştir. Eğer zihninde bir şek ve tereddüd varsa gel, sahabenin hükmü beğenilmiş ve doğru bulunmuş, işitilmesi hak, uyulması haktır. Resûlullah bu topluluktan hoşnûd ve haklarında şefkatli, sevinçleriyle sevinir, kederleriyle kederlenir olduğu halde dâr-ı ukbâya intikal buyurdu. Bilmez misin ki Resûl-i Ekrem ashâb ve akraba ve sâdıklarından her birini birer fazilet ile üstün, birer meziyetle seçkin ve birer halet ile eşsiz kılarak bıraktı. Eğer her taraftaki ümmeti başına toplansa güzel idarelerinden âciz kalmaz ve bu hususta vezîre, yardımcıya muhtaç olmazdı. Resûlullah bu ümmeti başı boş, perîşan ve bâtıla tutkun, haktan bakıcısı yok, idarecisi yok mu bıraktı sanırsın? Öyle değil vallahi, Rabbü Ta'alâ hazretlerine kavuşma arzusuyla yanıp onun dergâh-ı Rıdvânına gitmeyi niyâz etmeden alâmetler koyarak yolları güvenli ve durakları belirgin kıldı ve belirtti. Allah'ın izniyle şirkin dimağını kırdı ve Allahu Ta'alâ'nın vesilesiyle nifakın yüzünü yardı. Allah için fitnenin burnunu kesti ve Allah'ın yardımıyla şeytanın yüzüne tükürdü… İlâhî emirleri ilân buyurdu.

"Ensâr ve Muhacirîn senin yanında ve seninle bir yerde ve bir beldededir. Eğer onlar benim sana bî'atımı isterler ve benim yanımda sana işaret ederlerse, ben elimi senin elin üzerine korum (yâni bî'at eylerim). Eğer başka şekil ise, sen de Müslüman-

ların girdiği yola gir (Onların bî'at ettiğine bî'at et). Onların maslahatlarına yardımcı ol. Muğlâk[=kapalı] işlerini aç ve yollarını şaşıranlarını doğru yola sokup azgınlarına mâni ol. Çünki Allahü Ta'alâ iyilik üzerine yardımlaşmayı emretmiştir. Hemen Hak üzerine yardımlaşmağa hazırlan. Bırak bizi de zorluklardan uzak olarak şu dünya dirliğini sona erdirelim; düşmanlıktan uzak gönüllerle Allah'a kavuşalım. İnsanlar pek zayıftır. Onlara acı ve onlar hakkında yumuşak ol. Kendine bizim için zahmet verme, fitne kapısını kapalı bırak. Artık ne dedikodu var, ne de çekiştiren ve işin arkasını kovalayan var. Allah bizim dediğimize şâhiddir ve bulunduğumuz hali görmektedir."

Hz. Ömer'den Hz. Ali'ye

Ebû Ubeyde Hazret-i Sıddık'tan bu şekilde ta'limat alıp kalkarken Ömerü'l-Fâruk (R.A.) hazretleri ona:

"Kapuda biraz eğlen sana daha sözüm var." demekle Ebû Ubeyde kapıda biraz eğlendikten sonra Hazret-i Ömer gülerek çıkıp dedi ki:

"Ya Ebâ Ubeyde; Ali'ye de ki: Uyku, aslı olmayan hayaller gösteren bir hâlettir. Husûmet harbe yol açan bir keyfiyettir. Hevâ ve heves işin sonunu saymamaktan ibarettir. Her birimizin belli bir makamı, istenir veya istenmez bir arzumuz, zahirî veya gizli bir haberimiz vardır. Zekîlerin en zekîsi kaçanı uyuşturan (anlaştıran), uzak kalana iltifatta bulunan, herkesi mizân ile tartan, haber'i ayan'a karıştırmayan (yâni her işittiğine inanmayan) ve karısının yerine hoşlandığı kadını koymayan adamdır. Belirsizlik ile karışık ma'rifette ve cehle sarfedilmiş olan ilimde hayır yoktur. Biz yarasından gocunan develer gibi değiliz. Her kızgın şeyin ateşi ve her selin bir kararı vardır. Bu cemaatin sükûtu acizlerinden dolayı değildi. Bugün konuşmaları da kuşkudan değildir. Allahü Ta'alâ her kâfirin, her cebbarın belini kırdı. Ve her yalancının dilini kesti. Haktan sonra dalâletten başka ne var? Bu kibir ve büyüklük ve el altından tecessüs nedir? Resûl-i Ekrem dâr-ı ukbâya gitti. Bu iş (yâni hilâfet işi) ise askıda ve beklemede kaldı. Kimsenin ona hususiyeti yoktur. Resûlullah senin hakkında sarahaten bu işi buyurmadı.

"Bizler ise Fars ve Rum gibi cebbar bir devlete tâbi değiliz. Belki hak ve doğruluk ile hidâyete erişip metîn kalbi, kavî bilgisi, nusretli eli ve görücü gözü olan bir ümmet arasında Nübüvvet nûr'u, Risâlet ziyası, hikmet semeresi, hürriyet ve nimetle dolu olan ismetin gölgesinde, zanneder misin ki, Ebû Bekir bu ümmete, cebir ve hile ederek sıçrayıp da emîrliği kaptı? Zanneder misin ki Ebû Bekir, bu ümmetin şuurlarını, gözlerini bağladı, düğümlerini çözdü, akıllarını bozdu ve onları yoldan çıkardı, dalâlete düşürdü, mahvolma yoluna götürdü, gündüzlerini gece, uyanıklıklarını uyku etti ve salâhlarını fesada uğrattı. Eğer öyle olsa onun sihri açık ve hîlesi metînmiş demek olur. Allah hakkı için öyle değil. Öyle olsa hangi atlı ve piyade, hangi kargı ve kılınç ve nasıl bir kuvvet ve minnet ile, hangi zahire ve mühimmat, hangi el ve şiddet, hangi kabile ve aşiret ve nasıl bir vesile ve vüs'at ile yaptı! Doğrusu Ebû Bekir bilmiş olduğun üzere

azîz ve âlicenap bir zâttır. Hilâfete öyle kuvvet ve diğer şekillerle nail olmadı. Vallahi o nazlandı, hilâfet ona meftun oldu. O çekindi, hilâfet ona sarıldı. Bu bir atiyye ve inâyettir ki Cenâb-ı Hak ona ihsan buyurdu. Bu nimettir ki şükrünü Allahü Ta'alâ ona vâcib kıldı. Onun bu emâretiyle bu ümmet dahi Allah'ın lûtfuna mazhar oldu. Resûlullah'ın mes'ud günlerinde dahi bir saadet kuşu onun başında dolaştı. Lâkin o buna iltifat etmez ve vaktini gözetmezdi. Allah yarattıklarını en iyi bilici ve onlara en fazla rahmet edicidir. Haklarında hayırlısını ihtiyar eyler.

"Senin de Peygamber nezdindeki yerin ve hikmetteki makamın meçhul değildir. Allah'ın sana verdiği ilimde hakkın inkâr olunmaz. Lâkin senin omuzundan büyük omuzla, senin yakınlığından daha ziyâde yakınlıkla, senin yaşından büyük yaşla, ve câhiliyet zamanında, İslâm ve şeri'atta, senin nasîbin olmayan, adın anılmayan vak'alarda, seyyidlik ve risâlet'te senden önde olan var. Etrafındakilerin (yâni Zübeyir ve arkadaşlarının) homurdanmalarını dinlemekte kendini mazur görürsen, Ebû Bekir'den gizli tutmayacağımız mülayim sözlerimizi işittiğinde bizi dahi mazur tut. Eğer onların sözlerine bakıp duracak olursan, muhakkak sana o sözleri unutturacak ve bu sözleri düşünmeye meydan vermeyecek haller zuhûr eder. İsmini açık etmediğimiz zât eğer lehinde ve aleyhinde olan fikirlerimizi bilse susmazdı ve sen de onu bazı işlerde sırdaş edinmezdin. Ama Ebû Bekir-i Sıddık dâima Resûl-i Ekrem'in kalbinin sevdası, sırlarının mahremi, keder ve elemlerinin arkadaşı, makbul ve manzûru idi. Bu da bütün Muhacirler ve Ensâr'ın huzurlarında olup delile ihtiyaç göstermez.

"Allah için doğrusunu söyleyelim. Sen yakınlık bakımından Resûlullah'a daha yakınsın. Lâkin Ebû Bekir mertebece daha yakındır. Akrabalık et ile kandır. Mertebece yakınlık ise ruh ile nefistir. Bu ise büyük bir farktır. Mü'minler onu bilerek, bu konuda ittifak etmişlerdir. Ondan şüphe edersen, bundan şüphe etme ki, Allah'ın eli cemaat ile ve rızası, itâat ehli iledir. İmdi sana bugün hayırlı, yarın faydalı olan hale gir ve boğazına ilişen şeyi çıkar at. Eğer ömrün ve ecel müsaid olursa onu içeceksin, siner sinmez yiyeceksin, hoş ve nahoş içeceksin. Ama öyle bir vakitte yeyip içeceksin ki sana hususiyeti olanlardan başka sözünü reddeden olmayacak ve senin derini emerek, kanatlarının uçlarını keserek ve senin tuttuğun yolu ayıplayarak sana tama' edenlerden başka tâbî olan bulunmayacak. O durumda nedametle dişlerini gıcırdatacaksın ve kanlı su yutacaksın. O zaman geçen ömrün ve âhirete giden kavmin için esef duyacak ve hüsrana uğrayacaksın ve su doldurduğun kâse ile su içmeyi ve içinden çıkmak istediğin hale geri döndürülmeyi temenni eceksin!

"Bizim hakkımızda ve senin hakkında Cenâb-ı Hakk'ın bir sır ve hikmeti var ki, bunu ancak o bilir ve bunun bir gayesi var ki ferahlı ve kederli vakitlerde yardım ve inayet ancak ondan ümit olunur. Allahu Ta'alâ Veliyyun Hamîd, Gafûr ve Vedûddur."

Ebû Bekir, Ömer ve Ali arasında karşılıklı olarak söylenmiş olan şu sözler, gayet manidardır. Ebû Bekir ve Ömer nezdinde Ali'nin yüksek vasıfları inkâr edilmiyor. Yalnız onlar, Ali hakkında hilâfeti gösteren bir kat'î nas [=hüküm, emir]

bulunduğuna inanmıyorlar. Vicdanının sesini kimseden gizlemeyen Ömer'in bu hitabına bir nevi istikbali keşfetmek nazarıyla bakılabilir. Bu dâhînin derin görüşü, muhakeme kudreti, ruhî sağlamlığı, hayret edilecek şeydir, istikbalin karanlıklarına bu derece nüfuz edebilmeğe, kerâmet'ten başka, verilecek münâsip bir isim yoktur.

İmam-ı Ali de Şeyheyn'in[yani Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in] yüksek vasıf ve hizmetlerini inkâr etmiyor. Hattâ ihtilâf ortadan kalktıktan sonra İmam-ı Ali, halifenin meclisine devam etmiş, bütün devlet işleriyle yakından alâkadar olmuş ve kendine düşen vazifeleri yerine getirmekten çekinmemiştir. Her hususta devlet işlerine yardımcı olmuştur.

Şu iddia edilen şeyler, bir zan veyahud şahsî akıl yürütmelerden ibaret olmayıp her üçünün ağzından çıkan ve bugüne kadar bize aynen gelen beyanlarıyla sabittir.

İmam-ı Ali, Ebû Ubeyde'nin başvurduğu günden bir gün sonra mescid'e giderek Ebû Bekir'e bî'at ettiği vakit o, İmam-ı Ali'ye hitaben umûmun huzurunda şu sözleri söylemiştir.

Ebû Bekir-Ali-Ömer Arasındaki Konuşmalar

"Sen bizce aziz ve kerîmsin, gazab halinde Allah'tan korkarsın. Reca halinde dahi rica eylersin. Ne mutlu o kişiye ki Allah'ın ihsan ettiği faziletle yetinir. Ben emîrliği istemiyordum. Allah'tan da onu istemezdim. Lâkin fitne ortaya çıkar diye korku ve dehşete düştüm ve kabul etmek zorunda kaldım. Emîrlikte rahatım yok. Bana büyük bir iş teklif olundu ki, ona güç ve kudretim yok, meğer Allah kuvvet vere, benim sırtıma yükletilen ağır yükü, Allah senin arkandan indirdi. Biz sana muhtacız, senin fazlını biliriz."

İmam-ı Ali de karşılık olarak Sıddık'ın hizmetlerini kimsenin inkâr etmediğini söylemiştir. Ebû Bekir'e bî'atte gecikmesinin başka bir şey'e yorumlanmamasını söyleyen İmam-ı Ali, mescidden uzaklaşırken Ömer'le şu şekilde söyleşti:

"Şimdiye kadar gelmeyişim sahibinizi kabul etmediğimden ve şimdi gelişim korkumdan değildir. Ben sözümü ciddî söylerim. Gözümün gördüğü, ayağımın bastığı, yayımın çıktığı ve okumun düştüğü yeri bilirim. Lâkin belâ üzere gelen belâ hakkında Allah'a itimad etmek yolunu tuttum!" (Belâ üzre gelen belâ Peygamber'in vefatı üzerine hilâfet talebiyle suçlanmasıdır.)

Ömer de şu şekilde mukabele etti:

"Bahsi uzatma, sözü dağıtma. Topluluğumuzun hali belli. Biz bir kavimiz ki çakmağı çakarsak ateş çıkarırız, kuyuya inersek ıslah ederiz. Senin darb-ı mesellerini işittim. İstesem ben de senin sözlerinin üzerine bir takım sözler söylerdim ki işittiğinde

söylediğine pişman olurdun. Hem demişsin ki Resûlullah'ın ayrılığı beni çarptı, onun için bu evin bir bucağında oturdum. Resûlullah'ın ayrılığı yalnız seni mi çarptı? Onunla çarpılmış olanın hali bundan ağır ve büyüktür. Zira bağlantısı olmayan sözlerle topluluğa parçalamamak ve neticesinde şeytanın hilesinden korkulan durumlarda ihtiyatlı olmak da musîbete uğramış olan kişilerin vazifelerindendir. Şu etrafımızdaki Arap bir sabah üzerimize çullansa akşama kalmayız.

"Yine demişsin ki: Resûlullah'a kavuşmak iştiyakı başka şeye tama'dan daha üstündür. İmdi onun şerîatında yardımcılık ve bu konuda Allah'ın emirlerini tutanlara yardımcı olmak da ona iştiyakın gereklerindendir. Ve ona demişsin ki, ahdullah[=Allah ahdi] ile meşguldüm. Allah'ın kullarına nasihat ve halka merhamet de Allah'a ahdin gereklerindendir. Bir de aleyhinde işbirliği yapıldığından ve senin için gönderilmiş olan hakka mâni olunduğundan bahsetmişsin. Hangi işbirliği senin aleyhine yapılmış ve hangi hakkın saklı tutulmuş? Dün Ensâr'ın ne dediklerinden bilgin olmuştur. Seni andılar mı? Yahud sana dâir bir işarette bulundular mı? İşte Muhacirler burada, senin seçilmeni diline alan ve zihninde tasavvur eyliyen kimdir? Lâkin sen kenara çekildin. Vahiy gelmesini ve melekle görüşmeyi bekliyorsun. Bu ise ilâhî bir emirdir ki Allahu Ta'alâ onu seyyidimiz Muhammed(S.A.) den sonra kesti. Hilâfet işini ilmiklenmiş yahut kamış yapraklarıyla örtülmüş, yapılması kolay bir iş mi sanıyorsun? Öyle değil vallahi. Orman kaplamış, ağaçlar yapraklanmış, hep beceriksizler ustalaşmış ve zayıflar semizleşmiş ve ahmaklar akıllanmış ve dikenler hoş kokulu olmuştur.

"En garibi budur ki: Sözüm ve ahdim olmasa öfkemi açığa vururdum, demişsin. Ya İslâm dini din mensuplarından olan birine kendi eliyle ve diliyle öfkesini tedavi etmeyi bıraktı mı? Bu bir câhiliyet âdetidir ki, Allah kökünden kaldırdı ve insanları onun verdiği zararlardan kurtardı. Onu ruh ve riyâha, delil ve burhana tebdil buyurdu. Ben artık ağzımı açmam demişsin, Allah'tan korkarak rızâsını seçen dilini tutar, ağzını kapar, hayra çalışır."

Ömer'in belki biraz acı fakat mertçe sözlerine gücenecek yerde Ali'nin cevabı şu oldu:

"Vallahi yaptığımı bozmak üzere yapmadım ve dönmek niyetiyle ikrar etmedim. Allah'ın indinde işlerde en çok zarar gören, nifakı seçen ve ayrılık çıkmasını destekleyendir. Her belâda ancak Allah ile teselli bulunur, her hâdisede ancak Allah'la tevekkül olunur. Ya Ebâ Hafs! (Ebû Hafs, Hazret-i Ömer'in künyesidir. Bir kişiye künyesiyle hitap etmek bir çeşit saygı belirtir.) Artık müsterih olarak dön, meclisine git. İşittiğinin ve söylediğinin dışında iyi ve güzel tevfîk-i ilâhî ile arkaya kuvvet verecek, suçu affettirecek, ülfeti toplayacak, külfeti ortadan kaldıracak hallerden başka bir şey yoktur."

*
* *

Hilâfet mes'elesi henüz halledilmişti ki, zaten İslâm'a bir kanaat veya vicdanî ihtiyaç neticesinde girmiş olmayan Arapların dinden döndüğü ve her tarafta

bir takım yalancı peygamberler ortaya çıktığı haberleri Medîne'ye geldi. İslâm pek büyük ve pek ciddî bir tehlikeye düşmüştü.

İsyan eden göçebe Araplar'ın miktarı bir kaç milyonu buluyordu. Bu dinden dönme akımını durduracak sâdık mü'minler ise, Medîne ahâlisinden ve umulanın aksine, sadâkatta sebat eden Mekke ve Taif halkından ibaret, yâni nihayet kırk elli bin kişiydi. Kaldı ki ashabın büyük kısmı Usâme ordusuyla Şam hududuna gitmiş olduğundan Medîne pek tenhâlaşmıştı.

Burada dikkata değer bir düşünce öne süreceğiz. Bir kısım tarihçiler Ebû Bekir'in bilgece yumuşaklığı altında ne büyük sebat ve metânetin gizli olduğunu takdir edememişler ve Sıddık'ı, metîn Ömer'in elinde ona bağlı bir âlet farzetmişlerdir. Bu zan kesin olarak yanlıştır. Bu iddiamızın doğruluğunu Ebû Bekir'in hilâfetinde bir çok kereler görebiliriz. Meselâ, bu dinden dönmeler ve itiraz edenler mes'elesinde. Gerçekten Arapların bir kısmı doğrudan doğruya dinden dönmemişti. Onlar namazı kılmağa râzıydılar. Tabiatıyla Allah'ın bir'liğini ve peygamberliği de tasdik ediyorlardı. Yalnız zekât vermek istemiyorlardı. (Bu da gösterir ki Araplar'da din mes'elesi, vicdanî bir keyfiyet değil, alelade bir iktisad işiydi. Bu kadar delillere karşı Peygamber'i Arap muhitinin meydana getirdiğini iddia edenlerin biraz düşünmesi lâzım gelir sanırız.)

Zekâtı vermediği halde Kelime-i Şahâdet'de sabit kalanlara kılıç çekmek bir kısım ashaba güç geliyordu. Hattâ Ömer: "*Lâ ilahe illallah Muhamme dün Resûlullah* diyenlere nasıl kılıç çekeriz?" diye halifenin görüşünü tenkid ediyordu.

Ömer'in görüşü doğruya benziyordu, zira zekât vermeyenler, dinden dönmekten kurtarılacaktı. Lâkin Ebû Bekir: "Resûlullah'ın amellerinden başka hareket tarzı tanımam." diyerek görüşünde sabit kaldı, zekât'ın bir kuruşundan vazgeçmedi.

Tehlike pek büyüktü ve bütün sahâbeleri endişeye düşürmüştü. Yalnız Ebû Bekir'in metaneti bozulmuyor, tedbirde hiç kusur etmiyordu. Halife'nin iki dönek fırkayı perîşan ederek Medîne'yi hücumdan kurtarmasından sonra Usâme'nin muzaffer ordusu geri döndü.

Ebû Bekir, mürtedlerle muharebe etmek üzere onbir müfreze kurdu ve her birine bir kumandan tayin etti. Bu kumandanların seçimi güzelce incelenecek olursa, Ebû Bekir'in eşsiz idarî siyâseti, emsâlsiz dehâsı teslim olunur. Ebû Bekir, bizzat muharebeye gitmek üzere meydana çıkmış ise de İmam-ı Ali kendisini engelledi. Ebû Bekir'in devesinin yularını tutarak:

"Nereye ey Resûlullah'ın halifesi? Sana Resûlullah'ın Uhud gününde söylediğini söylerim ki: *Kılıcını kınına sok; nefsinle bizi acıklı etme,* diye buyurmuştu. Vallahi sana bir hal olursa, İslâm ebediyen intizam bulmaz." dedi!

Dünkü rakîbine şu sadakat ve vefayı gösteren Ali ne kadar büyüktür. O büyük adamdan şu saygı ve yüceltme eserine nâil olan Ebû Bekir de ne kadar

büyüktür! Onlar büyük, çok büyük adamlardı. İmam-ı Ali'nin halife hakkındaki şu muamelesi, hilâfet ihtilâfının birinci kısmı hakkında kimsede söz söyleme salâhiyetini bırakmamıştır. İmam-ı Ali öyle olgun bir insandır ki, kendisine iki-yüzlülük ve yalakalık gibi aşağılayıcı vasıfları yakıştırabilmek için alçak olmak lâzımdır. Demek ki Ebû Bekir'i sefere çıkmaktan menederken söylediği sözler, samimî hislerinin ve fikirlerinin tercümanıydı. Bu sözlerle Ali, Ebû Bekir'i sevmekte olduğunu ve Peygamber vekili bulunduğunu meydana koydu, onun kudretini ümmetin nazarında yükseltti. Ve "Sana bir hal olursa İslâm'ın intizamına halel gelir." cümlesiyle Ebû Bekir'in hilâfetinin İslâm'ın varlığı için gerekli bulunduğunu ve Ebû Bekir'in birlik ve disiplin sağlayan tek şahsiyet olduğunu belirtmiş oldu. Artık bu kat'i sarâhattan sonra İmam-ı Ali'ye tâbi olduğunu ve bağlı bulunduğunu gösterenlerin aynı şekilde düşünmesi gerekli değil midir?

Ebû Bekir, az bir zamanda dinden dönme ateşini söndürdü. Bu öyle bir başarıdır ki ne kadar takdir edilse yine azdır. Lâkin Ebû Bekir'in İslâm'a hizmeti bu kadarla da kalmadı. İslâmî fetihler ve İslâm'ın yayılması Ebû Bekir zamanında başladı.

Hicretten henüz on iki sene geçmişti ki yirmi otuz bin kişiden fazla askere sahip olmayan halife, Irak'ın fethine yürüdü! O tarihte Irak beş altı milyon nüfusa sahipti. Yine o tarihte Irak, kırk milyon ahâlisi olan ve yüz binlerce askerden oluşmuş ordular çıkaran ve dünyanın en büyük iki hükûmetinden biri bulunan "İran Şehinşahlığı"nın mülküydü.

Roma alaylarıyla üstün durumda çarpışan İran'ın muhteşem ordusuna, her biri birer kahraman ve namlı kumandan olan askerî reislerine, bir avuç müslüman meydan okuyordu. Zamanın harb tekniğinde, her biri başarılı birer kumandan olan İran kahramanlarına karşı İslâm halifesinin gönderdiği kumandan, henüz, disiplinli bir meydan muharebesi görmemiş, muntazam kuvvetlerle çarpışmamış olan Hâlid bin Velid'di. Lâkin Peygamber'in "Seyfullah"[=Allah'ın kılıcı] nâmını verdiği Hâlid'i, Ebû Bekir tamamıyla takdir etmiş ve anlamıştı. Bu lâkabın belirttiği mânâyı hakkıyla anlamıştı.

Hâlid bin Velid, tarihte emsâli pek az görülen büyük kumandanlardan biriydi. Hattâ bu kadar meziyetleri kendinde toplayan kumandan insanlık tarihinde pek azdır. Hâlid, tam mânâsıyla bir harb dâhîsiydi. İnsanlığın diğer büyük kumandanlarının önüne konulmasını gerektiren büyük meziyeti, harb tekniğini kimseden öğrenmemesi, İran ve Roma ordularını perîşan eden usûlleri kendisinin icad etmesidir. Hâlid, öyle bir kumandandır ki, asırlardan beri oluşmuş bulunan harb usûllerini değiştirmiş, bir inkılâb meydana getirmiştir.

Irak ve ondan sonra Şam'ın fethedilişi insanlık tarihinde müstesnâ bir yer işgâl eder. Bu fetihler, cidden bir hârika, içtimaî bir mucizeydi. Gerçi bazı cihangirlerin beldeleri fetihte aynı sür'atle muvaffak olduğu görülür. Şu kadar ki

onların başarıları ve fetihleri, coşkun sellerin hızlı hücumuna benzer, akar, yıkar, geçer ve biraz sonra her şeyin tabiî halini, eski şeklini aldığı görülür. İslâm'ın fetihleri böyle değildi. İslâmî fetihler, belâ ve felâket getiren bir seylâb değil, siyasî hastalıklara ilâç, içtimaî rahatsızlıklara deva idi. Girdiği yeri yıkmıyor, yıkıkları yapıyordu. İlâhî adâlet nâmına kınından çıkan müslüman kılınçları, beşeriyetin sefaletine sebep olan zorbaları, ahlâksız hükümdarları, vicdansız gasbedicileri, insanları refah ve haklarından mahrum bırakan cânileri ortadan kaldırıyor ve bütün insanları Muhammedî Şerîat'ın, refah ve saadet, adâlet ve eşitlik havasını teneffüs ettiren hudutları içine sokuyordu.

Neresi İslâm Hükûmetinin idaresi altına girerse, oradan zulüm ve sefalet derhal kalkıyor, yerine İslâmî adâlet ve refah geliyordu. İslâmî adâlet o kadar aşikâr ve parıltılıydı ki, mağlûp olanların en câhil sınıfı bile eski zâlim hükûmet ile yeni âdil hükûmet arasındaki farkı görüyor ve kendisinin hayat ve saadetini güvenlik altına alan İslâm hükûmetine tam bir sadâkatla bağlanıyordu.

Fethedilen memleketlerde isyan çıkmayışının en mühim sebebi budur. Ebû Bekir'in siyasî kudret ve dehâsının parlaklığını gösterecek tarihî vesikalardandır ki o, muharebelerde, zamanın gereği olarak mağlûplara isabet etmesi zaruri olan ağırlıkları, yalnız mağlûpların memur ve asker olanlarına yüklemekte, san'atkâr, ziraatçı gibi kendi halindeki halkı tamamen bunların dışında bırakmaktaydı. Hâlid bin Velid'e verilen emirlerden biri de harb esirlerini bu son sınıfı içine alacak şekilde genişletmemesine, beldelerin imarında çalışanları hoş tutmasına ve teşvik etmesine dâirdi.

İslâm'ın yalnız kılınçla yayıldığını iddia edenlerin tarihî olayları ne derece yanlış anladıkları, olayların tarafsız şekilde incelenmesiyle tesbit edilebilir. Hattâ Emevî ve Abbasî melikleri tarafından fethedilen memleketler ahâlisinin İslâm'ı kabulleri, teşvik veya cebir şöyle dursun, bir çeşit mânevî engellemelere çarpıyordu. Böyleyken herkes İslâm dininin her müslümana sağladığı eşitlikten faydalanmak emeliyle, hele İslâm dininin muhakemeye ve vicdana aykırı prensiplerden uzak olması sebebiyle İslâm oluyordu. Irak'ın tamamıyla fethi yaklaşmışken ve Şam'ın fethedilmesine muvaffakiyetle devam edilmekte iken, hicretin on üçüncü senesi Ebû Bekir-i Sıddık hastalandı.

Kendisinden sonra büyük hilâfet vazifesini yerine getirmesi için Ömer'i münasip buldu. Abdurrahman bin Avf, Said bin Zeyd, Osman ve Ensâr'ın reisi Esved bin Huzeyr ve daha bazı Kureyş ve Ensâr ileri gelenleriyle istişare etti. Bazıları Ömer'in mizaç bakımından biraz hiddetli olduğunu söylemekle beraber hepsi meziyetlerini tasdik ettiler ve halîfe olmasını uygun buldular. Yalnız Talha itiraz etti.

İmam-ı Ali, Ömer'in reislik makamına getirilmesine taraftardı, hattâ "Ömer'den başkasını istemeyiz." demişti. Bunun üzerine Ebû Bekir şöyle bir vasiyetnâme yazdı:

Ebû Bekir'in Ahidnâmesi

"Bilmillâhirrahmânirrahîm.

Aşağıdaki ahid Muhammed Resûlullah(S.A.V.)'in halîfesi Ebû Bekir'in dünyaca en son ve âhiretçe en evvel deminde, kâfirin imana ve fâcir'in ikana geldiği bir halde ettiği vaad ve vasiyettir.

Ben Ömer bin Hattab'ı hilâfete intihab ettim. Onu dinleyin, ona itâat eyleyin. Hayrı araştırmada kusur etmedim, eğer hayır ve adâlet eylerse beni tasdik etmiş olur ve eğer cebreder ve mesleğini değiştirirse, ben gaybı bilmem; ma'zurum. Ben ancak hayrı murad ettim. Herkes amellerinin cezasını bulur ve zulmedenler, yakînen ne hale giriftar olacaklarını bilirler. Esselâmu aleyküm ve rahmetullah."

Peygamber'in irtihâlinden iki sene üç ay onbeş gün geçmişti ki Ebû Bekir, Salı gecesi altmış üç yaşında olduğu halde dâr-ı ukbâya intikal etti. Kadısı Ömer, kâtibi İmam-ı Ali'ydi. Beytül-malden kendisine verilen nafaka ile yaşardı. Vefatında hiç parası çıkmadı. Emvâl-i emîriye[=mîrî mallar]den kendisine bir deve ve bir köle verilmişti. Onların geri verilmesini vasiyet etti.

Ebû Bekir, hangi görüşle muhâkeme edilirse edilsin, insanlık tarihinin en büyük simalarından biridir. Peygamber'in hazırladığı sağlam temel üzerine İslâm'ın binasını yükselten, halefi Ömer'e büyük bir maddî ve mânevî sermâye bırakan Ebû Bekir'dir. Gerçi Ebû Bekir, bütün başarısını doğruluk ve samimiyetle müslüman oluşuna, Peygamber'in amellerini, amelî düstûr edinişine, velhâsıl bütün mükemmelliğini Peygamber'e ve İslâm'a borçludur. Lâkin inkârı imkânsız hakikatlardandır ki İslâm'ın mânevî şahsiyeti dahi o büyük adamın hizmetlerine şükran borçludur.

Garez ve tarafgirlikten uzak her tarihçi, her araştırıcı, her tenkitçi, Ebû Bekir-i Sıddık denilen şahsiyette büyük bir insan, büyük bir iman, büyük bir irfan görür. (R.A.)

Ek:
Osmanlı Pâdişâhları

Osmanlı Pâdişâhları

Tarihî Şahsiyetleri ve Hususiyetleri Hakkında Kısa İzahat

Osman Hân Gâzî

(1281-1326 M.; 680-726 H.)

Dünyanın, devam ve teşkilât, kuvvet ve kudret itibarıyla, en büyük devleti, nâmına nisbet edilmiş olan bu mübarek zât, 1258 M./657 H.'de, Söğüt'te, cihâna teşrif etti. Bu doğum tarihi Moğollar'ın Bağdad'ı işgâl ettikleri ve Abbasî Hilâfetini ortadan kaldırdıkları tarihe karşılık geldiğinden, bazı tarihçilerce hususî bir ehemmiyette görülmekte ve İslâm liderliğinin, Osman Gâzî'ye ve evlâdlarına intikal ettiğine dair ilâhî bir tevâfuk sayılmaktadır.

Geleneğe göre, Osman Gâzî'nin doğuşu ve yapacağı büyük işler, bir ilhâm-ı Rabbânî ile, babası Ertuğrul Gâzî'ye bildirilmiştir. Bu rivâyete göre, Ertuğrul Gâzî, seyahatlarından birinde, mazannâdan bir zatın evinde misafir olur. Sohbet esnasında, ev sahibi, Kur'ân-ı Kerîm olduğunu bildirdiği kitabı, yüksek bir yere koyarak, yatmağa çekilir. Ertuğrul, Kur'ân bulunan yerde yatmayıp, bütün gece ta'zîmen ayakta durur. Sabaha yakın, yorgunluktan daldığı esnâda, bir ses duyar ki, ona şöyle demektedir:

"Madem ki, sen, kelâmıma bu kadar ta'zîm ettin; evlâd-ı iyâlin neslen ba'de neslin şân ü şerefe nail olup, beyne'n-nâs hürmete mazhar olacaktır."

İster doğru olsun, ister sonradan uydurulmuş olsun, bu vak'a bir hakikatı dile getirir: Âl-i Osman sultanları, dâima, Kur'ân'a, hürmet ve ta'zîmin en büyüğünü göstermişler; halktan ve ümmetten de o derece riâyet görmüşlerdir.

Pederine olan bu müjdeyle doğan Osman Gâzî, 1281 senesinde beğlik makamına geçti. Babasının küçük oğlu idi. *Cihân-nümâ*'nın tâbiriyle "Ziyâde bahâdır olup, halk izzet edip, Türkler'in yiğidi idi ve gaziler, umûmen ona tâbi olmuşlar idi." Bu arada, Adana taraflarında doğup, Suriye'de fıkıh tahsil etmiş olan;

sadattan[=Peygamber'in Hz. Hasan'dan inen neslinden] ve ahi meşâyihinden Şeyh Edebalı'nın sohbetlerine ve ziyaretlerine devam ederdi. Rivâyete göre, bir gün, Şeyh'in hanesinde misâfir olarak bulunurken bir rüya görür. Bunda, Şeyh'in koynundan bir ay çıkıp kendisine geldiğini, bu demde gövdesinden bir ağaç çıkıp, gölgesinin dünyayı tuttuğunu, dallarının üç kıt'a ufuklarının sonlarına kadar, karaları ve denizleri kapladığını, dört büyük dağ silsilesinin bu yapraklar çadırının dört desteği gibi göründüğünü, ağacın kökünden Dicle, Fırat, Nil ve Tuna'nın fışkırdığını, vadilerde haşmetli kale ve kubbelerle süslü şehirlerin gözüktüğünü, bunların zirvelerinde birer hilâl parıldadığını, minarelerinde ezanlar okunduğunu görür. Bu sırada uykudan uyanır ve sonra da, Şeyh'e, rüyasını anlatır. Şeyh:

"Sana müjde olsun, Hak Teâlâ sana ve nesline pâdişâhlık verdi; kızım Malhun Hâtûn senin helâlin oldu. Ondan kemal sahibi bir oğlun dünyaya gelip, cihâna hân olsa gerek, Allahü a'lem[=En doğrusunu Allah bilir]."

der ve kızını Osman Beğ'le evlendirir. Nikâh, Peygamberin sünneti ve Türk âdetinin gerektirdiği sâde bir şekilde kıyılır. Zaten, bu türlü rüyalarla, saltanatların ve hanlıkların desteklenmesi de Türk geleneklerine tamamen uygundur. Bunu yukarıki bahislerde de gördük.

Bizanslılarla yaptığı muharebelerdeki zaferlerinden memnun kalan Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddin Mes'ud, ona beğlik alâmeti olarak bir *ak sancak, tuğ, mehter-hâne* ve *"Osman Şâh"* diye başlayan bir *menşur* gönderdi. Emîr Mansur Çomakdâr eliyle 7 Ramazan 683/1284'de gönderilen bu mektup, Feridun bey *Münşeat*'ının birinci cildinde mevcuttur. İşte bu menşura dayanan bazı müellifler, bu tarihi, Osmanlı devletinin kuruluş tarihi kabul ederler. Hadîdî:

"Bilir Osman Gâzî himmetini;
Rasûlün virdi ol ak ra'yetini.
Dahı ol seyf-i Osman bin Affan;
Mısır'dan ana göndermiş Sultan.
Nakkare, tabl, kös, sunç, surnay;
Bile mehterler kim rûh-efzây"

[(Sultan), Osman Gâzî'nin himmetini bilir. Ona Peygamber'in ak sancağını o verdi; dahası Sultan Mısır'dan ona Hz. Osman'ın kılıncını göndermiş, nakkare, davul, kös, sunç ve surnâydan oluşmuş mehteranla ki, ruh okşayıcıdır.]

mısralarıyla Peygamber'in bayrağının ve Halife Osman hazretlerinin kılıncının da gönderildiğine işaret etmektedir. Osman Beğ, fermanı getirenleri bizzat karşılamıştır. Fermanın gelişi, Muhterem Gâzî ve sâir Türkmen beğlerinin geleneklere uygun olarak, fakirler, miskinler, misafirler için dâima çıkardıkları yemek vaktine tesadüf etmiştir. Bu sebeple, mehterin nevbet vurmasını emretmiş ve kendisi de saygı maksadıyla ellerini göğsüne kavuşturup ayakta durmuştur. Sonradan

tabıl-hânenin o vakitte çalınması, pâdişâhın bunu ayakta dinlemesi âdet olmuş ve bu an'ane Fâtih'e kadar devam etmiştir. Fâtih'te ayağa kalkma âdeti terkolunmuşsa da; nevbetin aynı zamanda vurulması usûlü yerinde kalmıştır. Nitekim Âşıkpaşa-zâde:

"Sultan, Osman Gâzî'ye gaza silâhları, sancak, kös ve menşur gönderdi. İkindi vaktiydi; nevbet uruldu. Osman Gâzî, ayağın durdu. Tâ şimdiye değin Âl-i Osman seferde kim, nevbet vurulsa, ayakta dururlar. Sual: Gayri pâdişâhlarda bu âdet yoktur. Ya bu Âl-i Osman'da nedendir? Cevap: İki hususî mânâsı vardır. Biri budur kim, bunlar gazilerdir. Nevbet ki urulur; ilân-ı gazadır; gazaya hazır olun demek olur. Bunlar dahi Allah rızâsı için gazaya hazırız deyu ayakta dururlar. Ve biri dahi, bunlar sâhib-i çerağ[=ocağın sâhibi], sâhib-i sofra[=sofranın sâhibi] ve sâhib-i alem[=bayrağın sâhibi]dür. Ve sâhib-i sımatlardır[sofralar sâhibidirler] ki, dünya halkına nimetler yedirirler. Nitekim ki, bu âdettir, ikindi vaktinde nevbet ururlar ki, halk gelip yemek yiyeler. İmdi bu Âl-i Osman, her ne kim ederler, be-kanun-ı edeb ederler[=Bu Osmanoğulları her ne yaparlarsa kanun ve edebe göre, töreye dayanarak yaparlar]."

demektedir. Bu noktalar, Osman-oğulları'nın Fâtih devrine kadar Selçuk nevbetini çaldırarak, onların halk nezdindeki büyük hâtıralarına ne derece bağlı kaldıklarını; devletin devamlılığı ve teselsülü esasını ne kadar şuurla idrak edip yaşattıklarını; bu suretle tarihin en büyük devlet kurucuları olduklarını gösterir. Osman-oğulları'nın bu büyük ve çok uzak görüşlü davranışlarıdır ki, hiç olmayacakmış gibi görünen Anadolu birliğini sağlamış; bunun için ve Hakk'ı yüceltmek maksadıyla açtıkları bayrak, tevhidin alemi haline gelmiştir.

Osman beğ, Eskişehir ve Haymana, Karacahisar, Yarhisar, Göynük ve Taraklı Yenicesi'ni, Yenişehir ve Yurdhisar'ı ele geçirmiş ve Bursa'nın fethine başlamıştır. Fakat buranın fethini göremeden nikris illetinden vefat etmiş; cenâzesi daha sonra ve vasiyeti gereğince "Gümüşlü Künbed" dediği yere gömülmüştür (1326). Onun, Âşıkpaşa-zâde'de bir kaç cümleyle geçen vasiyeti, Hoca Sa'deddin Efendi'nin *Tâcü't-Tevârih*'inde ve Solak-zâde'de çok genişletilmiş olarak yazılmıştır. Bu vasiyetin sonradan uydurulduğunu da söylemiştir. Bu doğrudur. Fakat, sonraki müellifler, Osmanlı pâdişâhlarının icraatlarını, davranışlarını, hukukî ve âdil prensipler haline getirerek, Devlet'in kurucusuna söyletmişler, böylece bir edebî ve tarihî san'at göstermişlerdir.

Devletimizin kurucusu olan Osman Gâzî, 69 yaşında vefat etmiştir. 19 sene emârette ve 27 sene de müstakillen hanlıkta bulunmuşlardır. Gâzî "uzuna yakın orta boylu, geniş göğüslü, müdevver çehreli, değirmi seyrek ve güzel sakallı, teşekkülât-ı bedenîyesi, tam ata binecek surette olup, kolları diz kapaklarına yakın idi." Bu şemâil, doğuda iktidar ve kuvvete delâlet eden umumî anlayışa uygundur. Başına "ak çalma"dan burma bir tülbend sararmış ki, "Horasânî" diye bilinir. Rivâyete göre "Sahâbe-i kirâm tarzı"dır ve o asırdaki beğlere mahsustur.

Tarih yazarlarının verdiği bilgilere göre, terekesinden, altın ve gümüş cinsinden, kıymetli hiç bir şey çıkmamıştır. Bunu Âşıkpaşa-zâde çok samimî ve sâde bir uslûbla anlatır:

"Osman'ın malı var mı, yok mu diye sordular. Teftiş ettiler ki, miras oluna iki kardeş arasında. Hemân bu fetholunan vilâyet var ancak. Akça ve altın hiç yok. Osman Gâzî'nin bir sırtak dikiltisi ve bir yancığı ve bir tuzluğu ve bir kaşıklığı dahi vardı ve bir sokman ediği dahi vardı ve bir kaç iyice atları dahi var ve birkaç sürü koyunu dahi var. Şimdiki hinde Bursa nevâhisinde yürüyen koyun andandır. Sultanönü'nde bir kaç yöğrük yundu ve bir nice çift öküzü dahi vardı. Ayrık nesne bulunmadı ve hem kalmadı."

Yine Âşıkpaşa-zâde, Osman-oğulları'nın halkın ve milletin duasından, Allah'ın rızâsından başka bir mirasa tâlip olmadıklarını, kimsenin malında ve dünya metâında gözleri olmadığını da şu beyitle dile getirmektedir:

"Mirâsdır duâ almak Âl-i Osman;
Fâriğlerdir bu halkın dünyasından".

Onların bu ganî ve yüksek vasıfları ile dünya hükümdarlarının ve reislerinin tama'ları mukayese edilirse, Yıldırım'ın tabiriyle *"Âfitâb gibi müstakîmü's-siyre"* oldukları, hükmüne varılır. Osman Gâzî'nin bıraktıkları arasında iri taneli bir ağaç tesbih, 12'nci hicret asrı sonuna kadar ziyaret edilirmiş. Yine türbesinde, Selçuklu Sultanı'nın gönderdiği davulun kasnağı da bulunurmuş. Fakat bunlar, sonradan yanmış. Gâzî hazretleri, gayet dindar ve sâlih bir zât imiş. "Ahret cânibine meyli ziyâde" imiş; "Menhiyattan[=dinin yasakladıklarından] ise son derece müctenîb[=kaçınır]" imiş. Bütün emel ve gayesi cihâd farizasına yönelikmiş. Gür sadâlı, tatlı sözlü, halim yüzlü bir zât olup, "Müddet-i ömründe bir kere gazâb etmek vâkî olmamıştır." diye nakledilmiştir. Askerlik noktasından, muktedir bir kumandana lâzım bütün vasıfları nefsinde topladığı, girişimci ve iktidar sahibi olduğu, tebeanın ve milletin idaresinde büyük kabiliyet gösterdiği, tahakküm tanımaz bir yiğitlikle me'lûf olup, büyük devlet kurucularının sahip olduğu niteliklerle vasıflanmış olduğu; geniş, mukaddes ve büyük emeller peşinde bulunup, bunları gerçekleştirmek için gayet tedbirli ve uzak görüşlü hareket ettiği açıktır. Hammer'e göre, bıraktığı Devlet'te, teşkilât ve esas temeller o kadar kuvvetliydi ki, kısa bir müddet sonra bu beylik, dünyanın en büyük devletleri arasına dâhil oldu. Onun devrinde, "Bu adamın torunu Avrupa'da bir çok devletleri yenecek, şuralara hâkim olacak." deselerdi; herkes "Hayâldir, masaldır." derdi. Fakat o ünlü Gâzî ile etrafı, bilhassa tasavvuf erbabı ve ulemâ buna inanıyorlar, bu büyük zuhûr için çalışıyorlardı. Yine, "Müddet-i ömründe Beytülmâl[=devlet malı, hazine]'den bir nesne almamıştır; kendi koyunlarından hâsıl olan emvalden geçinmiştir." Osman Gâzî, Türk tarihinin en şâyân-ı dikkat ve büyük şahsiyetlerinden biridir. Dünyanın en büyük devleti ve milleti, asırlarca ve halen de nâmına nisbet edilmektedir.

Gâzî hazretlerinin fetihleri, harita üzerinde incelendiği zaman, onun hayret verici gayesi, göze hemen çarpar: Hudutları, denizlere dayamak arzusu; çöküşe doğru giden Bizans'ı iki denizden tehdit etmek niyeti; Rum topraklarını, yarma şeklindeki hareketlerle birbirinden koparıp; irtibatı kesilmiş bu düşman adacıklarını fetih taktiği. Bütün bunlar, onun askerî görüşlerinin büyüklüğünü belirtir. Fetihlerini, İzmit, İznik, Bursa gibi stratejik ehemmiyeti olan şehirlere yöneltişi ve bu hedefe adım adım gidişi de dikkata şâyândır. Bu fetih siyâseti önce, yaylak ve kışlaklar arasındaki tekfur kalelerinin düşmanca saldırılarına mâni olmak gibi bir ihtiyaçla başlayarak, Türk-İslâm anlayışındaki cihan hâkimiyeti idealine doğru yol almış görünmektedir. Bu suretle, cihan tarihinin en hayret verici değişikliği, dünya haritasının asırlardır ve halen de süregelen derin değişmeleri, bu muazzez Gâzî'nin gazâlarıyla başlar ve devam edip gider.

Daha sonra gelen rivâyetler,

"Osman, Ertuğrul oğlusun;
Oğuz, Karahân neslisin;
Hakk'ın bir kemter kulusun;
İstanbul'u al gülzâr yap"

beytini ona dayandırarak, Peygamber'den itibaren bütün Müslüman dünyasının, Satuk Buğra Hân'dan itibaren de bütün Oğuz kavminin, mukaddes rüyasını ve hedefini, erişilmez bir ihlâsla dolu olan Gâzî'nin mübarek dillerinden söyletmişlerdir.

Meşhur Fransız müellifi Lamartin, onun hakkında şu sitayişkâr cümleleri yazmaktadır:

"Osman Gâzî'nin tabiî istidadı, sâde, fakat doğru ve âdilâne idi. Akıl ve zekâsını Allah'ın birliğine hasrederek, yeryüzünde Allah'ın birliği inancı aleyhinde bulunan bâtıl itikadları ve putperestliği men'e çalıştı. Bununla beraber, son zamanlarda, büyük fâtihlerin siyâsetini tâkip ederek, zaptettiği ülkelere tasarruf etmeğe ve yerleşmeğe başladı. Osman, yavaş yavaş ilerledi. Fakat hiç bir zaman geri dönmedi. Yâni büyük devlet kurucularının vasıflarına sahipti. İyi kalbli, doğru sözlü, ailesine sâdık, evlâdları hakkında şefkatlı ve rahîm idi."

Görülüyor ki, Fransız yazar, onu, mukaddes ve çok yüksek bir dâva uğruna hareket eden bir adam olarak görmektedir.

Gibbons ise, onun hakkında, şu takdirkâr cümleleri sarf etmektedir:

"Osman hakkındaki fikrimizi, sırf kendisinin yaptıkları üzerine dayandırmak mecburiyetindeyiz. Şüphesiz ki, Osman, bir pâdişâh oğlu değildir. Hayatında ancak ufak bir araziye hâkim olabilmiştir. Osman'ın hükûmeti, seneden seneye, mütemadiyen büyümüştür. Devletin büyümesi, bilhassa onun devamına ve istikbalinin büyüklüğüne olan emniyetten ileri geliyordu. Bu da, kendisini kuran adamın hakikî büyüklüğüne delâlet eder. Osman, icazkâr bir şahsiyetti. Öyle bir şahsiyet ki, kabiliyetleri itibarıyla

kendisine rekabet edecek olanlar veya ona üstün bulunanlar bile, onun maiyetinde seve seve hizmet ediyorlardı. Biz bâniyi, binasından tanırız. Atillâ, Cengiz Hân, Timur, Osman'ın mensup bulunduğu bütün bu fâtihler topluluğu, vücûda gelmiş bir ırkla iş görüyorlardı. Birleşmiş bir kavmin sevk edicileri ve rehberleri idiler. Bunlar, göz kamaştırıcı muzafferiyetlerine rağmen, akıncı olarak kalmışlardı ve imparatorlukları da, temsil edilmemiş[=özümsen memiş] fetihlerden ibaret idi. Osman'ın eseri, onlarınkinden daha devamlı ve neticeleri bakımından, tesiri daha geniş ve kapsamlı idi. Çünkü, o, sükûnet içinde iş görüyor; evvelkiler ise, boru ve trampet sesleri arasında yakıp yıkıyorlardı. Şu halde ona, bunlarla birlikte, belki bunların üstünde bir yer vermemiz icap eder."

Meşhur yazarın şu cümleleri, çok dikkata şâyân değerlendirmelerle doludur. Evet, Osman Gâzî, şevketli bir pâdişâh-zâde değildi; pederinden kalan beğlik çok küçük hudutlara sahipti. Fakat kendisi, millî an'anelerimize göre, Oğuz Hân'ın büyük oğlu olan Gün Hân'ın ekber evlâdından, yani Kayı Hân neslindendi. Bu sebeple nesebinin, Türkmen âşiretlerince hürmet edilen bir menşei vardı. Aksi halde, geleneklere son derece bağlı olan Türk kabilelerince beğ olarak kabul edilmesine imkân yoktu. Bu sebeple, Osman Gâzî, Deguignes'nin iddia ettiği gibi, hükümdarına baş kaldırmış bir kimse değildi. Bizim bütün tarihlerimiz, bu hususta son derece hassastır ve bu noktayı bilhassa, çok ehemmiyetle zikretmişlerdir. Nitekim İbni Kemal ve ondan naklen Hayrullah Efendi, bu noktada ısrarla durmuşlardır. Osman Gâzî, Selçuklu hanedanı Moğollar tarafından başından düşürülünceye ve öldürülünceye kadar, onlara tabî olmuş; hattâ sonraları dahi, onların hâtıralarına sadâkat göstermiştir. Fâtih'e kadar, Selçuklu mehteri çalınmış, Hanlık, Selçuklu Sultanı'nın verdiği fermana dayandırılmış; Mısır Abbasî Halifesi'nin meşruiyet hakkındaki berâtı, dâima zikredilmiştir. İlk Osmanlı hükümdarları, Selçuklular'ın devamı olduklarını gösterdikleri gibi, bütün Anadolu efkâr-ı umûmiyesi de, bunu, aynı şekilde kabul etmiştir. Bu nokta, Osmanlı beğliğinin kısa bir müddet içinde büyümesinin de sebeplerinden biri olarak görünmektedir.

Osmanlı genişlemesinin, adım adım ve kısa müddet içinde büyüyerek gelişmesinde, başta, devlet reislerinin keskin görüşlü olmaları ve yeterlilikleri, üstün devlet adamlığı vasıfları, tebealarını ve etrâfındakileri, mukaddes gayelerine sevkedişteki sonsuz kabiliyetleri, siyasî kıvraklıkları; âlimlerin, tasavvuf erbabının bu maksat için idealistçe gayretleri başlıca rolü oynamıştır. Osman-oğulları'nın açtığı bayrak, bütün Anadolu'nun, hattâ İslâm beldelerinin en müteşebbis, en idealist, en hareketli adamlarını etraflarına toplamış; bunların yerinde kullanılışı, hayâl zannedilen bir işi hakikat yapmıştır. Bunun en büyük şerefi ise, İslâm dünyasının yetiştirdiği en kıymetli adamlardan biri sayılmağa lâyık olan Osman Gâzî'ye aittir. Osman Gâzî'nin reisliğini yaptığı cemiyet öyle bir maddî ve mânevî hareket merkezi idi ki, bir 50 sene sonra dünyanın en kudretli devletlerinden birine vücut verdi.

Orhan Hân Gâzî

(1326 - 1360 M.; 726 - 761 H.)

Orhan Gâzî tahta cülûs edince, şehzadeleri Murad'ın doğumu müjdesini aldı. Böylece Osman Gâzî tarafından, Karacahisar'ın zaptı ile Orhan'ın doğumu, nasıl aynı âna rastladıysa, Bursa'nın zaptı ile Murad'ın doğuşu da aynı zamana tesadüf etti ki, garip bir tevâfuktur.

Orhan Gâzî Mal Hâtun'dan dünyaya gelmişti ve tahta geçtiği zaman, 36 yaşında bulunuyordu. Fütûhat siyâsetine devam etti. Devlet Karadeniz'e doğru genişletildi. Böylece Bizans, doğudan tamamen çevrildi. Orhan Gâzî merkezi Yenişehir'den, çok önemli saydığı Bursa'ya nakletti. Kendi nâmına para darbettirdi. *"Yaya"* ismiyle daimî bir ordu kurma yoluna gitti. Bu piyade askeri yanında *"Müsellemân"* nâmıyla, vergiden muaf bir süvari teşkilâtı kurdu. Böylece devlet müesseselerini tanzim etti. Bunların kuruluşunda kendisine en büyük yardımı, kardeşi olan veziri Alâeddin Paşa yaptı.

Kısa müddet içinde Kartal'a kadar bütün Marmara kıyıları Devlet'in eline geçti. Karesi beğliği, biraz da, kumandanlarının gayretiyle ve çıkan bir ihtilâftan faydalanılarak, Devlet'e katıldı. İznik ve İzmit fethedildi. 1356'da Osmanlılar, Rumeli'ye geçtiler ve burayı da nüfuzları altına almak için ilk adımı attılar. Tarihlerimizin "Rumeli'ye mürur" diye adlandırdıkları bu hareket, Türk tarihinin en büyük vak'alarından biridir. Hammer'e göre, bu son geçiş; Türkler'in 19'uncu ve Osmanlılar'in 17'inci geçişidir. Tabiî daha evvelkiler, Bizans'la müttefik olarak yapılmıştır. Osmanlı devleti böylece, üç deniz ve iki kara üzerinde kök salarak, büyük bir coğrafî ve siyasî üstünlüğe kavuşmuş oluyordu. 1359'da, Rumeli Fâtihi Süleyman Paşa, bir kaza neticesi vefat etti ve Bolayır'daki türbesine gömüldü. [Atı da aynı yere defnedilmiştir.]Bu türbe tarihî hâtıralara çok büyük ehemmiyet veren Sultan Abdülhamîd tarafından yeniden tamir ettirilmiştir.

Orhan Gâzî 1360'da, 79 yaşında iken vefat etti. Kendileri, Osmanlı sultanlarının en büyüklerinden biridir. Uzuna yakın orta boylu, yakışıklı, tatlı mavi gözlü, sarıya yakın kumral sakallı, güler yüzlü, yüksek alınlı, geniş göğüslü, beyaz tenli idiler. Burunları, bu hanedanın karakteristik bir vasfı olarak devam eden şekilde, yâni kavisli idi. Müellifler, buna "enf-i Osmanî[=Osmanlı burnu" nâmını vermektedirler. Orhan Gâzî'nin gazâb ve hiddet eseri göstermeyip, kimsenin kalbini kırmadıkları, hakşinas oldukları, herkesin muhabbet ve sevgisini celbettikleri rivâyet edilir.

Orhan Gâzî, Osmanlı hükümdarlarının en büyüklerinden biri olarak görünmektedir. Yaptığı işler, büyük askerî ve idarî kabiliyetini açıkça göstermektedir. Aldığı tedbirler, kurduğu ve kurmaya teşebbüs ettiği müesseseler, kendisini, orta zamanların değil, yeni çağların devlet kurucuları arasına sokabilecek kadar büyük ve azametlidir. Bu sebeple İdris-i Bitlisî ile diğer bazı tarih yazarları kendisini, âdeta Osmanlı devletinin başlıca kurucusu olarak gösterirler. Orhan Gâzî'nin, âdeta, her işi hesaplıdır, her hareketi muntazamdır. Gayesine temkinle, metânetle, adım adım gider. Çıkan fırsatlardan ânında istifâde eder; bazan bunların oluşması için, ikinci derecedeki olaylardan faydalanarak bizzat çalışır.

Pederlerinden kalan Devlet'i, iki misli büyütmüştür; Türk beğliklerini ilhak ve Anadolu'dan gelen Türkmenlerle, İslâm muhaceretini teşvik ederek, unsurlar arasındaki dengeyi sağlamışlardır. Ahâlinin maddî durumu, onun zamanında çok müreffeh idi. Nişancı Mehmed Paşa "İyi adamlardan yoksulluk, acizlik ve zaruret tamamen kalktı. Öyle ki, kendilerine vâcib olan, zekât ve sadakayı verecek, iyilik yapacak kimse bulamıyorlardı." diyerek, bu iktisadî refaha işaret etmektedir. Şükrullah, *Behcetü't-Tevârih*'inde, onun, ulemâyı tuttuğunu, eli açık olduğunu söyleyerek "Savaş gününde ise sanki Sam ve Neriman'dı. Okundan kaza, kılıncından ölüm, ders alırdı. Mü'mine rahmet, kâfire zahmetti. Muharebedeki şöhreti, Bursa'dan Sırbistan'a ve Macaristan'a erişmişti." demektedir. Büyük İslâm seyyahı İbni Batuta da "Türkmen meliklerinin en ulusudur; yüze yakın kalesi vardır." demekte ve kudretini belirtmektedir.

Orhan Gâzî, kudretli bir asker, büyük bir teşkilâtçı, halka ve milletine hizmeti dinî bir vecîbe olarak kabul eden, her işini ihtiyatla yapan, tedbirli, fırsatlardan dâima tam ve kat'î surette istifâde etmesini bilen, derin bir siyasî nazara ve uzak görüşe sahip, kıymetli bir devlet adamı idi. Kararlı bir sabırla mümtaz idi. Son derece dindardı. İlâhî emirlere bağlılığı nefsi için mutlak bir vecîbe sayardı. Neşrî, onun hakkında "Ehl-i ilmi ve huffâzı severdi. Huffâz'a ve ehl-i vezâyife ulûfeyi bu tâyin etti. Hattâ kadılara dahi ulûfe tâyin etti. Tâ kim, kimesneden nesne almayalar. Orhan Gâzî zamanında fukara, müreffehü'l-hâl idiler, hattâ zekât verecek kimse bulunmaz oldu." demektedir.

Rum tarihçisi Calkokondyles de Gâzî'yi, şöyle anlatmaktadır:

"Gayet nâzik, bilhassa gazilere, san'atkârlara ve fakirlere karşı cömertti. O derecede ki, hiç kimseden sadaka esirgemezdi. Dindar, adâlete düşkün, mücâhitlere hürmetkârdı. Bunlara evler yaptırır; rızıklarını temin ederdi. Fikri gayet ince idi. Bilhassa harb işlerinde, icad fikrine de mâlikti. Hıristiyanlar'a karşı hayırhah davranmış ve onlara kendisini sevdirmişti."

Bu kaynağın, Orhan Gâzî'yi *"Harb işinde icad fikrine mâlik"* olarak göstermesi mühimdir. Memleketin genişlemesinde, âdil insanî ve siyasî vasıfları yanında, bu yüksek askerî tarafının da büyük rol oynadığı anlaşılmaktadır. Nitekim, Ham-

Ek:

20. Yüzyılda İslâm Dünyası Hakkında Bazı Mütâlaalar

İslâm'ın İçtimaî, Siyasî ve Fikrî Bir Tevhîd Dini Olduğu

Bugünkü İslâm dünyası, derin bir değişme, gelişme, hattâ hareket halindedir. Bu değişme, hareket ve inkişâf fikrî, ilmî, siyasî, içtimaî ve iktisadî her sahada kendini göstermektedir. Hazret-i Peygamber'in, bu gün 800 milyona varan ve Fas'tan Çin'e, Türkistan'dan Kongo içlerine kadar, çok geniş bir arazide yayılan tâbi'leri, çok büyük ümitlerle, yeni emel ve arzularla harekete geçmiş bulunmaktadır. Bu, öyle derin bir değişiklik ve dönüşümdür ki, neticeleri, insanlığı, muhakkak surette tesirinde bırakacaktır. Yüz seneden beri için için, yavaş yavaş ve göze görünmez şekilde devam eden bu büyük inkişâf, bilhassa 19'uncu asır sonunda su yüzüne çıkmış; Birinci Dünya Harbi'nden sonra başka bir şekil almış; İkinci Dünya Savaşı'ndan beri ise, garip karışıklıklar ve tahavvüllerle günümüze kadar gelmiştir.

İslâmiyet, tâbi'lerini tevhide götüren, her çeşit hareketlerine kendi mânevî damgasını vuran ve yüksek sırrî kuvvetiyle temayüz eden, azîm bir dindir. İslâm, ilâhî, sosyal ve siyasî birlik dinidir. Meselâ:

إِنَّ الدِّينَ عِنْدَاللهِ ٱلاسْلاَمُ

"Allah'ın indinde din, ancak İslâm'dır."
(Âl-i İmran/19)

وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللهِ جَمِيعاً وَلاَ تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُواْ نِعْمَتَ اللهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنتُمْ أَعْدَاء فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُم بِنِعْمَتِهِ

"Hepiniz habl-i ilâhîye (Allah'ın ipine; İslâm ve Kur'ân'a) sımsıkı sarılınız ve birbirinizden ayrılmayınız ve Allah'ın size olan in'am ve ihsanını düşününüz. Sizler birbirinize düşman iken kalblerinizi te'lif etti ve onun ni'metiyle sabaha kardaş olarak dâhil oldunuz."
(Âl-i İmran/103)

إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ

"Bu sizin ümmetiniz tek bir ümmettir ve ben de sizin Rabbinizim, bana ibâdet ediniz."
(Enbiyâ/92)

اَنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ اِخْوَةٌ

"Mü'minler ancak kardeştir."
(Hucûrat/10)

اَنْ اَقِيمُوا الدّينَ وَلاَ تَتَفَرَّقُوا

"Dini ikame ediniz (dine dayanınız, tatbik ediniz) ve ayrılığa düşmeyiniz."
(Şûrâ/13)

كُنتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللّهِ

"Siz beşeriyet için meydana çıkarılmış en hayırlı bir ümmetsiniz; ma'rûfu emreder münker'i nehyedersiniz ve Allah'a imanınızda devam edersiniz."
(Âl-i İmran/110)

يَاعِبَادَاللّهِ كُونُوا اِخْوَانًا

"Ey Allah'ın kulları, kardeş olunuz."
(Hadîs)

gibi nas'lar, İslâm'ın nasıl siyasî, içtimaî bir birlik ve beraberlik dini olduğunu açıkça ortaya koyar.

İslâm'ın Zuhûru ve Yayılışı

İslâmiyet'in zuhûru, beşer tarihinin en hayret verici, en büyük hâdiselerinden biridir ve belki de yegânesidir. İslâm, o zamana kadar, beşer vekâyi-nâmelerinin ehemmiyet vermediği bir kavim ve memleketten doğmuş; kısa müddet içinde, o devrin iki büyük imparatorluğundan birini tamamen silmiş; diğerini dize getirmiş ve eski dünyanın yarısına yayılarak, yeni bir dünya, ayrı bir âlem, yâni "âlem-i İslâm" vücûda getirmiştir. İslâm, nüfûsu az bir çöl memleketinde doğmuş; çok az bir kuvvete istinaden, kudretli ve kalabalık düşmanlarına karşı, o azîm macerasına başlamıştır. İki nesil içinde, Hilâl ateşinin coşturduğu kitlelerin, Doğu'da, Himalâya eteklerine ve Türkistan içlerine atladığı, Batı'da, Afrika çöllerini ve Mağrib'i aşarak Atlas kıyılarına ve Cebel-i Tarık'ı geçerek, Pirene dağlarına ulaştığı görülmüştür.

İslâm, karşısında, bir din boşluğu, bir adâlet zulmâtı ve hasreti bulmuş; sahip olduğu yüksek umdelerle, onunla ahlâklanmış idealist ve cengâver sahabe tipiyle, o boşluğu "tevhîd dini"yle doldurmuş; o zulmâtı adâlet nuruyla aydınlatmıştır. İslâm, çıktığı yerde ve civarındaki kavimler arasında iyiliğe, refaha dâvet

eden ümitkâr bir kumanda borusu gibi çınlamış ve bir rüzgâr gibi yayılmıştır. Bu sür'atli yayılma, bilâhare aleyhte işlemiştir.

Peygamberin vefatından 30 sene sonra, Hilâfet'in merkezi, Şam şehrine nakledilmiş ve Ümeyye Hanedanı, Mü'minlerin Emîrliği'ni üzerine almıştır. İslâm fütûhatı, onların ilk devirlerinde, çok hızlı bir inkişâf kaydetmiştir. İslâm orduları, Çin hudutlarına dayanmışlar; İspanya'yı fethetmişler, İstanbul'u bir kaç defa kuşatmışlar; Kıbrıs'ı ve Rodos'u ele geçirmişlerdir. Bir müddet sonra, bu hamle durmuş; zâten az olan Arap kavmi, âdeta, gücünü tüketmiştir. Eski hudâ-perest[=Allahlık sâhâbe tipinin yerine biraz dünya-perest bir tip hâkim olmuştur. Ayrıca, Araplar arasındaki cibillî hanedan ihtilâfları da başgöstermiştir. Biraz sonra kuzeyde, İslâm ahlâkına sıkıca sarılmış, yeni din değiştirmenin ateşini ve heyecanını taşıyan bir kavmin hareketi başlamıştır. Abbâsîler'in gelişiyle, bu kavim su yüzüne çıkmıştır. Böylece, siyasetçi Araplar'ın yerine, İslâm ahlâkını ve faziletini iyice benimsemiş; teşkilâtçı ve nizamlı, fakat o nisbette de sahabe imân ve heyecânıyla dolu bir kavim, hamle sancağına hız vermiştir. Bunlar Türkler'dir. Önce, memlûk olarak Abbâsî halîfelerinin hizmetinde bulunmuşlar; sadâkatları, idarî ve askerî kabiliyetleri ile temayüz etmişler ve büyük vazifelere getirilmişlerdir. Abbâsî Halifesi Mu'tasım Hazretleri, bu kavmin yüksek vasıflarını, nüfûz-ı nazarıyla görerek, onlardan mürekkep bir hassa ordusu kurmuştur. Böylece Hilâfet bayrağı yeniden Bizans içlerinde ve Hindistan serhadlerinde, muzafferâne dalgalanmaya başlamıştır. Abbâsîler'le, Hilâfet merkezi, Bağdad'a nakledilmiş ve burası, bir ilim ve medeniyet sitesi olmuştur. Hârun-ı Reşîd zamanında yüksek bir gelişmeye mazhar olan İslâm medeniyeti, büyük bir âleme yayılmıştır. Üçüncü hicret asrında, İslâm beldeleri, cihanın en mâmur, en medenî, en zengin, en gelişmiş yerleri haline gelmiştir. Büyük ve muhteşem şehirler, lâtif camiler, içlerinde eski medeniyetlerin ilim ve hikmetinin muhafaza edildiği ve öğretildiği medreseler, külliyeler ve kütüphaneler, emniyetli ticâret yolları ve kervansaraylarıyla bu âlem, Hıristiyan Batı'nın karanlığına bürünmüş dünyasıyla tam bir tezat teşkil etmiştir. Yalnız, İspanya'daki infiratçı Emevî Hilâfeti, bu âlemin birliğini bozmuştur. Bununla beraber bu da, ayrı bir umrân devri açmıştır.

Bir müddet sonra, merkezî otorite zayıflamış; fikrî ve fiilî karışıklıklar başgöstermiş; böylece, uzak vilâyetlerdeki valiler, yarı müstakil hükümdarlar olmuşlardır. Ayrıca, Şi'a isyanları, bir belâ gibi başgöstermiş; Mısır'da bir Fatımî Hilâfeti'nin uç verdiği görülmüştür. Böylece İslâm âlemi, mânen ve siyâseten, üç kısma bölünmüştür. Bu arada İslâm dünyasına, kuzeydeki kavimler arasından yeni ve büyük bir taze kuvvet katılmış ve Abbâsî Hilâfeti'ni güçlendirmiştir. Bu kuvvet, Selçuklu Hanedanı emrindeki büyük ve kesîf Oğuz kitleleridir. Bunlar, Abbâsî Hilâfeti'ni, Şiî olan Büveyh-oğulları'nın tasallutundan kurtarmışlar; Fatımî Hilâfeti'ni ve Şi'a'yı Mısır'dan söküp çıkarmışlar; Bizans'ı Anadolu'nun büyük kısmından atmışlardır.

İslâm âlemi, bu asırlarda, Hıristiyan dünyasından kopup gelen milyonluk Haçlı sürülerinin taarruzuna uğramıştır. Bunlara, çok kuvvetli bir imanla, âdeta sahabe imân ve idealiyle döğüşen Oğuzlar karşı koymuşlardır. Anadolu dağlarında ve sahralarında, bu Ehl-i Salib ordularıyla yapılan muharebeler, senelerce sürmüş ve İslâm'ın nigehbânı olan Oğuzlar, mukaddes dinlerini müdafaa için, meydân-ı vegâda ibrâz-ı nâm ü şân etmişler; kimisi mertebe-i şehâdete, kimisi gâzîlik unvanına hak kazanmışlardır. Bu mücâdeleler sırasında, Kudüs'te bir Hıristiyan krallığı kurulmuş; Maraş, Antakya, Trablusşam gibi yerlerde küçük kontluklar çıkmıştır. Fakat bunlar, Zengî Hânedânı'nın büyük evlâdı Nûreddin-i Şehîd ile, onun yetiştirmesi Selâhaddin-i Eyyûbî'nin hücumlarına mâruz kalmış; yine bir Oğuz boyu olan Kıpçak Memlûkleri'nin gayretiyle hayatlarına son verilmiştir.

Bir müddet sonra İslâm âlemi, içte yine hanedan ve mezhep ihtilâfları, dışta ise, yeni ve çok büyük bir tehlike ile karşılaşmış ve Cengiz idaresindeki Moğol dalgalarına mukavemet edememiştir. Bu istilâ dalgası, asırlardır devam eden Halifeler İmparatorluğu'nu yerlebir etmiş ve ilk otuz senesi, çok kanlı ve sarsıcı olmuştur. Bilâhare Moğollar, yüksek bir medeniyetin ve kendileriyle akraba bir kavim olan Oğuz ulemâ, meşâyih ve beğlerinin tesiriyle, kitle halinde müslümanlaşmağa başlamışlardır. Şunu da söyleyelim ki, Cengizli saltanatı, 44 milyon kilometre kare genişliğinde, azîm bir devlete vücûd vermiş; Doğu ile Batı'yı birleştirmiş; kültür alışverişini ve ticâreti inkişâf ettirmiştir. Cengiz-oğulları, kısa müddet içinde islâmlaşmış ve o dine büyük hizmetler etmişlerdir. Şu vâkıa, İslâm'ın temsil ettirme ve birleştirme kabiliyetinin ne derece yüksek olduğunu, bir kere daha ortaya koymuştur.

Bu devlet de sarsılmış; küçük hanlıklara ayrılmıştır.

Osmanlı Hamlesi

İşte 14'üncü milâd ve 7'nci hicret asrında vaziyet böyle iken ve İslâm dünyası siyâseten parçalanmışken, Anadolu'nun batısında küçük bir beğlik, büyük bir emel ve çok mukaddes bir gaye ile Batı'ya doğru harekete başlamıştır. Kısa bir müddet sonra, Hilâl'in yeniden yükseldiği ve parladığı görülmüştür. *"Rumeli'ye mürûr[=geçiş]"* denilen hâdise ile Hilâl, Balkanlar'da hâkim olmağa başlamıştır.

Osmanlı zuhûru, sonraki gelişme ve tesirleriyle, tarihin en büyük vak'alarından sayılmıştır. Ona karşı çıkan Batı Hıristiyan orduları, hep Ehl-i Salib şeklindedir. Buna mukabil, İslâm âleminin gözü ve gönlü de, Osmanlılarla beraberdir. Hattâ Osmanlılar, bu âlemden maddî ve mânevî takviye almaktadırlar. Yani, bütün dünyanın, İslâm-Doğu ve Hıristiyan-Batı'nın gözleri ve gönlü, Osmanlılar'ın lehinde ve aleyhinde olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu sebeple Osmanlı Devleti, mâhiyeti, icraatı ve fetihleri bakımından, bütün bir dünyanın nazarlarını üzerine çekmiştir. Bu Devlet'in nihayetine kadar, hattâ bugün dahi, bu iş böyle olagelmektedir.

Bir kaç nesil içinde bu Devlet, İstanbul'u ele geçirerek, Roma'nın vârisi olmuş; 3 asır, karşı konulmaz ve tarihen benzeri olmayan bir askerî kudret olarak yaşamıştır. Bu arada, Sultan Selîm-i Kadîm [Yavuz] ile, İslâm liderliği, yâni Hilâfet dahi, Osmanlı Hânedanı'na bırakılmıştır. Böylece Osmanlı Pâdişâhları, *Sultan-ı İklîm-i Rûm, Halîfe-i Müslimîn* ve *Hakan-ı Berreyn ve'l-Bahreyn [Roma Ülkelerinin Hükümdarı, Müslümanları Halifesi, Karaların ve Denizlerin Hâkanı]* olarak koskoca bir cihâna hükmetmişlerdir. İslâm'ı baş tacı edinen Osmanlı, onun ezelî ve ebedî prensiplerine dayanan muazzam bir devlet, çok ciddî bir içtimaî teşkilât, âdil bir idare, mükemmel bir hukukî müdevvenât, çok kudretli bir ordu, orijinal bir mimarî ve edebiyat, te'sirkâr ve renkli bir mûsikî, yâni topyekûn bir medeniyet vücûda getirmiştir.

Avrupalılar, bu azîm kuvvete karşı gelememişler ve küçük bir kıt'aya sıkışmışlardır. Bu vaziyet, iki netice husûle getirmiştir. Birincisi, Doğu ticâreti için yeni yollar aranmasıdır. Böylece, *"Keşifler"* devri başlamış ve Avrupalılar, yeni iktisadî kaynaklar elde etmişlerdir. İkincisi, Osmanlı kudretine cepheden hücum edilemediğinden, onun hudutları dışındaki ve cenâhlarındaki İslâm dünyasını tazyik etmeğe başlamışlardır. Portekizliler'le Hind Denizi'nde yapılan muharebeler; Şarlken'le Tunus ve Cezayir'de yapılan savaşlar böyledir. Osmanlılar Portekiz'i, Vâdiü's-Seyl'de kat'î bir hezîmete uğratmışlar ve İspanya'yı kıpırdayamaz hâle getirmişlerdir.

Artık İslâm âleminin mukadderatı, Osmanlı Devleti'nin ve Türk'ün mukadderatını takip eder olmuştur. Esasen, hicretin üçüncü asrından itibaren de, bin sene hep böyle olagelmiştir.

İkinci Viyana Muhasarası'ndan sonra Devlet, bütün bir Hıristiyan dünyasına karşı, denizlerde ve karalarda olmak üzere 6 cephede, 16 sene muharebe etmiştir. Bu muharebeler o güne kadarki tarihin kaydettiği en geniş ve en uzun harblerden biridir. Bu kadar geniş cephede bir harbi, başka bir devletin yaptığı görülmemiştir. Bundan sonra Devlet, yine uzun muharebelere girmiş ve sarsılmıştır. 1774'de, Rusya'ya mağlûbiyet ve Kaynarca, yeni bir dönüm noktası olmuş ve içerdeki Cedîtçi hareketlerle onların karışıklıkları da, Osmanlı kudretini yeniden sarsmıştır.

Bu esnâda İslâm dünyası, artık cenahlarından, Hıristiyan devletlerinin istilâsına uğramış bulunmaktaydı. Rusya, Türkistan içerlerindeki sessiz yürüyüşüne devam ediyor; Hindistan, önce Fransız, sonra bir İngiliz kumpanyası tarafından ele geçiriliyordu. 19'uncu asır, Devlet'in içte isyanlar, inkılâplar, karışıklıklar, mağlûbiyetler içinde kıvrandığı bir devre olarak başlıyor. Devlet ancak Batı'daki denge siyâseti ile ayakta kalabiliyor; istiklâlini yarı yarıya kaybediyor.

Aynı asır, Tanzimat, Meşrûtiyet gibi garip inkılâplarla devam ediyor. Bunlar, Devlet'i kuvvetlendirmekten ziyâde sarsıyor. Bu arada artık, Osmanlı eyâletleri,

bir taraftan, Rusya'nın Ortodoks ahâliyi tahriki, ondan bu silâhı almak isteyen İngiltere ve etrafındaki devletlerin açgözlülüğüyle, yavaş yavaş bizden koparılıyorlar. Fransa Cezayir'i alıyor; Tunus'u işgâl ediyor. İngiltere, Süveyş'e el koyuyor. Kıbrıs'ta, elçabukluğuyla, fiilî hâkimiyet kuruyor. Balkanlar'da Sırbistan, Yunanistan, Romanya, Karadağ gibi küçük devletler kuruluyor…

20 nci asır, yeni bir dahilî karışıklıkla başlıyor... Yeniden paylaşma... İtalya, Akdeniz muvâzenesi için, Trablusgarb'a hücum ediyor; arkasından, üç Balkan devleti, Rumeli'deki topraklarımızı işgâl ediyor ve müslüman nüfusumuzu, âdeta doğruyorlar. Birinci Dünya Harbi mağlubiyetiyle, güney eyâletlerimiz de İngiliz ve Fransız mandasına bırakılıyor. Bu günkü topraklarımızı, "İstiklâl Harbi" ile ancak muhafaza edebiliyoruz. Böylece, yirminci asrın ilk çeyreğinde, istiklâlini yarım yamalak muhafaza edebilen, üç İslâm devletinden en mühimi olarak görünüyoruz.

İslâm Dünyası'nın Osmanlı Devleti'yle Alâkası

Bu uzun mücâdele esnasında, haşmet ve nikbet devrimizde, Şiî İran hâriç olmak üzere, hemen bütün İslâm âleminin mânevî desteğini görüyoruz. Bilhassa son devirlerde, İngiliz, Rus, Fransız, Felemenk istilâsına mâruz kalan Müslümanlar, mânevî liderlik makamını uhdesinde bulunduran Osmanlı mevcûdiyetini, kendileri için yegâne ümit, yegâne dayanak görüyorlar. Bizim mevcûdiyetimizle çok yakından alâkalanıyorlar. İstilâcılara karşı yaptıkları fevrî isyan hareketleri bile bazan Osmanlı Halîfeleri'nin bir fermânıyla durduruluyor. Meselâ, 1868'de Hindistan'daki *Sipahi İsyanı* Abdülazîz Hân'ın bir fermânıyla, Filipinler'deki diğer bir hareket, Sultan Hamîd Hân'ın bir işaretiyle durabiliyor. Bazan, Türkiye'ye karşı takındıkları bir tavır yüzünden, İngiliz işgâlindeki Mısır'da ve Hindistan'da toplu halk protestoları görülüyor. Bazan Kâşgâr'da, Çin'e karşı ayaklanan ve emîrlik ilân eden Yâkub Hân'ın, Sultan Abdülazîz'e bî'atını açıkladığı görülüyor. Trablusgarb'ın işgâlinde İslâm âleminin harekete geçtiği, protesto sadâları yükselttiği müşahede ediliyor. Meselâ, Fransız Hâriciye Nâzırı Gabriel Hanatoux, *"Akdeniz Krizi ve İslâm"* nâmındaki makalesinde:

"Acaba, müdafaasız Trablusgarb'ın zabtı, İtalya için neden bu derece güç oldu? Çünkü İtalya, bu işte, yalnız Türkiye ile değil, İslâmiyet ile uğraşmağa mecbur oldu. İtalya, topu yuvarlamağa başladı; bu, hem kendisi, hem de bizim için pek fenâ bir başlangıçtır."

diye dert yanarak, İslâm'ın gücüne ışık tutuyor. Yine aynı anlarda G. Le Bon:

"İngiltere, Osmanlı Devleti ile değil, onun arkasında muazzam sırrî bir güç olan İslâmiyet'le çatıştı. Neticenin kendisi için iyi olmadığını söylemek kehânet sayılmaz."

DİZİN

A

A postriori: 349
A priori: 349
Â'mak-ı Hayâl, Râcî'nin Hâtıraları, Ahmed Hilmi: 34, 35
Abaka, İlhanlı Hânı, Hülagû'nun oğlu: 452, 483, 507, 508, 509, 510, 516, 517, 518, 519, 521, 525, 550
Abaza Paşa: 734
Abbas bin Abdulmuttalib, Hz. Muhammed'in amcası: 181198, 199, 269, 270, 272
Abbas efendi, Bahâullah'ın oğlu: 88, 90, 91, 93, 94, 96
Abbas Mirza: 90
Abbâsî devleti/hükûmeti: 39, 367, 369, 387, 465
Abbâsî halifeleri: 313, 367, 383, 385, 390, 391, 393, 406, 439, 450, 454, 455, 461, 578, 585, 587, 603, 607, 665, 670, 681, 815
Abbâsî Hilâfeti: 399, 405, 454, 815
Abbasî Sünnîliği: 385
Abbasî/ler: 111, 264, 398, 300, 367, 368, 369, 370, 372, 374, 375, 385, 383, 387, 390, 391, 393, 394, 409, 501, 520, 587, 815, 864
Abbâsîler'in dağılışı: 369
Abbas-oğulları: 500, 501
Abdi Menaf oğulları: 129, 181, 280
Abdi Paşa, Nişancı: 742
Abduddar-oğulları: 181
Abdullah b. Abbas: 392
Abdullah b. Ali, Halife Seffâh'ın amcası: 390, 391
Abdullah b. Hasan: 391
Abdullah b. Sebe: 391
Abdullah b. Zübeyir b. Avam: 310, 388, 391
Abdullah Baba, Edirnekapı'dan: 568
Abdullah bin Abbas: 171, 275, 293
Abdullah bin Âmir: 283
Abdullah bin Cahş: 182
Abdullah bin Ebî Rabia: 281
Abdullah bin Ebî Sarh: 281
Abdullah bin Ebî Selûl: 179
Abdullah bin Mes'ud: 159, 185
Abdullah bin Meymun: 359, 360, 361
Abdullah bin Nâfî bin Abdulkays: 282, 283
Abdullah bin Nâfî bin Husayn: 282, 283
Abdullah bin Revaha, Hazrec kabilesinden: 182
Abdullah bin Saad ibni Ebî Sarh: 281, 282
Abdullah bin Selâm: 177
Abdullah ibni Muaviye, Cenâhiye fırkası reisi: 307
Abdullah ibni Sebe: 296, 301, 305
Abdullah ibni Suûd, Vahhâbî emîri: 618
Abdullah ibni Yasin: 379, 380
Abdullah Semerkandî: 546
Abdullah, Bâbek'in kardeşi: 402
Abdullah, Fâtımî halifesi: 374
Abdullah, Hz. Ebû Bekir'in oğlu: 176, 181
Abdullah, Hz. Muhammed'in babası: 129, 141
Abdullah, Hz. Ömer'in oğlu: 270, 277, 278
Abdullah, İsmâilî mezhebinin reisi: 374
Abdurrahman bin Avf: 159, 166, 182, 239, 243, 244, 264, 269, 270, 273, 274, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283
Abdurrahman Câmî: 546
Abdurrahman Gazi: 426
Abdurrahman Hoca türbesi, Dağıstan: 833
Abdurrahman Şeref: 686, 735, 790, 801
Abdurrahman, Hz. Ebû Bekir'in oğlu: 181, 183
Abdurrahman, Şeyhü'l-İslâm: 511
Abdü'l-Hâlık Gucduvânî, Hoca: 535, 546
Abdü'l-Vahhâb, Muhammed bin Abdü'l-Vahhâb: 592, 593, 594, 597, 598, 614, 615, 616, 621, 622, 623
Abdü'n-Nâsır: bkz. Nâsır
Abdülaziz Buhârî: 580
Abdülâzîz Efendi, Karaçelebi-zâde: 739
Abdülazîz ibni Reşîd, Cebel-i Şammâr emîri: 619
Abdülazîz ibni Suûd: 619
Abdülazîz, Osmanlı Sultanı: 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 791, 792, 794, 818
Abdülbaha, Abbas efendi'nin lakabı: bkz. Abbas efendi
Abdülgarî, Abdi Menaf'ın biraderi: 181
Abdülhalîm Efendi, Konya Mevlevî çelebisi: 803
Abdülhalîm, İbn Teymîye'nin babası: 607
Abdülhamîd II, Osmanlı Sultanı: 26, 27, 33, 311, 618, 619, 671, 763, 765, 766, 769, 770, 786, 787, 788, 792, 793, 790, 794, 795, 796, 797, 798, 803, 818, 847, 855
Abdülhamid ve Sünûsîler, Ahmed Hilmi: 26
Abdülkadir Ceylî, Seyyid: 374
Abdülkadir Geylânî, Seyyid: 34, 344, 355, 534, 556, 557, 564
Abdülkays kabilesi: 395
Abdülkerim Satuk Buğra Hân: 425
Abdüllâtif b. Ferişteh ibni Melek: 580
Abdülmecîd, Osmanlı Sultanı: 774, 777, 780, 781, 783, 788, 792

Abdülmelik, Emevî halifesi: 299, 388, 390
Abdülmuttalib, Hz. Muhammed'in dedesi: 129, 135, 142, 154, 164, 181
Abdülmuttalib-oğulları: 181
Abdüsselâm bin Meşîş: 355
Abdüsselâm Esmer el-Fevterî, Seyyid, Arusiye tarikatı pîri: 26, 34, 39, 541
Âbidin Paşa: 553
Acâride, Haricî fırkaları: 326, 392
Acem dervişleri/mutasavvıfları: 323, 353
Acem Şehinşahlığı: 382
Acem şiiri: 701
Acem/ler: 369, 382, 385, 392, 689, 694
Acemi-oğlanlar: 568
Achen şehri, Almanya: 433
Achininow, H. P.: 838
Aciziye, Sa'dîye tarikatının kolu: 558
Açe Sultanlığı: 712
Açine-oğulları: 463
Âd kavmi: 126, 127,134
Âd: 134
Adalar: 706
Adâlet-nâme: 726
Adana: 439, 665
Hz. Âdem (as): 171, 172, 201, 219, 256, 307, 311, 359, 360, 564
âdemperest= Anthropomorphisme: 62, 102, 168, 235, 365, 76, 396
Aden koyu/körfezi: 121, 123, 706
Âdile Sultan: 708
Adiy bin Kâab, Merre'nin biraderi: 180
Adiye tarikatı: 535
Adlî, II. Mahmud'un mahlası: 774
Adlî, Sultan III. Mehmed'in mahlası: 722
Adnan soyu: bkz. Âl-i Adnan
Adriyan: bkz. Edirne
Adriyatik: 430, 466, 491
AET: 856
Afgan /lı: 27, 298
Afganistan: 407, 424, 429, 546, 645, 827, 836
Afrika camii: 793
Afrika çölleri: 814
Afrika: 41, 121, 126, 282, 283, 295, 374, 376, 377, 378, 379, 381, 388, 392, 398, 412, 416, 425, 444, 534, 537, 538, 541, 542, 543, 544, 563, 572, 578, 583, 585, 586, 616, 635, 646, 648, 660, 697, 704, 706, 709, 718, 785, 820, 821, 827, 828, 835, 837, 838, 849, 857, 860, 861, 865
Afrika Müslümanlığı: 41
Afrika ülkeleri: 836, 854
Afrika'nın fethi: 282, 820
Afrika-i Osmanî: 854
Afrikalılar: 377, 381
Afşin, Türk kumandan: 401, 402, 403, 404
Aftegin, Türk emîri: 405
Ağlama Duvarı: 853
Ağriya şehri: 491
Ahbâriyyun, İmamiye kolu: 310
Ahçı postu (Seyyid Ali Sultan postu): 561
Ahd-i Atik: 132, 229
Ahengiran kalesi: 407
Ahırkapı feneri: 759
Ahî-zâde, Kazasker: 722
Ahlâkü's-Saltana, Küçük Müftü Mustafa Efendi: 722
Ahlat: 416, 425
Ahmed b. Ebî Dâvud, Bağdad kadısı: 393
Ahmed b. Hanbel: 302, 367, 393, 396, 571, 572, 583, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 611, 620, 624
Ahmed b. İbrahim Durakî: 604
Ahmed b. Nasr b. Mâlik: 393
Ahmed b. Sibeveyh: 603
Ahmed bin Arusî, Tunuslu, Arusî tarikatı pîri: 541
Ahmed Celâyir: 681
Ahmed Efendi, Hezarıfen: 737
Ahmed el-Bedevî, Seyyid: 355, 374
Ahmed el-Hüceymî: 393, 396
Ahmed Er-Rufâî, Seyyid, Rüfaîliğin kurucusu: 355, 374, 534, 558, 564
Ahmed es-Sünûsî, Seyyid: 33, 38
Ahmed Feyzi Paşa, Kaptan-ı Derya: 774
Ahmed Hân: 420, 654
Ahmed Hilmi, Filibeli, Şehbenderzâde: 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 48
Ahmed I, Osmanlı Sultanı: 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730
Ahmed II, Osmanlı Sultanı: 744, 747, 749
Ahmed III, Osmanlı Sultanı: 753, 754
Ahmed İbni Zeynî Dahlân: 623
Ahmed Midhat: 786
Ahmed Teküdâr Hân, Hülagû'nun oğlu, İlhânlı Hânı: 452, 482, 497, 511, 513, 516, 517, 521
Ahmed Yesevî, Hoca: 535, 558, 565, 566
Ahmed Yücel: 42
Ahmed, İsmailî reisi: 362
Ahmed, Tolun-oğlu: 425
Ahmed-i muhtar: 199
Ahmedî: 683, 684
Ahmedîye, Yazıcı-zâde Şeyh Ahmed Efendi: 555
Ahmust şehri: 490
Ahşidiye[=Ahşitliler]: 425
Ahter gazetesi: 93
Ahvaz: 317
Aka Abdullah, Mazenderanlı: 87
Aka Can bey, Azerbaycanlı: 93
Aka Mehmed: 88
Akabe körfezi/mevki: 121, 123, 166, 619
Akaretler: 808
Akbaş: 426
Ak-bıyık: 555
Akça Koca: 426
Akçay ovası: 680
Akçura, Yusuf: 313
Akdeniz: 126, 417, 418, 430,

434, 447, 586, 589, 693, 698, 699, 705, 706, 707, 710, 723, 750, 758, 760, 779, 785, 821, 845, 854, 865
Akdeniz Boğazı: 801
Akdeniz iskeleleri: 434
Akdeniz muvâzenesi: 798, 818
Akılcılar: bkz. Akliyyun
Akıncı ocağı: 719
Âkif, Mehmed, İstiklâl Şâiri: 825
Akik mevkii: 269
Âkil bin Ebî Tâlib: 181, 295
Ak-İşân türbesi, Türkmenistan'da: 833
Akkâ: 90, 91, 92, 93, 94, 424, 435, 767
Akkâ camisi: 90
Akkâ kuşatması: 424
Akkerman: 697, 773
Akkoyunlu hükümdarı: 693
Akkoyyunlu kuvvetleri: 693
Akkuş El-Efrem, Suriye valisi: 523
Akliyyun=Rationalisme[=Akılcılık]: 54, 75, 103, 333
Akordu hanları: 486
Aksaray: 446, 451, 555, 680, 771
Akseki, Ahmed Hamdi: 223, 226
Aksun, Ziya Nur: 23, 42, 99, 174, 226, 306, 312, 324, 327
Aksüt, Ali Kemali: 561
Akşehir: 443, 680, 682
Akşemseddin: 555
Akşit Türkmenleri: 25
Akvâm-ı Cihân: 36
Alâeddin Beğ, Karaman-oğlu: 679
Alâeddin Keykubâd I, Selçuklu Sultanı: 426, 447, 448, 449
Alâeddin Keykubad II, Selçuklu Sultanı: 427
Alâeddin Keykubad III, Selçuklu Sultanı: 452
Alâeddin Paşa: 671, 674
Alâeddin, II. Murad'ın oğlu: 689
Alaman Seferi: 706
Alamut Mülhidleri: 495
Alaşehir: 679
Alâü'd-din Attâr, Hoca: 546
Alâü'd-din Cüveynî: 508
Alâü'd-din, Argon'un kardeşi: 516
Alâü'd-din: 521
Alay Köşkü: 737
Al-Cîrânâ: 173
Aleksis, Trabzon İmparatoru: 447
Alemdar hareketi: 767
Alemdar Mustafa Paşa, Rusçuk âyânı: 769, 770, 771
Âlem-i İslâm ve Kadın Mes'elesi (Nâ-tamam), Ahmed Hilmi: 36
Alevî /ler: 193, 294, 314, 316, 358, 369, 373, 374, 501, 643
Alevî-Emevî çekişmesi: 314, 315
Alevîlik: 314, 315, 316, 374, 393
Alexander IX, Papa: 494
Âl-i Abâ: 305, 316
Âl-i Adnan: 121, 128, 129
Ali b. Hasan: 391
Ali b. Medâyinî: 604
Ali bey, Koziçan kaymakamı Hüseyin beyin babası: 321
Ali bin Abdullah bin Abbas: 307
Hz. Ali bin Ebî Tâlib (kv), İslâm'ın dördüncü halifesi: 85, 107, 150, 153, 155, 161, 162, 169, 175, 176, 179, 181, 182, 183, 185, 186, 192, 193, 194, 197, 198, 199, 204, 219, 220, 239, 242, 243, 244, 247, 248, 249, 250, 253, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 318, 319, 323, 324, 325, 326, 327, 330, 340, 350, 351, 352, 354, 358, 359, 360, 365, 366, 370, 371, 372, 373, 374, 389, 392, 394, 395, 462, 534, 545, 561, 605, 603, 616, 622, 638, 735
Ali bin Muhammed, Reisü'l-Zenc: 313, 314
Âl-i Bûseyf kabilesi: 128
Ali Fuad Beğ: 800, 803, 805
Ali Fuad Paşa: 807
Âl-i Hâşim: 129, 142, 160
Ali ilâhî mezhebi: 296, 306, 340, 636
Ali Nâkî: 310
Âl-i Osman: 560, 665, 667, 668, 682, 690, 804
Âli Paşa, Sadrâzam: 676, 779, 780, 783, 784
Âl-i Resûl: 305, 525
Ali Rıza bin Mûsâ Kâzım: 310, 373
Ali Said Beğ: 782, 790
Ali Şah, Hoca, Moğol veziri: 518
Ali Şâh, Olcayto'nun veziri: 526, 528
Ali Tâkî bin Muhammed Tâkî: 373
Âl-i Ümeyye: 129
Ali Zeynelâbidin bin Hüseyin: 373
Âlî: 708, 723
El-Âlim ve'l-Müteallim, İmam-ı Azam: 211
Aliyyü'l-Kari: 558
Allah'ı İnkâr Mümkün müdür; Ahmed Hilmi: 30, 33
Alman /lar: 28, 31, 469, 484, 750, 838, 845, 851
Alman İmparatoru: 423, 493, 704
Alman kuvvetleri: 720
Almanca: 91
Almanşar hapishanesi: 447
Almanya şövalyeleri: 428, 429, 687
Almanya: 423, 428, 433, 458,

596, 680, 681, 697, 710, 737, 754, 784, 792, 845
Alparslan, Selçuklu Sultanı: 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 421, 426, 438, 441
Alp-tekin, Gazne Türk devleti kurucusu: 384, 406
Altay etekleri/havzası: 400, 425
Altın Otağ, Altın Ordu: 495
Altınordu: 482, 499
Altınordu hanları: 450, 473, 482, 486
Altınordu Moğolları: 516
Altıntaş Hâcib, Herat valisi: 407
Âlûsî: 225
Alyanak, Ahmet Teküdar'ın oğlu: 516
Amalfi: 434
Amâlika kavmi: 126, 127
Amâlikler: 127
Amasya: 418, 420, 421, 426, 450, 558, 687, 708
Amelî Aklın Tenkidi, Kant: 100
Amerika: 93, 207, 634, 821, 835, 836, 838, 840, 848, 850, 851, 852, 858
Amerika zencîleri: 821
Amerikalılar: 73, 848, 851
Amerikan Yerliler: 785
Amerikan: 785, 819, 838, 850, 852, 853
Âmid (Diyârbekir): 449, 503
Hz. Âmine (ra), Hz. Muhammed'in annesi: 117, 142
Âmir bin Hadremî, Ömer bin Hadremî'nin kardeşi: 182
Ammar bin Hadremî: 182
Ammar bin Yâsir: 151, 159, 196, 239, 281
Amr bin As, Mısır fâtihi: 160, 179, 180, 196, 274, 278, 282, 286, 294, 388
Amr bin Ubeyd, Amrite'nin reisi: 330
Amr ibni Abdud: 186
Amr ibni Bahrü'l-Câhiz, Câhiziye'nin reisi: 330
Amr ibni Cemû: 185
Amriye, Mu'tezile'nin kolu: 330
Amûderya: 830
Amuriye: 404
Anadolu: 126, 214, 283, 299, 317, 319, 323, 385, 399, 410, 411, 413, 416, 417, 418, 420, 421, 422, 426, 427, 428, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 458, 465, 475, 476, 502, 509, 515, 518, 519, 522, 526, 528, 529, 531, 537, 543, 547, 548, 549, 550, 551, 553, 555, 556, 557, 558, 560, 565, 566, 572, 586, 588, 607, 670, 672, 674, 676, 679, 680, 694, 606, 699, 700, 719, 722, 723, 725, 730, 734, 739, 766, 796, 807, 808, 810, 815, 816, 845, 859
Anadolu beğlikleri: 679, 681, 687, 693
Anadolu birliği: 667, 679, 687, 702
Anadolu dağları: 448, 816
Anadolu fetihleri: 680
Anadolu Hisarı: 691
Anadolu kazaskeri: 723
Anadolu melikleri: 448
Anadolu sâhilleri: 705, 715
Anadolu Selçukluları: 426, 443, 437, 448, 449, 450, 466, 486, 505
Anadolu Türk Devleti: 438
Anadolu Türk millî birliği: 682
Anadolu Türkleri: 427
Anadolu Türkmenleri: 438
Anarşist /ler: 67, 68, 69, 327
El-Andolus dergisi: 173
Andre Gritti, Venedik Doç'u: 698
Andre, Macar kralı: 491
Andrea Doria: 40
Ane: 121
Aneze aşireti: 125
Anglo-Amerikan yardımı: 750
Anibal'in mezarı: 693
animizm: 76
Ankara: 322, 403, 404, 418, 421, 426, 446, 447, 475, 555, 600, 675, 681, 810
Ankara Hükûmeti: 810
Ankara mağlûbiyeti: 682
Ankaravî: 553
Annam: 466
Antakya: 411, 416, 418, 421, 422, 423, 439, 440, 466, 476, 505, 508, 816
Antakya Ortodoks Patriki: 856
Antakya Prensliği: 853
Antalya: 423, 450
Antropoloji: 126
antropomorfizm: bkz. âdem-perest
Apollon: 692
Arab-ı Âribe, en eski Sâmî ailesi: 121, 126, 127, 128, 134
Arab-ı Müsta'ribe: 121, 127, 128
Arabî: 801
Arabistan: 131, 316, 543, 553, 562, 565, 593, 595, 625, 798, 821, 826
Arabistan çölleri: 845
Arabistan meşâyihi: 565, 793
Arabistan yarımadası: 619, 772
Arafat: 365
Aragon: 458, 680
Arâmî: 133
Arap /lar: 38, 39, 40, 41, 42, 106, 116, 121, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 140, 141, 142, 146, 155, 161, 163, 177, 180, 181, 182, 184, 186, 194, 250, 255, 261, 262, 267, 268, 270, 271, 276, 278, 295, 298, 299, 316, 325, 345, 346, 352, 353, 360, 367, 369, 370, 377, 380, 382, 383, 384, 385, 388, 694, 400, 434, 439, 440, 483, 567, 632, 639, 643, 644, 648, 767, 815, 826, 827, 831, 836, 842, 843, 845, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 856, 857, 859, 860, 862, 863, 865
Arap âdet/leri: 128, 166, 142
Arap alfabesi: 829, 833

Arap beldeleri: 240
Arap Birliği: 850, 851, 854
Arap coğrafyacılar: 121
Arap devletleri: 826, 836, 838, 848, 847, 849, 850, 852, 853, 856, 866
Arap edebiyatı: 130, 158, 694
Arap hükûmetleri: 39, 40, 455
Arap İslâmlığı: 859
Arap kabileleri/kavimleri: 40, 121, 181, 194, 196, 203, 219, 241, 251, 252, 815, 855
Arap komiteler: 794
Arap liderleri: 851, 855, 860
Arap lügatleri: 104, 858
Arap medeniyeti: 127, 455
Arap mütefekkirleri: 40
Arap nasyonalistler: 38, 351, 842
Arap olmayan müslümanlar: 299
Arap petrol ambargosu: 848
Arap propagandası: 852
Arap şiiri: 701
Arap tarihi: 127, 130
Arap yarımadası: 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 131, 132, 142, 184, 194, 196, 203, 252, 267, 325, 380, 827
Arap zamkı: 124
Arapça: 91, 93, 104, 126, 299, 323, 698, 717, 747, 766, 782, 785, 804, 858
Araplarda ilm-i ensâb: 121
Ardahanlı Hayalî efendi, Kozi-çan kadısı: 322
Arelyus'lar: 138
Argon Ağa, İran Umûmî valisi: 495
Argon, Abaka'nın oğlu, İlhanlı Hânı: 456, 457, 482, 497, 510, 516, 518, 520, 521, 527
Arık Boğa: 496
Ârî kavimleri/medeniyeti: 126, 132, 240, 347, 436, 661
Aristo felsefesi: 368, 376
Aristo: 62, 76, 81, 138, 217, 234, 328, 331, 337, 341, 342, 361, 563
Ariş: 121
Arkut: 819
Arlatlar: 466
Arnavut /lar: 73, 735, 796
Arnavut reisleri/sergerdesi: 688, 798
Arnavutluk isyanı: 28, 799
Arnavutluk: 558, 675, 681, 688, 692, 797, 798
Arpa Hân, İlhanlı Hânı, Tu-luy'un torunu: 532
Arslan Câzib, Tûs valisi: 407
Arslan, Dürzî ailesinden: 311
Arş-ı A'lâ/Muallâ: 148, 172, 365
Artuk Beğ: 440
Artuk, Selçuklu kumandanı: 440
Artukîye [=Artuklular]: 424, 425
Arûsîler: 26, 541, 544
Arusiye tarikatı: 26, 540, 541
Aryanî medeniyeti/ilimleri: 136, 137, 367, 368
Aryanîler / Aryanî kavimleri: 136, 137, 233, 234, 298, 347, 632
Arz-ı mev'ûd: 847
Arz-ı Mukaddes[=Filistin]: 268, 419, 420, 432, 433, 435, 458, 493, 503, 522
Asabîyet-i Millîye: 846
Asfariye fırkası, Haricî fırkası: 326
Ashâb-ı Fetva: 574
Ashâb-ı güzîn-kirâm: bkz. Pey-gamber (sav)'in ashâbı
Ashâb-ı Suffe: 195, 204, 239, 344, 534
Ashâb-ı Tahrîc: 574
Ashâb-ı Temyiz: 574
Ashâb-ı Tercîh: 574
Âsım, tarihçi: 766, 767
Asir: 122, 123
Asker-i İslâm: 720
Askerî Tıbbîye ve Harbîye: 774
Aslan Han, komutan: 88
Asr-ı Hamîdî'de Âlem-i İslâm ve Sünûsîler, Ahmed Hilmi: 33
Asr-ı Saâdet: 128, 173, 286, 298, 346, 350
Assuan Barajı: 848
Astrahan: 740
Asûrî /ler: 73, 125, 133, 156, 339
Asurî Krallığı: 849
Asya: 121, 126, 298, 319, 383, 384, 411, 418, 419, 420, 422, 424, 428, 430, 434, 448, 460, 499, 501, 634, 635, 646, 676, 695, 709, 718, 750, 785, 786, 821, 827, 828, 837, 854, 857
Asya feodalizmi: 832
Asya hükümdarları: 477
Asya-i Osmanî: 854
Asyalılar: 822
Aşere-i Mübeşşere: 242, 249, 255, 273, 274, 277, 278, 292, 391
Âşık Ömer: 319
Âşıkpaşa-zâde Tarihi, Âşıkpaşa-zâde: 560
Âşıkpaşa-zâde: 560, 667, 668, 680, 682, 689, 693
Aşk-ı Bâlâ, Ahmed Hilmi: 36
Atâ Tarihi: 725
Atalay, Besim: 561, 562, 563, 564, 565, 567
Atâullah Efendi, Sultan II. Selim'in hocası: 712
Ataullah İskenderânî: 563, 609
Ateizm: 32
Âtıf Beğ: 782, 785
Atillâ: 670
Atina camileri: 430
Atina: 561, 742, 799, 845
Atlantik: 860
Atlas Okyanusu: 710, 718, 814, 828
Avârifü'l-Ma'arif, Suhreverdî: 562
Avcı, IV. Mehmed'in lakabı: 742
Avlonya: 735
Avnî, Fâtih Sultan Mehmed'in şiirlerdeki mahlası: 695
Avrupa: 28, 30, 31, 32, 36, 39, 40, 44, 45, 52, 65, 77, 83, 94, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 125, 126, 155, 156, 158, 191, 241, 283, 341, 359, 416, 419, 420, 422, 424, 425, 428, 429, 430, 432, 434, 435,

444, 452, 458, 459, 474, 477, 489, 493, 494, 499, 543, 572, 577, 578, 585, 588, 591, 592, 593, 598, 625, 632, 634, 635, 637, 651, 652, 654, 656, 657, 661, 668, 675, 676, 678, 680, 681, 687, 688, 690, 691, 694, 695, 697, 703, 704, 705, 706, 709, 711, 713, 718, 721, 723, 724, 727, 737, 739, 741, 743, 750, 751, 767, 772, 775, 780, 785, 790, 792, 793, 794, 796, 827, 828, 842, 846, 847, 853, 854, 856, 860, 862, 863
Avrupa akılcıları: 77
Avrupa âlimleri/araştırıcıları: 45, 60, 128, 131, 150, 208, 220, 344
Avrupa birliği: 704, 705, 710
Avrupa devletleri: 28, 680, 710, 750, 773, 796
Avrupa diplomatları: 777
Avrupa felsefecileri: 70
Avrupa gemileri: 723
Avrupa Hıristiyanlığı: 474
Avrupa hükûmetleri: 776
Avrupa hükümdarları: 769
Avrupa imparatorluğu: 678, 705
Avrupa kadınları: 111
Avrupa matbuatı: 91
Avrupa medeniyeti: 44, 821
Avrupa münekkidleri: 127, 128, 140, 155, 230, 592
Avrupa müttefik kuvvetleri: 723
Avrupa rasyonalistleri: 333
Avrupa siyâseti: 695
Avrupa tarihleri: 695
Avrupa'da Siyasî ve İçtimaî Fikirler ve Fikrî Cereyanlar, Yusuf Akçura: 313
Avrupa-i Osmanî: 854
Avrupalı /lar: 40, 41, 43, 44, 59, 109, 111, 128, 129, 155, 208, 313, 342, 345, 359, 429, 432, 433, 434, 435, 436, 474, 494, 572, 590, 637, 643, 645, 653, 655, 656, 773, 817, 821, 822, 823, 844, 864
Avrupalı seyyahlar: 592
Avşar kabileleri: 448
Avusturalya: 126, 634, 646
Avusturya: 428, 490, 491, 493, 577, 678, 704, 706, 710, 714, 721, 724, 725, 741, 742, 745, 750, 753, 754, 755, 760, 764, 765, 766, 779, 791, 792
Avusturya Arşidükü: 719
Avusturya hükûmeti: 794
Avusturya İmparatorluğu: 809
Avusturya muharebeleri: 716
Avusturya seferleri: 719, 749
Avusturya serhaddi: 722
Avusturya Veraset Muharebeleri: 757
Avusturyalılar: 707, 766
Avusturya-Macaristan: 28, 799
Âyân hareketi: 771
Ayas: 226
Ayasofya Câmii: 716, 755, 757, 819
Ayastefanos muahedesi: 791
Aybekü'l-Halebî: 500
Aydıncık: 428, 439
Aydın-oğulları beyliği: 453, 691
Aydos: 675
Ayıntab: 439, 514
Âyin-i Cem': 564, 567
Hz. Âyişe (ra), Ebû Bekir'in kızı, Hz. Muhammed'in hanımı: 107, 151, 167, 168, 173, 189, 190, 191, 192, 193, 200, 203, 204, 270, 289, 291, 292, 326, 372, 392, 395, 638
Aynalı Baba: 34
Aynalı-Kavak Tenkih-nâmesi: 764
Ayn-Câlût muharebesi: 607
Ayn-Câlut: 451, 506
Aynî, Mehmed Ali, Prof.: 310, 324, 561, 564
Ayos Romanos: 692
Aytaç, Türk askerî reisi: 371
Aywozovsky, ressam: 782
Azadlı: 767
Azak kalesi: 740, 753, 755, 764
Azamet, Bahaî ayı: 98
Azerbaycan: 405, 410, 413, 425, 438, 465, 495, 502, 516, 519, 591, 718, 753, 832, 833, 834
Azerbaycan Atabeğliği: 486
Azerî: 833
Azerî halkı: 830
El-Azime kalesi: 423
Azîz ağa, Koziçan kaymakam vekili: 322
Azîz el-Mısrî, Mısır Erkân-ı Harbiye Reisi, komitacı: 851
Azîz Mahmud Hudaî: 564, 727
Azîz, Haleb Meliki Nasır'ın oğlu: 506
Azîz, Suûd'un oğlu: 616
Azîz-oğulları: 319
Azrail: 217, 365
Azrakî: 173

B

Ba'rin çayı: 424
ba'sü ba'de'l-mevt: 63, 82, 83
Baalbek kalesi: 250
Bâb, Mirza Ali Muhammed: 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 98
Baba Postu (Horasan postu): 561
Babadağı: 422
Babaîlik: 449, 558
Bâbek, Babekiye'nin kurucusu: 308, 402, 403
Bâbekîler: 316, 402
Bâbekîlik: 430
Babekiye fırkası: 308, 309, 316, 370, 402
Bâb-ı Harb makberesi, Bağdad: 603
Bâb-ı içtihad: 572
Bâb-ı Meşihat: 787, 842
Bâbıâli: 619, 760, 763, 764, 767, 769, 771, 777, 778, 784
Bâbıâli baskını: 771, 799
Bâbî doktrinleri: 86
Bâbil: 52
Bâbîler, Süleyman Nazif: 94
Bâbîler: 85, 86, 87, 89, 91, 92, 93

Bâbîlik: 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93
Bâbilliler: 73, 156
Babinger: 694
Bâbü'l-Basra Mahallesi, Bağdad: 398
Bâbü'l-Mendeb: 122, 123, 865
Bâbü's-saâde: 766
Babür: 497
Bacuze köyü: 476
Bağdad: 89, 92, 124, 150, 313, 317, 324, 352, 353, 387, 394, 395, 396, 397, 398, 402, 403, 413, 424, 450, 458, 461, 462, 466, 475, 499, 500, 501, 502, 503, 507, 508, 509, 510, 524, 529, 531, 532, 534, 548, 550, 557, 563, 571, 576, 579, 581, 583, 593, 600, 601, 603, 606, 607, 619, 659, 665, 706, 734, 736, 737, 786, 815
Bağdad Hâtun, Ebû Said Bahadır Hân'ın kardeşi Şeyh Hasan'ın karısı: 529, 530, 531
Bağdad Hilâfeti: 418, 444, 495, 507
Bağdad muhasarası: 736
Bağdad seferi, IV. Murâd: 734, 736
Bağdad yağması: 501
Bağdâdî: 604
Bağ-ı İrem: 127
Bahâ Tevfik: 29, 35
Baha, Bahaî ayı: 98
Bahaî /ler: 90, 93, 92, 95, 96, 97, 98
Bahaî münacâtları: 96
Bahâîlik, Bahâullah efendi'ye bağlanan fırka: 85, 89, 90, 92, 94, 96, 97, 98
Bahâullah, Bahâîlik'in kurucusu: 85, 86, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98
Bahâü'd-devle b. Muizü'd-devle, Büveyh Oğulları emîri: 398
Bahaü'd-din Nakşibend: 546
Bahaü'd-din Nakşibendî Mezarı, Özbekistan: 833
Bahaü'd-din Veled, Mevlâna'nın babası: 547, 548
Bahaü'd-dîn, Atabeğ: 512
Bahçekapı: 765
Bahçesaray hanları: 714
Bahreyn adaları: 122, 123, 125
Bahreyn: 122, 123, 299, 617, 852
Bahtî, Sultan I. Ahmed'in mahlası: 726
Baini, Alberto: 856, 858
Bakî kabristanı, Medîne: 199, 583
Bakî: 708, 752, 845
Bakü: 716, 736, 831, 834
Balasagun: 387
Balfour, İngiliz Başvekili: 848
Balı Beğ, Malkoç-oğlu: 698
Balıkpazarı: 771
Balım Sultan: 561, 566
Balkan: 676, 794
Balkan birliği: 28
Balkan devletleri: 792, 794, 798, 818
Balkan Harbi: 28, 799, 801, 819
Balkan kavimleri: 625, 677, 799
Balkan muharebeleri: 28, 619
Balkan yarımadası: 819
Balkanlar: 437, 487, 589, 673, 675, 676, 677, 680, 684, 697, 798, 816, 818, 827
Balkanlı müttefikler: 799
Balta Limanı anlaşması: 779
Baltık: 716, 731, 854
Barbaros: 706
Barferuş: 86
Barınlar: 466
Bari: 434
Baron Carra de Vaux: 555
Baron de Tott: 761
Barthold: 473, 474
Basani, A.: 555
Basel, İsviçre: 847
Basra: 269, 274, 283, 284, 286, 289, 291, 292, 299, 313, 317, 391, 395, 396, 397, 424, 534, 575, 579, 601, 706, 764
Basra körfezi: 619, 852, 865
Başpapazlık: 492
Bathori, Erdel Voyvodası: 716
Batı Afrika: 381
Batı Asya: 494
Batı devletleri: 379, 699, 776, 777
Batı dünyâsı: 704
Batı emperyalist devletleri: 27, 822, 832, 835
Batı Hıristiyan orduları: 816
Batı sefîrleri: 740
Batı şehirleri: 857
Batı tipi nasyonalizm: 842
Batılılar: 555, 842
Bâtınî /ler: 147, 311, 359, 363, 375, 391, 397, 398, 476, 495, 608
Bâtınîler İblis İzzeddin Behmen, Ahmed Hilmi: 36
Bâtıniye mezhebi: 308, 356, 358, 363, 398, 412, 417, 430
Batu Hân, Çağatay'ın oğlu: 460, 487, 489, 491, 492, 493, 494, 495, 499
Batu sarayı: 460
Baudvin, haçlı kumandanı: 422
Bauer: 100, 103, 104, 156
Bavyera: 428
Baybars El-Çeşnigir: 523
Baybars, Melikü'l-Muzaffer: 610
Baybars, Rükneddin, el-Bundukdarî, Memlûk Sultanı: 451, 482, 508, 509, 510
Bayburt: 700
Baycu Noyan, Moğol kumandanı: 449, 450, 507
Baydu Hân, İlhânlı Hânı: 461, 483, 519, 520, 521, 532
Baydu tahtı: 461
Bâyezid Beğ: 675
Bâyezid Câmii: 775
Bâyezid II, Bâyezid-i Velî, Osmanlı Sultanı: 696, 697, 698, 699, 765
Bâyezid, Kanunî'nin oğlu: 715
Bâyezid, Yıldırım, Osmanlı Sultanı: 429, 444, 675, 679, 680, 681, 682, 683, 684
Bayezid-i Bistâmî: 350, 534
Bâyezid-zâdeler: 684
Bayındır nahiyesi: 322

Bayındırlı aşireti: 693
Baykal, Türk kumandan: 401
Bayramî meşâyihi: 555
Bayramiye: 535, 555
Becke, Alman müsteşrik: 562
Beç kapısı, Budin: 735
Bedâiye fırkası: 308
bedevî /ler: 131, 295, 391, 593, 596, 615, 616, 622
Bedevîye tarikatı: 535, 564, 566
Bedir: 179, 182, 185, 188, 195, 270, 271, 272
Bedir ehli: 270, 273
Bedir gazvesi/muharebesi: 179, 180, 184, 185, 188, 269
Bedreddin Lû'lû, Musul Meliki: 502
Begavî: 604
Behcetü'l-Fetâvî, Mehmed Fakîh Efendi: 582
Behcetü't-Tevârih, Şükrullah: 672, 683
Behiyra, rahip: 142, 143
Behram Çavuş: 704
Behramgûr b. Yüzdücürd, İran meliki: 397
Behşemiye, Mu'tezile'nin kolu: 330
Bektaşî gülbankları: 564
Bektaşî tarikatı: 317, 318, 322, 536, 545, 547, 558, 561, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 591
Bektaşîler: 36, 318, 319, 564, 566, 591
Belçika, Felemenk, Burgondiya Dukası: 704
Belgrad: 692, 705, 707, 712, 719, 744, 747, 753, 754, 755, 766
Belgrad medreseleri: 430
Belgrad muahedesi: 755
Belh: 547
Beliyal: 458
Bella, Andre oğlu, Macaristan kralı: 491, 493
Benâiye fırkası: 308
Benan, Benâiye fırkası reisi: 308
Benares şehri: 385
Bender: 766
Bengladeş: 827, 835
Benî Acel: 391
Benî Bahar, Hz. Muhammed'in dayı çocukları: 142
Benî Hâşim: 198, 390, 391
Benî İsmail: 166
Benî İsrail: 103, 126, 127, 128, 132, 226, 232, 233, 237, 333, 842, 847
Benî İsrail hurâfâtı: 39
Benî Kaynuka: 185
Benî Kehtân: 127
Benî Leys hükûmeti: 402
Benî Mahzum, Yekta bin Merre'nin torunu: 181, 182
Benî Nâdir: 185, 189
Benî Neccâr: 182
Benî Saad kabilesi: 142
Benî Saffar hükûmeti: 402
Benî Sehm: 180
Benî Şeyban: 391
Benî Tağlib: 391
Benî Temim kabilesi: 615
Benî Ümeyye: 309, 388, 390, 391
Benî Zümer aşireti: 178
Benova, Polonyalı: 455
Berare, V., Fransız muharriri: 826
Berberî /ler: 285, 298, 325, 370, 377, 378, 379, 380, 381, 736
Bereket (Berke) Hân, Altınordu hânı: 482
Bereketzâde: 94
Bergson: 563
Bergûsiye, Neccâriye'nin kolu: 335
Berke Hân: 482
Berkuk, Mısır Kölemen Sultanı: 682
Berlin: 313, 761, 791
Berlin hükûmeti: 851
Berlin Kongresi: 791, 792
Berlin Muahedesi: 792, 796
Beroslav: 490
Berranî: 318, 321
Bertrandon de la Broquiere, Fransız: 690
Besaver Noyan: 476
Beserabya: 792
Besni kalesi: 439
Beşbalıg: 495
Beşeriyetin Fahr-i Ebedîsi Nebimizi Bilelim, Ahmed Hilmi: 33
Beşir Ağa: 757
Beşir, Saad İbni Nûman İbni Kâ'ab ibni Hazrec'in oğlu: 252, 253
Beyân-ı Muvafakat-i Sarîhi'l-Ma'kul li-Sarîhi'l-Menkûl, İbni Teymîye: 611
Beyatlı, Yahya Kemal: 679, 702
Beyhâkî: 225
Beylân harbi: 773
Beyoğlu: 767
Beyrut: 25, 90, 311
Beyşehir gölü: 447
Beyt-i Şerîf: 396
Beytü'l-Adl: 97, 98
Beytü'l-Lahm: 435
beytülmal: 265, 266, 269, 275, 282, 668
Bıyıklı Ali Paşa: 759
Bi'set: 154
Bihsi, Bihsiye fırkası reisi: 326
Bihsiye fırkası, Haricî fırkası: 326
Bilâl-i Habeşî: 270
Binbir Hadîs Şerhi, Hacı Ârif bey: 317
Bire: 509, 514
Birgivî: 625
Birinci Cihan Harbi: 29, 312, 324, 799, 813, 818, 821, 822, 832, 863
Birleşmiş Milletler: 835
Birûnî: 45
Bistâmî: 352
Bistanîler: 90
Bişr bin Mu'temer, Bişriyye'nin reisi: 329
Bişriyye, Mu'tezile'nin Şubesi: 329
Bitikçi Karakay: 500
Bitlis: 700
Biz kalesi: 402
Bizans: 399, 400, 403, 409, 410, 412, 413, 415, 416, 418, 425, 426, 428, 438, 439, 440, 441, 444, 445,

446, 452, 474, 490, 507, 669, 671, 673, 675, 687, 692, 815, 849, 854
Bizans elçisi: 691
Bizans İmparatoru: 234, 403, 412, 413, 417, 421, 441, 442, 450, 474, 691
Bizans Ortodoksluğu: 474
Bizans sarayı: 680
Bizans surları: 691
Bizanslılar: 399, 411, 413, 441, 442, 443, 444, 447, 666
Boğa Timur: 501
Boğa, Emir: 516, 518
Boğa, Türk kumandan: 401
Boğaziçi: 399, 420
Boğazkesen: 691
Boğazlar: 440, 741, 778, 832
Boğdan beği: 697, 723
Boğdan: 692, 705, 721
Bohemon, Antakya prensi: 423
Bolayır: 671
Boleslaw IV., Pudique: 490
Bolkar dağı savaşı: 550
Bompard, Fransız sefiri: 796
Bonvage: 645
Borneo: 859
Bosna: 679, 794
Bosna-Hersek: 692, 791, 792
Bostan Efendi, Şeyhülislâm: 723
Bouche De Perte: 52
Boulainvilliers: 41
Boydar, Çağatay'ın oğlu: 490
Bozcaada: 741
Böriye [=Börülüler]: 425
Börte Hâtun, Cengiz Hân'ın hanımı: 485
Brahman Bal, Hind hükümdarı: 407
Brahmanizm: 71, 72, 73, 80, 296, 340, 359, 384, 385, 405, 408, 646, 822
Brejnev doktrini: 840
Britanya: 848
Brockelmann, C.: 826
Bucak Tatarları: 763
Bucaş kaleleri: 741
Buda: 75, 296, 359, 370, 406, 461, 497
Buda dini/mezhebi: bkz. Budizm
Budak Baba, Türkmenistan'da: 833
Budapeşte: 704
Budin: 430, 705, 708, 741
Budist /ler: 384, 455, 459, 460, 461, 497, 516, 829
Budizm: 59, 71, 72, 73, 74, 80, 137, 340, 384, 405, 456, 459, 460, 461, 497, 821, 829
Buğra Hân, İkinci, Türk Hakanı: 398
Buhârâ: 353, 398, 462, 464, 465, 466, 475, 480, 482, 489, 494, 503, 546, 634, 636, 645
Buhârâ Hânlığı: 486
Buhârâ kelâmcıları: 549
Buhârî, Muhammed b. İsmail el-Buharî: 171, 172, 225, 372, 604, 653
Bulak Baba türbesi, Türkmenistan: 833
Bulgar /lar: 420, 428, 676, 795, 796, 799
Bulgar hududu: 489
Bulgar memleketleri: 387
Bulgar şövalyeleri: 429
Bulgaristan isyanı: 784, 786, 791
Bulgaristan prensi: 794
Bulgaristan: 25, 420, 430, 491, 499, 675, 676, 680, 775, 792, 799
Bulgurlu: 740
Bû-Medyen, Cezayir Cumhurbaşkanı: 857, 858
Burak Gıyâseddin, Mübarek Şâh'ın halefi: 481
Burak Reis: 698
Burak, Hz. Muhammed'in mi'râc bineği: 167, 168
Burgaz: 675
Burhânü'd-din Mergınanî Ebû Hasan, Şeyhülislâm: 581
Burhânü'l-Müeyyed, Seyyid Ahmed Rufaî: 563
Burkan Kaldun: 468
Burkutlar: 466
Bursa: 27, 555, 568, 667, 668, 669, 671, 672, 675, 682, 684, 686, 687, 689
Busbecque: 708, 709, 710
Bûseyf kabilesi: 128
Busra manastırı: 142, 143
Büchner: 29, 30
Bükreş muahedesi: 772
Bükreş: 799
Bülûcistan: 93
Büveyh-oğulları Devleti: 397
Büveyh-oğulları: 397, 398, 406, 411, 815
Büyük Boğa, Türk kumandan: 402, 405
Büyük Britanya: 854
Büyük Hân, Moğol Hânı: 467, 478, 507
Büyük İstanbul yangını: 756
Büyük Kaan: 449, 450, 451, 477, 502, 507, 511, 516, 521
Büyük Millet Meclisi: 810
Büyük Moğollar: 466, 499
Büyük Sahra: 122, 380, 845, 860
Büyük Selçuklular: 437
Büyük Türk Hakanlığı: 463

C

Ca'ber kalesi/geçidi: 425
Ca'd b. Dirhem: 393, 602
Câbir, bâbî: 88
Cafer Bermekî, Hârûn-ı Reşid'in büyük veziri: 754
Cafer bin Ebî Tâlib: 160
Cafer ibni Süleyman: 582
Cafer Paşa: 719
Cafer Tayyar: 807
Cafer, Türk kumandan: 403
Caferî mezhebi: 301, 305, 310, 318, 324, 617
Câfer-i Sâdık bin Muhammed el-Bâkır: 302, 305, 306, 307, 308, 310, 311, 358, 373, 374
Câferiye, Mu'tezile'nin kolu: 330
Câfer-zâde Sinan Paşa: 720
Cağala-zâde: 720
Câhiliye devirleri: 388
Câhiziye, Mu'tezile'nin kolu: 330, 331

Calkokondyles, Rum tarihçisi: 672, 678, 690
Câmi'ü'l-Kebîr, İmam-ı Muhammed: 576, 579, 581
Câmi'ü's-Sagîr, İmam-ı Muhammed: 576, 579, 581
Câmi'ü't-Tevârih, Hemedanlı Reşidü'd-din: 524, 525
Câmi-i Ezher: 654
Câmi-i Hasan: 858
Câmi-i Ömer: 819
Campanella, İtalyan sosyalist filozofu: 727
Canberdi Gazâlî gailesi: 704
Canbulât, Dürzî ailesi: 311
Candarlı İbrahim Paşa: 693
Candar-oğulları: 453
Cani Beğ, Kıpçak hâkimi: 533
Caning, İngiliz sefîri: 779
Canpolatoğlu: 725
Carlyle: 41, 159
Carpini, Jean de Plano: 484
Carre de Vaux: 104, 109
Carudîler, Zeydiye'nin kolu: 309
Catherina, Çariçe: 761
Caussin de Perceval: 104, 111
Cava: 637
Câvidân, Fazlullah-i Hurufî'ye ait *Câvidânnâme*'nin şerhi: 560
Câvidân-nâme, Fazlullah-i Hurufî: 561
Cebel-i Ahdar: 122
Cebel-i Dürûz: 725
Cebel-i Tarık: 814
Hz. Cebrail (as): 151, 152, 159, 167, 168, 171, 172, 184, 217, 221, 307, 361, 365
Cebriye mes'eleleri: 337
Cebriye mezhebi: 34, 334, 336, 337, 338, 339, 393, 536, 570, 629
Cedîdci hareketler: 817
Cedidcilik (Osmanlı'da): 769, 792
Cedidci-Muhafazakâr çekişmesi: 769, 770, 771
Cehaletle Savaş Halk Arap Cemiyeti: 837
Cehennem: 365
Cehm bin Safvân-ı Tirmizî, Cebriye'nin kurucusu: 336, 393, 602
Cehmiye: 34, 399, 601, 611
Cehrin kalesi: 741
Celâl Çelebi, Sultan II. Selim'in musahibi: 712
Celâl Kist, Mısırlı muharrir: 860
Celâl Nuri: 27, 29, 34
Celâl, Bahaî ayı: 98
Celâleddin Ârif, Hukuk-ı Esasiye müderrisi: 810
Celâleddin Habib, Kayseri kadısı: 510
Celâleddin Harzemşâh: 448, 465, 487, 549
Celâleddin Wan-Zin-Shan: 828
Celâleddin-i Devvanî: 613, 699
Celâleddîn-i Rûmî: bkz. Mevlânâ
Celâlî hareketi/eşkiyası: 721, 722, 724, 725, 726
Celâlî misyonerleri: 319
Celâl-zâde: 701, 708
Celâyirler: 533
Celile: 156
Celvetiye: 535
Cem Sultan: 697
Cem, II. Bâyezid'in kardeşi: 696, 697
cem' ve fark: 235, 567
Cemal Abdü'n-Nâsır: bkz. Nâsır
Cemal bey, Mustafa Kemal Paşa'nın sofra hizmetçisi: 808
Cemâl, Bahaî ayı: 98
Cemâl: 851
Cemâleddin Afgânî: 650, 653, 654
Cemaleddin Atâullah: 699
Cemâleddin, İlhanlı veziri: 520
Cemel muharebesi/vak'ası: 290, 292, 293, 294
Cemil Paşa: 801
Cemşid: 567, 725
cemu'l-cem: 235
Cenabî, tarihçi: 409, 701
Cenâhiye fırkası: 307
Ceneviz: 315
Ceneviz elçisi: 679
Cengiz Hân: 386, 430, 454, 455, 456, 459, 460, 462, 463, 464, 465, 466, 469, 470, 471, 472, 475, 478, 480, 485, 488, 489, 494, 498, 504, 516, 526, 670, 816
Cengiz Hânedânı: 452, 494, 495, 497, 525, 816
Cengiz istilâsı: 496
Cengiz prensler: 531
Cengiz Yasası: 478, 488, 497, 524
Cengizliler devleti: 497, 816
Cengizliler: 506
Cennet: 365
Cennet-oğlu, celâlî: 734
Cennetü'l-Firdevs: 183
Cenova: 433, 434
Centillo Bellini: 790
Cermagon Noyan: 475
Cermen: 681
Cermen kavimleri: 72
Cermenler: 73
Cevdet Paşa: 23, 180, 184, 199, 202, 203, 269, 273, 276, 278, 282, 283, 387, 578, 614, 615, 623, 771, 775, 779, 780, 783, 791
Cevdet, Abdullah: 29, 37, 45
Cevhere dağları: 122
Cevriye (ra), Hz. Muhammed'in hanımı: 200
Ceyhun: 407, 470, 500, 527
Cezayir: 40, 325, 386, 430, 542, 588, 590, 592, 706, 773, 817, 818, 821, 852, 857, 858, 859, 860, 862
Cezîre: 121, 268, 299
Ceziretü'l-Arab: 623, 624
Ceziretü'l-İbni Ömer: 510
Cezzar Ahmed Paşa: 617
Chaninov, N. Brion: 473, 474
Chanté Pie de la Cosie: 82, 104, 105, 112, 188, 190, 304, 635
Charles - Quint (Şarlken): 710
Charles VI, Fransa Kralı: 677
Charles VII, Fransa Kralı: 674
Charles XII, İsveç Kralı: 753

Cibâ kasabası: 558
Cibali yangını: 758
Hz. Cibrîl (as): bkz. Cebrail
Cidde: 123, 617, 778
Cidde hâdiseleri: 780
Cihân Timur Hân, İlhanlı Hânı: 532
Cihangir, Sultan III. Mustafa'nın mahlası: 762
Cihân-nümâ: 665
Cinci Hoca (Kastomonulu Hüseyin Efendi): 740
Cinler: 219
Civitas Solis, Campanella: 727
Cizvitlerin İlmi ve San'atı, Ernest Hegel: 346
Comte, Auguste: 33, 34, 60
Coşkun Kalender, Ahmet Hilmi'nin mahlası: 27
Coşkun Kalender, mizah gazetesi: 29
critisisme (tenkidcilik): 35
Cromer: 823
Cuci şubesi: 486
Cuci, Cengiz Hân'ın oğlu: 472, 485
Culyanos Çezarini, Kardinal: 429
Cübbaiye, Mu'tezile'nin kolu: 330
Cübeyr bin Abdullah: 171
Cülhüme'nin rivayetleri: 142
Cüneyd Beğ, İzmir-oğlu: 685
Cüneyd-i Bağdadî: 350, 352, 354, 534, 565
Cürcânî: 482
Cürcâniyat, İmam-ı Muhammed: 577
Cürhüm kabilesi: 127
Cürhümî: 127
Cüveynî: 510

Ç

Çağan Hân: 485
Çağatay, Cengiz Hân'ın oğlu: 478, 480, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 495, 496, 527
Çağatayca: 698
Çağrı Beğ: 437
Çaka Beğ: 439
Çaldıran sahrası: 700
Çamlıca: 773
Çanakkale: 439, 741, 767, 799, 802
Çanakkale Boğazı: 798
Çankırı sancağı: 322
Çapakçur: 324
Çar ailesi: 466
Çar Rusya'sı: 831
Çarlar: 832
Çarlık: 28
Çarşamba suyu: 680
Çasar: 725
Çatalca hattı: 799
Çatalcalı Ali Efendi: 582
Çataltepe: 681
Çaylak, Ahmet Hilmi'nin Mısır'da çıkardığı gazete: 25
Çek Etienne: 484
Çek kuvvetleri / şövalyeleri: 429, 687, 720
Çekoslovakya: 835, 840
Çelebi Efendi, Mevlâna sülâlesinden gelen mevlevî reisleri ünvanı: 555
Çemişkezek: 448
Çengelköy: 803, 805
Çeriğ: 525
Çerkes Hasan Vak'ası: 789
Çerkeş kazası: 322
Çerkezler: 585
Çeşme: 760
Çeşt diyarı: 534
Çeştî tarikatı: 534
Çırapüfler: 318
Çiçeron'lar: 138
Çihâr-yâr-ı Güzîn [=Dört Halife]: bkz. Dört Halife
Çimni: 428
Çin: 27, 52, 71, 137, 195, 207, 382, 383, 412, 418, 460, 465, 466, 470, 472, 474, 483, 495, 496, 497, 498, 507, 516, 519, 636, 645, 682, 703, 813, 815, 818, 819, 821, 827, 828, 829, 835, 837, 839, 840, 846, 851
Çin Budist Moğolları: 461
Çin Budizm'i: 829
Çin gazeteleri: 829
Çin hudutları: 455, 815
Çin Komünist Partisi: 840
Çin komünizmi: 829
Çin mühendisleri: 460
Çin Müslümanları: 633, 645, 828, 829, 830
Çin nasyonalistleri: 838
Çin orduları: 645, 846
Çin Seddi: 429, 472, 572, 829
Çin Türkistanı: 425
Çin yazısı: 127, 828
Çingkay, Moğol vezîri: 494
Çinliler: 73, 386, 488, 498, 645, 646, 822, 828, 829, 830, 839, 840
Çipal, Hind hükümdarı: 406, 407
Çoban Ali, İsmâil-i Rumî'nin babası: 557
Çocuklar Ehl-i Salibi: 433
Çohrak kalesi: 88
Çorlu: 700
Çorlulu Ali Paşa, Sadrâzam: 753
Çorum: 421
Çubukova: 681, 683
Çuhadar Bektimur: 523
Çukurova: 421, 508, 725
Çungar havâlisi: 454
Çunikof: 490

D

D'israeli: 790
Dağıstan: 716, 833
Dağıstanlılar: 831
Dağlı eşkıyası: 617
Dâiretü'l-Maârif: 90
Dalmaçya: 493
Dâmâd Şerif Paşa: 613
Dandenakan: 414
Dandenakan muharebesi: 387, 437
Dânişmend, Amasya hükümdarı: 426
Dânişmendîye [=Dânişmendli] Türkleri: 420, 425
Dânişmendli beyliği: 444, 445
Dânişmendliler: 443
Danyal, Galiçya prensi: 490
Dârâ: 524

Dârü'l-Adl: 609
Dârü'l-Harb: 840
Dârü'l-Hilâfe: 313, 397
Dârü'l-İslâm: 840
Darü'n-Nedve, Kureyş'in meclisi: 175
Dârü's-saâde ağası: 724
Darü's-siyâde: 524
Dârülfünûn Efendilerine Tahrirî Konferans, Ahmed Hilmi: 31, 35
Dârülfünûn: 29
David biraderler: 495
Hz. Dâvud (as): 226, 275
Dâvud Hân, Afganistan başvekili: 836
Dâvud Harzemî, Müşebbihe-i Haşevîye reisi: 393
Dâvud Paşa: 719
De Bornie: 104
De Gaulle: 835
De Hartman: 236
De la Croix: 673
De Rarum Natura: 29
De Stornell de Constans: 343, 345
Dede babalık: 318
Dede Efendi: 554, 774
Dedeağaç - Edirne demiryolu: 786
Defterdâr iskelesi: 692
Defterhâne-i Hakanî, Osmanlılarda: 526
Deguignes: 448, 670
Dehli: 408
Dehna çölü: 122, 123
Dehrî şüyûh: 72
Dehrî tevhid: 72
Dehriye [=Materyalizm] fikirleri: 342
Delâil-i Hayrat: 622
Dellâl-zâde: 774
Dem: 564
Demir devri: 53
Demirkapı Camii: 756
Demokratik Gazeteciler Cemiyeti: 837
Demokrit: 138
Demolins, E.: 845
Denizli: 450
Der İslâm in Morgen und Abendland, August Müller: 316
Der Spiegel, Alman mecmuası: 860, 821
Der'iyye: 593, 615, 616, 618, 622
Derbend: 508, 529, 736
Dersaâdet: 778
Dersim: 321
Dersim eşkiyâsı: 324
Derviş Mustafa, II., Mustafa'nın hat imzası: 752
Destefşân: 552
Deşt-i Kıpçak: 465
Devalibî, Suriye reisi: 848
Devlet Giray, Taht-algan, Kırım Hânı: 714, 764
Devlet-i Aliyye: 321, 324, 681, 713, 716, 721, 724, 730, 750, 802, 846
Devlet-i Maksure: 496
Devlet-i Osmaniye: 786
devşirme: 560, 674
Deylem: 397
Dımışk: 530
Dış Moğolistan: 840
Dicle nehri: 125, 372, 391, 460, 501, 584, 666
Dihyetü'l-Kelbî: 217, 225, 239
Dimetoka: 698
Dimitriyef: 490
Din Tarihi Hakkında Mütalâalar, Ernest Rénan: 105
Dindar Hânri, Silezya dukası: 490
Dinler Tarihi, Chante pie de la Cosie: 112
Dinosyos, papaz: 476
Dinyester (Özü) nehri: 698
Dîvân, Cem Sultan: 697
Dîvân, Hüseyin Hamevî: 556
Dîvân, Hz. Ömer'in hazırlattığı defterler: 270
Dîvân, I. Ahmed: 726
Dîvân, III. Murâd: 717
Dîvân, Kanunî Sultan Süleyman: 708
Dîvânçe, Ahmed Hilmi: 36
Dîvân-ı Adâlet, İlhanlılar'da: 521
Dîvân-ı Adl: 609
Dîvân-ı Harb: 806
Dîvân-ı Hümâyûn: 703, 705, 712, 716, 724, 747, 761
Dîvân-ı Kebîr veya *Dîvân-ı Şemsü'l-Hakayık,* Mevlânâ: 355, 553
Divitdâr, emîr: 501
diyabolis: 219
Diyarbekir: 319, 322, 411, 424, 443, 502, 700,772
Diyâr-ı Cezire: 502
Diyet Meclisi: 721
Dobruca: 792
Dodeka Apostol, on iki havari: 318
Doğan Beğ, Niğbolu kalesi kumandanı: 428
Doğan Hân, Uygur Türkleri hükümdarı: 407
Doğu Akdeniz: 715, 738
Doğu Avrupa: 489, 716, 835
Doğu düşüncesi: 823
Doğu Hıristiyanları: 522
Doğu kültürü: 823
Doğu milletleri: 832, 836, 839
Doğu Roma İmparatorluğu: 404, 410, 585
Doğu Türkistan: 405, 829
Doğulular: 843
Doksanüç Harbi: 847
Dokuz Hâtun, İzzeddin Keykâvus'un hanımı: 507
Dolmabahçe: 692
Domaniç dağları: 426
domuz eti: 637, 638
Don kanalı: 714
Don: 712
Downey, Fairfax: 708
Dozy: 37, 46, 54, 104, 105, 106, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 130, 131, 132, 134, 141, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 180, 184, 187, 188, 190, 191, 201, 206, 218, 219, 224, 325, 341, 343, 351, 352, 358, 359, 370, 373, 374, 378, 379, 380, 383, 456, 592, 594, 595, 596, 635, 636, 637, 638, 639, 644, 646, 647, 648, 651, 652
Dört Halife: 254, 302, 303, 586

Draper, Profesör: 159
Drava: 681
Dravidler: 73
Driault, E.: 774
dualisme=sünâiyye mezhebi: 376
Dudan şehri: 492
Duhat-ı Arap: 293
Dukas, Rum tarihçisi: 686, 690, 692, 694
Dumlupınar zaferi: 404
Duraklama devri: 739
Durbanlar: 466
Dursun Beğ: 694
Dursun Fakîh: 427
Dusikiye: 535
Dündar beğ, Süleyman Kaya Alp'in oğlu: 425
Dündar Beğ: 426
Dünyâ Komünist Partileri Konferansı: 840
Dünyâ Yahudileri: 847
Dürer, Molla Hüsrev: 581
Dürer-i Senîye, İbni Zeynî Dahlân: 615
Dürerü'l-Hukkâm, Molla Husrev: 574
Dürrü'l-Muhtâr, Muhammed Alâeddin Haskefî: 574, 581
Dürzî: 312, 356, 375
Dürzîler: 310, 311, 312
Düstûrü'l-Amel, Kâtib Çelebi: 723
Düvel-i Muazzama: 780
Düyûn-ı Umûmîyye İdaresi: 25
Düzmece Mustafa: 687

E

E'imme-i Erba'a: 583
Ebabil Kuşları: 141
Ebâzîye fırkaları, Haricî fırkaları: 326, 392
Ebî bin Halef: 180
Ebî Hâşim, Hz. Ali'nin torunu: 307
Ebi'l-Hattab Muhammed Zeynetü'l-Esedî, Hattabî fırkası reisi: 306
Eblehe: 197
Ebrehe: 141
Ebû Abbas Seffâh, Abbasî halifesi: 390
Ebû Abdullah Muhammed b. Kerrâm, Müşebbihe reisi: 393, 396
Ebû Ali Muhammed Cübbâî, Cübbaiye'in reisi: 330, 570
Ebû Aziz bin Âmir: 180
Ebû Bekir Bâkıllânî: 612
Ebû Bekir Râzî: 612
Hz. Ebû Bekir Sıddîk (ra), İslâm'ın birinci halifesi: 151, 153, 159, 160, 161, 162, 175, 176, 179, 180, 183, 184, 190, 193, 194, 197, 198, 199, 203, 204, 238, 239, 243, 244, 247, 250, 251, 252, 253, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 275, 280, 281, 282, 283, 286, 292, 303, 304, 306, 309, 313, 318, 325, 350, 372, 390, 392, 397, 398, 534, 547, 602, 604, 605, 611, 616, 622, 638
Ebû Bekir'in Ahidnâmesi: 265
Ebû Cafer Tahâvî: 574, 581
Ebû Cehil: 151, 160, 162, 163, 175, 181, 182, 181, 183, 184, 185
Ebû Davud: 584
Ebû Düâd: 604
Ebû Eyyûb el-Ensarî: 177, 204
Ebû Habbetü'l-Ensârî: 172
Ebû Hafs Buhârî: 577
Ebû Hafs, Hz. Ömer'in lakabı: bkz. Ömer (ra)
Ebû Hanife Nu'man ibni Sâbit el-Kûfî b. Zevtâ b. Mâh: 211, 212, 302, 309, 367, 374, 391, 571, 572, 575, 576, 578, 579, 580, 583, 599, 605
Ebû Hasan Ahmed b. Muhammed Kudûrî: 581
Ebû Hâtem, Ebâziye reisi: 392
Ebû Huzeyfe, Utbe bin Rabîa'nın oğlu: 181
Ebû Huzeyl Allâf, Huzeyliye'nin reisi: 328
Ebû Ifk, yahudi: 188
Ebû Leheb: 160, 175
Ebû Leheb-zâde: 160
Ebû Lü'lü, Hz. Ömer'in katili: 272
Ebû Mansûr Mâturidî: 225, 301, 570, 581
Ebû Mansur, Mansuriye fırkası reisi: 306
Ebû Medyen Şuayb-i Mağribî: 534
Ebû Medyen-i Mağribî, Sa'deddin-i Cibâvî'nin dedesi: 355, 558, 563
Ebû Muiz-oğulları: 277
Ebû Mûsâ el-Eş'arî: 294
Ebû Müslim Horasanî: 300, 307, 369, 390, 394
Ebû Müslime: 159
Ebû Nasr Kasım: 577
Ebû Said Bahadır Hân, İlhanlı Hânı, Olcayto'nun oğlu: 527, 529, 530, 531, 532, 533
Ebû Saîd Hâdimî Efendi: 757
Ebû Said ibn-el Hayr, Hâcegan tarikatının şeyhlerinden: 345
Ebû Said Mehmed: 580
Ebû Said Müceddedî: 547
Ebû Said, ashâbdan: 197, 345
Ebû Selemetü'l-Hallâl: 390
Ebû Süfyan b. Harb: 315
Ebû Süfyan, Emevîler'in reisi: 162, 179, 180, 181, 238, 251, 255
Ebû Süfyan, Hâris bin Abdülmuttalib'in oğlu: 181
Ebû Süleyman Cürcânî: 577
Ebû Şüccâ Büveyh: 397
Ebû Tâhir Cennâbî, Karâmita reisi: 396, 616
Ebû Tâhir Süleyman, Karmatî reisi: 317
Ebû Talha: 278
Ebû Tâlib, Hz. Muhammed'in amcası: 142, 143, 155, 159, 160, 165, 200, 256
Ebû Tâlib-i Mekkî: 562, 563
Ebû Ubeyde bin Cerrah:110, 159, 239, 244, 249, 250, 251, 252, 253, 255, 256, 258, 260, 267, 268, 273, 276
Ebû Vâil: 281

Ebû Yâkub Yûsuf Büveytî: 393
Ebû Yûnus Senseveyh: 393
Ebû Yusuf, Hanefî imamı: 574, 576, 577, 578, 579, 601
Ebû Zehra: 602, 603
Ebû Zer-i Gıfarî: 151, 171, 172, 239, 270, 272, 315, 316, 397
Ebû Zür'a: 604
Ebû'l-Âs bin Rabî, Hz. Muhammed'in damadı: 181
Ebû'l-Fazl Mecdü'd-din Musûlî: 581
Ebû'l-Ferec Grigoryos: 389, 390, 414, 464, 475, 476, 503, 507, 511, 518
Ebû'l-Fida, Şehzade: 522
Ebû'l-Gazî, Ebû'l-Kasım'ın kardeşi: 441, 442, 482
Ebû'l-Hasan Ali el-Eş'arî: 301, 333, 334, 368, 372, 396, 570
Ebû'l-Hasan, Hayyatiye'nin reisi: 330
Ebû'l-Hasen-i Şâzelî: 563
Ebû'l-Kasım, Kâ'biye'nin reisi: 330
Ebû'l-Kasım, Süleyman Şâh'ın vezîri: 439, 440, 441
Ebû'l-Leys Nasır b. Muhammed Semerkandî: 577, 581
Ebû'l-Ma'âlî: 570
Ebû'l-Megâzi, Kılıç Arslan'ın unvânı: 443
Ebû'l-Mehâsin: 440
Ebû'l-Meyâmin Mustafa: 722
Ebu'l-Ulâ El-Maarrî: 95
Ebû'n-Necîb: 702
Ebû's-Suûd Efendi: 708, 573, 715
Ebul-Fidâ: 388
Ecdâd-ı Nebevî: 140
eclectisme: 35
Economist: 826
Edirne muahedeleri: 755
Edirne: 89, 92, 555, 625, 675, 685, 691, 700, 713, 718, 719, 725, 742, 744, 747, 753, 761, 767, 772, 773, 799, 801, 826
Edirne Vak'ası: 770
Edirnekapı: 698
Efamiye: 506
Eflâk: 679, 680, 687, 692, 705, 719, 723
Eflâk ve Boğdan: 779
Eflâkî Dede: 548, 549
Eflâtun: 62, 81, 138, 217, 234, 341, 361, 548
Ege: 693, 725
egoizm: 130
Eğri kalesi: 719, 722
Eğriboz kıyısı: 679
Eğridir gölü: 416
Eğrikapı: 692
Ehl-i Bedir: 271
Ehl-i Beyt: 151, 198, 200, 203, 219, 220, 297, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 312, 318, 324, 358, 367, 373, 374, 388, 390, 545, 567, 586, 613
Ehl-i Beyt düşmanlığı: 374
Ehl-i Beyt imamları: 302
Ehl-i Beyt'in Hukuku: 301, 303
Ehl-i Hadîs: 571, 605, 606
Ehl-i Hilâl: 704
Ehl-i Kitâb: 209
Ehl-i Rey: 571, 606
Ehl-i Salib: bkz. Haçlılar
Ehl-i Sünnet: 108, 253, 300, 302, 303, 304, 312, 318, 319, 320, 321, 323, 324, 325, 328, 331, 332, 333, 335, 336, 337, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 375, 384, 385, 395, 396, 403, 554, 565, 567, 568, 574, 593, 594, 603, 607, 608, 611, 623, 631, 636, 638, 688, 864
Ehl-i Sünnet akîdesi: 332
Ehl-i Sünnet âlimleri/imamları: 302, 333, 336, 354, 368, 369, 371, 638
Ehl-i Sünnet mezhebi: 311, 334, 372, 373
Ehl-i Zahir: 318
Ehram: 846
Ehrenstad kasabası: 433
Ehrimen: 35
Ejderhan Hânlığı: 486, 714, 736
ekanim-i selâse: 624
eklektizmi: 35
Ekmekçi postu (Balım Sultan postu): 561
Elbistan: 439, 509, 700
Elhûte: 592
Elliot, İngiliz sefîri: 788
Elmalık: 489
Elmalılı Hamdi Yazır: 173, 174, 205
Elohim: 133
Elya Muhammed: 821
Emevî /ler: 121, 135, 238, 239, 240, 244, 248, 255, 275, 276, 279, 282, 283, 284, 286, 287, 288, 291, 296, 297, 298, 299, 300, 304, 309, 310, 312, 315, 316, 325, 358, 367, 369, 372, 374, 375, 388, 389, 390, 391, 575, 587, 864
Emevî askerleri: 388
Emevî faciaları: 298
Emevî halifeleri: 37, 238, 264, 299, 390, 391, 815
Emevî hükûmeti: 298, 299, 300, 367
Emevî saltanatı: 390
Emevî Sünnîliği: 385
Emevî zulmü: 288
Emevîler devri: 37, 38, 297, 298, 299, 304, 367
Emevîler'in çöküşü: 297, 367
Emevîlerin entrikası: 251
Emîn bin Abdüşşems bin Abdi-menaf: 181
Emîn Ruh, Cebrail: bkz. Cebrail (as)
Emîn, Hârûnü'r-Reşîd'in oğlu: 582
Emîr Ali, İlhanlı Horasan valisi: 532
Emîr Argon: 495, 500, 517
Emîr Bedreddin Bektaş, memlûk kumandanı: 523
Emîr Boğa: bkz. Boğa
Emîr Bozan, Harran Meliki: 441
Emîr Çaka: 442
Emîr Çoban, Ebû Said Bahadır Hân'ın saltanat nâibi: 523, 524, 527, 528, 529, 530
Emîr Gazî Dânişmend: 443
Emîr Kıpçak, memlûk kumandanı: 523

Emîr Nevruz, İlhanlı Gâzân Mahmud'un vezîri: 483, 520, 521
Emîr Nizam, Başvekil: 88
Emîr Porsuk: 441
Emîr Sâlâr, Mısır valisi: 523
Emîr Sevinç, Olcayto'nun emîri: 527
Emîr Sultan: 681
Emirgân: 765
Emperyalist petrol şirketleri: 837
Emperyalizm: 97, 840, 842
Endebal, Hind hükümdarı: 407
Endenozya: 827, 835, 837, 859
Enderun: 568
Enderûnlular: 771
Endülüs: 40, 282, 283, 353, 367, 373, 375, 376, 380, 381, 386, 562, 563, 583, 585, 635, 697
Endülüs Emevîleri: 409
Endülüs İslâm hükûmeti: 585
Endülüs İslâmları: 409, 822
Endülüs ulemâsı: 562
Enes bin Mâlik: 171, 172, 350, 534
Engelhard: 774, 775, 777, 780, 785, 786
Engels: 831
Engürüs seferi: 705
Ensâr: 166, 178, 182, 183, 184, 185, 197, 199, 244, 247, 248, 250, 251, 252, 253, 257, 259, 261, 264, 269, 277, 278, 281, 300
Envârü'l-Âşıkîn, Yazıcı-zâde Şeyh Mehmed Efendi: 555
Enver Sedat, Mısır devlet başkanı: 851
Epoca, İtalyan mecmuası: 821, 856
Erdebilli Şeyh Hoca Ali: 555
Erdel Voyvodası: 719, 721, 723
Erdel: 707, 721, 741
Erfurd şehri: 433
Ergene köprüsü: 689
Erkam: 159
Ermeni /ler: 298, 422, 440, 461, 794, 795
Ermeni Kralı: 447, 509, 510, 522, 523
Ermeni kuvvetleri: 449
Ermeni meselesi: 793
Ermeni patriki: 402
Ermeni vak'aları: 806
Ermenistan / Ermeniya: 268, 299, 434, 437, 475, 502
Er-Redd-i alâ Akaidi'l-Felâsife, İbni Teymîye: 611
Ertuğrul Gâzî/Beğ, Süleyman Şah oğlu, Kayı Boyu lideri: 425, 426, 551, 665, 669
Erzincan: 322, 448, 449, 452, 475, 680, 700
Erzurum: 322, 418, 438, 446, 447, 448, 449, 475, 600, 700, 772, 791
Es'ad bin Zerâre: 166, 204
Es'ad Efendi, Şeyhü'l-İslâm: 756
Esad: 859, 866
esâtir = mythe: 45, 51
Esenî: 232
Eseriye, selefin bir kolu: 597
Eskâfiye, Mu'tezile'nin kolu: 330
Eski Mısırlılar: 71, 73, 339
Eski Saray: 735, 778
Eski Süryanîler: 71
Eski Yunanlılar: 71, 73, 127
Eskişehir muharebesi: 550
Eskişehir: 421, 437, 444, 445, 667
Esma Sultan, II. Mahmud'un kardeşi: 773
Esma, Bahaî ayı: 98
Esma, Evs kabilesinden: 188
Esmerîye tarikati: 26
Esperanto: 97
Esrar dini: 71
Esslemont: 95
Estergon kalesi: 493, 719
Estonlar: 73
Estonya: 831
Esvâr, Esvâriye'nin reisi: 330
Esvâriye, Mu'tezile'nin kolu: 330
Esved bin Abdülesed: 182
Esved bin Huzeyr: 239, 253, 264
Esved-i Anesî: 616
Eş'arîlik: 570
Eşnas, Türk kumandan: 403, 404
Eşref Mûsâ, Humus Meliki: 506
Eşref, İlhanlı Hânı Küçük Hasan'ın kardeşi: 533
Eşrefîye, Kadirîliğin kolu: 556
Eşrefoğlu Rumî: 556
Etrâfiye, Haricî fırkası: 326
Evdoksiya, Bizans kraliçesi: 413
Evekler = Başpapazlar: 494
Evhadüddin-i Irakî: 565
Evkaf Nezâreti: 774
Evliya Çelebi: 735, 736
Evliya türbeleri: 594
Evliyâ: 567, 613, 737
evolutionisme (tekâmülcülük): 35
Evrengzib Âlemgir Şah, Bâbür hükümdarı: 582
Evrenos Beğ: 675
Evs bin Havlî: 199
Evs kabilesi: 188, 253
Evsîler: 166, 251
Evzâî: 583, 584
Eyûb Mezar, Kırgızistan'da: 833
Eyüb medresesi: 723
Eyüb Sultan, İstanbul: 723, 744, 760, 803
Hz. Eyyüb (as): 88
Eyyübî ailesi: 447
Ezârikâ fırkası, Haricî fırkası: 326, 392, 395
Ezeliye, Mirza Yahya'ya bağlanan fırka: 92
El-Ezher: 858, 653
Ezrekî akîdeleri: 326

F

Fahreddin Kâdihan: 574
Fahreddin, Emir Nevruz'un dâmâdı: 522
Fahreddin, Haleb kalesi valisi: 505
Fahreddin-i Râzî: 225, 548
Fahri Celâl: 27
Fâizî Efendi: 721
Fakîhetü'l-Hülefâ, İbni Arabşâh: 464

Falih Rıfkı: 808
Farab şehri: 480
Fârâbî: 385
Faraklit: 361
Farizî: 232
Farmasonlar: 33
Fars /lar: 73, 90, 258, 411, 495, 502
Fars denizi: 122, 123, 125
Fars edebiyatı: 694, 802
Farsça: 91, 697, 698, 717, 747, 766, 785, 782, 800, 801, 804
Fas: 40, 353, 380, 386, 541, 620, 716, 813, 821, 857, 858, 859, 860, 861
Fas Emîri: 40
Fas Sultanlığı: 716, 718
Hz. Fâtıma (ra), Hz. Muhammed'in kızı: 107, 151, 185, 198, 199, 255, 257, 266, 267, 303, 306, 397, 642
Fatımî Hilâfeti: 367, 412, 815
Fâtımîler: 364, 373, 374, 375
Fâtih Camii: 760
Fâtih: bkz. Mehmed II
Faysal, Irak Kralı: 848
Faysal, Suudî Kralı: 856, 857, 858, 859, 860
Fâzıl Ahmed Paşa: 741
Fâzıl bin Abbas: 199
Fazıl bin Ziyad: 291
Fâzıl Muhammed b. Hüseyin, Şeyhülislâm: 582
Fâzıl Mustafa Paşa: 741
Fazl-ı Hurûfî: 365
Fazl-ı Naimî: 565
Fazlullah Nîmetî, (Esterâbâdî) Hurûfiler'in kurucusu: 358, 364, 365, 366, 561, 560, 566
Fazlullah-ı Hindî, Seyyid: 374
Fedaîler: 364
Fedek arazisi: 204, 266, 267, 282, 397
Fehir: 129
Felâtun: 29
Felemenk: 101, 106, 764, 818
Felsefeden Birinci Kitap, İlm-i Ahvâl-i Ruh, Ahmed Hilmi: 36
Ferdinand, İspana kralı: 413, 705
Ferdinandos Kral: 721
Ferdiyyun (Monizm): 55
Ferehîye: 317
Fergana: 581
Ferhad Paşa, Sadrâzam: 716, 719
Feridun bey: 666
Feridü'd-din-i Attâr: 548
Ferişteh oğlu: 561, 566
Fernau, F. W.: 827, 835
Ferraro, kont, Paris-Loren dukası: 420
Fersan: 123
Fetevâ-yı Âlemgirîye, Hind ulemâ heyeti: 582
Fetevâ-yı Ali Efendi, Çatalcalı Ali Efendi: 582
Fetevâ-yı Ankaravî, Şeyhülislâm Fâzıl Muhammed b. Hüseyin: 582
Fetevâ-yı Cîhangirîye, Hind ulemâ heyeti: 582
Fetevâ-yı Feyzîye, Burhânü'd-din Kerhî: 582
Fetevâ-yı Hindîye, Hind ulemâ heyeti: 582
Fethu'llah Acemî, Arusiye tarikatını Afrika'ya getiren şeyh: 541
Fetih Hân, Ankara valisi: 421
fetişizm: 76, 77
Fetret Devri: 297, 684, 685
Fetva kitapları: 581
Fevâid-i Zeynîye, Mısırlı Zeynü'd-din İbrahim b. Nüceym: 581
Fevzi Paşa, 6'ıncı Ordu Müşîri: 619
Feyzullah Efendi: 751, 752
Fıkh-ı Ekber, Ebû Hanife: 212
Fıkıh usûlü: 580
Fırat havzası: 121, 317
Fırat nehri: 123, 125, 443, 447, 524, 527, 584, 666
Fidel Castro: 858
Fîhi mâ-Fîh, Mevlânâ: 553
Fil yılı: 141
Filibe müftüsü: 25
Filibe: 25, 430, 675
Filip Ogüst, Fransa Kralı: 424, 435
Filipinler: 818, 859
Filistin: 121, 122, 156, 173, 285, 506, 579, 589, 607, 738, 847, 848, 850, 853, 854
Filistin cephesi: 799
Filistin Kurtuluş Komitesi: 854
Finike: 849
Finvalar: 73
Fir'avn hükûmeti: 849
Firdevs cenneti: 183
Firûz Beğ: 679
Fisagor: 138
Fischer, A.: 824
Fisher, İngiliz Bahriye Lordu: 796
Fi-Yu dini: 73
Fizân köylüleri: 541
Fizan: 26, 128, 538
Flaret, Antakya valisi: 439
Floransa kuvvetleri: 720
Föster, Mösyö: 108
France transatlantiği: 861
François Joseph, Avusturya İmparatoru: 779
François, Fransa Kralı: 705
Franklar: 422, 424, 444
Fransa: 121, 422, 423, 428, 433, 435, 444, 494, 543, 577, 678, 680, 705, 706, 710, 755, 764, 767, 773, 778, 779, 784, 792, 818, 832, 835, 845, 848, 861
Fransa Ceza Kanunu: 573
Fransa kralı: 422, 423, 458, 779, 853
Fransa Tarihi, Marten: 422
Fransız /lar: 31, 111, 312, 773, 761, 767, 779, 780, 794, 817, 818, 845, 859, 863
Fransız ansiklopedistleri: 761
Fransız Büyük İhtilâli: 655. 841
Fransız şövalyeleri: 428, 687
Fransızca: 91
Franz Babinger: 694
Frazer: 643
Frederik Barbaros, Almanya İmparatoru: 424, 435, 446, 458, 459
Fredrik Hohenzollern: 428
Frence de Saxe: 645

Frenkler: 776, 783
Friedrich, Prusya kralı: 761
Frow: 809
Fuad Paşa: 779, 806
Fusûsü'l-Hikem, Muhyiddin Arabî: 231, 355
Fuzûlî: 708
Füsûlü'l-Bedâyi fi Usûli'ş-Şerâyi, Molla Fenârî Şemseddin Ahmed b. Hamza: 580
Fütûhât-ı Siyam: 717

G

Gabon: 860
Gabr: bkz. Cebrail (as)
Gabriel Hanatoux, Fransız Hâriciye Nâzırı: 818
Gadir Günü şenlikleri: 398
Gadirhum mes'elesi: 253
Gadirhüm mevkii: 248
Gafikî: 291
Galata Kulesi: 737
Galata Mevlevî-hânesi: 735
Galata surları: 692
Galata: 412
Galatasaray Sultanîsi: 25
Gâlib ibni Müsâid, Mekke Şerifi: 617
Galib: 129
Galiçya: 490
Galiçya cephesi: 799
Galiçya Slav prenslikleri: 490
Ganj nehri: 384, 405, 409
Garanik meselesi/kıssası: 37, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226
Garanik rivâyetleri: 219, 222
Garb mutasavvıfları: 353
Garb Ocakları: 616
Garb Türkleri: 681
Garbçılık: 30
Garcin de Tassy, J. H: 104, 111
Garibaldi: 809
Gassâniye, Mürcie'nin kolu: 335
Gayrimüslimler: 372
Gazâl-i Bedevîye: 36
Gâzân Yasası: 524
Gâzân, Argon'un oğlu, İlhanlı hükümdarı: 427, 452, 461, 483, 486, 507, 511, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 550, 588, 608
Gâzî Ahmed Hân, Dânişmend Türklerinden: 418
Gâzî Ahmed Muhtar Paşa, Şark cephesi kumandanı: 317, 800
Gâzî Hünkâr: bkz. Murad I
Gaziye Ayşe: 420
Gazne: 384, 408, 409, 410
Gazne Türk hükûmeti: 384
Gazneli Mahmûd: 406, 407, 408
Gazzâlî: 109, 168, 169, 334, 342, 348, 354, 355, 357, 376, 562, 563, 570
Gazze: 583
Gazze muharebeleri: 799
Gebze: 693
Gedik Ahmed Paşa: 693
Gelçent: 408
Gelibolu: 428, 679, 685
Gemlik: 420
Genç Osman vak'ası: 730
Germiyan Beyliği: 453, 679
Germiyan oğulları: 676, 680
Getto: 847
Geylan: 526, 556
Geyuk (Kuyuk) Hân: 480, 484, 489, 494, 495, 496, 499
Gırnata Hâkimi: 697
Gıyâseddin Keyhüsrev I, Selçuklu Sultanı: 446, 447
Gıyâseddin Keyhüsrev II, Selçuklu Sultanı: 449, 450, 451, 475
Gıyâseddin Keyhüsrev III, Selçuklu Sultanı: 451
Gıyâseddin Keykubad, Alâeddin Keykubad'ın oğlu: 427
Gıyâseddin Mes'ud II, Selçuklu Sultanı: 452, 666
Gıyâseddin, Kert: 530
Gibb, Prof.: 694, 824
Gibbons: 669, 673, 677, 681
Giovio, Paolo: 702
Girid adası: 736, 738, 739, 741
Girid âsileri: 794
Girid meselesi: 793
Gizli imam: 359
Goethe: 41, 555
Gog Magok: 38
Goldzieher: 653
Gor geçidi: 406
Gorî yerlileri: 407
Goríler: 407
Gorlular: 466
Gotye, şövalye: 420
Goulmina, Fas: 859
Goyuk, Büyük Hân: 458, 459
Gökalp, Ziya: 31, 825
Gök-Türk hakanları: 463
Gök-Türk teşkilâtı: 470, 478
Gördüklerim, Lütfi Simavî: 802
Göynük: 667
Grand Opera, Paris: 642
Gregorius IX, Papa: 455, 493
Grenard: 710
Grigoryos, tarihçi: 500
Grimme, Huber: 41
Guillaume Rubrouck, Hollandalı: 484
Guillaume, Prof.: 173
Gulâm Ali Dehlevî: 547
Gulât-ı Hanâbile: 396
Gulât-ı Şi'a: 95, 219, 311, 313, 392, 395
Gunye, Seyyid Abdülkadir Geylânî: 564
Gurâbiye fırkası: 308
Gustav Le Bon: 419, 793, 818
Gücerat: 384, 408
Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu: 778
Gülvaz kapısı, Bağdad: 501
Gülzâr-ı Savâb, Kâtip İbrahim Efendi: 736
Gümülcine: 430
Gümüşlü Künbed: 667
Gümüşsuyu: 568
Gümüş-tekin, Kayseri valisi: 421
Gün Hân, Oğuz Hân'ın büyük oğlu: 670
Gündoğdu beğ: 426
Güneş: 306
Güney Arabistan: 786
Güney Rusya: 490
Gürcistan Kralı: 412, 522
Gürcistan Kraliçesi: 448

Gürcistan: 418, 446, 495, 529
Gürcü Mehmed Paşa: 742
Gürcü-Kıpçak ordusu: 446
Gürcüler: 413, 446
Güreşçi Çelebi: 686
Güzelce Hisar: 691

H

Habbâbe, Yezid b. Abdülmelik'in dildâdesi: 389
Habeş İmparatoru: 821
Habeş ordusu: 141
Habeşistan: 160, 220, 706, 718, 786
Habeşistan'a hicret: 154
Habeşliler: 141
Habîs, Ali bin Muhammed, Reisü'l-Zenc'in lakabı: 314
Hac farizası: 595, 822
Haccâc b. Yusuf el-Sakafî, Irak valisi: 38, 306, 326, 382, 388, 390, 391
Hâcegân tarikatı: 345, 535
Hacer b. Adî Kindî: 389
Hâcer, Hz. İbrahim'in hanımı: 127
Hacer-i Esved: 363, 396, 616, 648
Hacı Ârif bey: 317
Hacı Bayram-ı Velî: 555, 556
Hacı Bektaş çelebisi: 568
Hacı Bektaş tekyesi: 560
Hacı Bektaş-ı Velî: 318, 374, 558, 559, 560, 565, 566, 568
Hacı İl-beğ: 675
Hacı Muhammed: 86
Hacim Sultan: 566
Haç: 819
Haçlı /lar [Ehl-i Salib]: 40, 359, 368, 382, 383, 399, 400, 416, 418, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 428, 429, 430, 432, 434, 435 , 437, 443, 444, 499, 585, 589, 680, 687, 704, 816
Haçlı donanmaları: 706, 711, 721
Haçlı dünyası: 399
Haçlı hücumları: 419, 426, 585, 853
Haçlı muharebesi: 424, 434, 435, 678
Haçlı orduları: 404, 416, 421, 422, 424, 427, 428, 434, 442, 443, 446, 490, 549, 675, 680, 687, 688, 719
Haçlı seferleri: 432, 434, 435, 436, 687, 819, 853
Haçlı sürüleri: 444, 816
Haçlı taaassubu: 399
Haçova: 720, 723
Haçova muharebesi/zaferi: 721, 722
Hadbiye, Mu'tezile'nin kolu: 331
Hadım Süleyman Paşa, Mısır valisi: 706
Hâdî, Halife: 578
Hadîs: 195, 196, 201, 209, 303, 343, 345, 346, 347, 350, 351, 379, 571, 582, 583, 593, 601, 605, 606, 621, 638, 653, 699
Hadramut: 122, 123, 126
Hafız Baba, Gümüşsuyu mahalle imamı: 568
Hâfız Paşa: 736
Hâfizü'd-din Abdullah b. Ahmed Berketü'l-Nesefî: bkz. Nesefî
Hafsa (ra), Hz. Peygamber'in hanımı: 189, 190, 271
Hafsiye, Haricî fırkası: 326
haham /lar: 156, 157
Hâile-i Osmaniye: 726, 730
Hâitiye, Mu'tezile'nin kolu: 329
Hakayık-ı İslâmiyeye Müstenid ve Zihnîyet-i Fennîye İhtiyâcını İşba'a Hadim, Ahmed Hilmi: 33
Hakem Meselesi: 392
Hakem, Hâşimî soyundan: 129, 175
Hakikat-ı Muhammedîye: 167, 169
Hakim Bi-emrillah, Fâtımî halifesi: 40, 310, 311, 375
Hakîm bin Hizam: 181
Hakîm Senâî: 551
Hâkim Şehîd: 577
Hakîm Tirmizî Mezarı, Özbekistan: 833
Hâkimiyet-i Milliye: 564
Hakkâr dağı: 534
Halaskâr Hareketi: 799
Halâskârân-ı Zâbitân Grubu: 28
Haleb Atabeğliği: 486
Haleb Emîri: 505
Haleb Selçukluları: 486
Haleb: 423, 424, 425, 440, 476, 495, 505, 506, 509, 514, 522, 523, 566, 581, 700, 725
Halef Gazi zâviyesi, Tokat: 518
Haliç: 692
Hâlid bin Velid: 177, 181, 249, 263, 264, 266, 267, 268, 616
Hâlid Kisrâ: 388
Hâlidî tarikatı: 547
Halife orduları: 400, 402
Halife-i Abbasî: 40
Halife-i İslâm: 721
Halifeler: 388, 394
Halifeler Devleti: 501, 502, 816
Halifelik: 403, 506
Halil Bey: 321
Halil Paşa: 725
Halime, Hz. Muhammed'in süt annesi: 142
Hallâc-ı Mansur: 354, 562, 565
Halvetiye: 535, 536, 566
Hama: 506, 509, 522, 523
Hama Meliki: 506
Hamburg: 313
Hamdân, Karmatî: 308, 362, 363
Hamîd oğulları: 676
Hammad b. Ebî Süleyman: 575
Hammer, Avusturyalı tarihçi: 417, 668, 671, 673, 674, 676, 682, 686, 688, 693, 706, 713, 718, 725, 735, 736, 740, 750, 853
Hamza bin Abdülmuttalib (ra), Hz. Muhammed'in amcası: 154, 160, 163, 181, 182, 183, 185, 375, 618
Hamzaviye, Haricî fırkası: 326
Han Halkı, Çinliler: 829
Hanâbile, Müşebbihe'nin kolu: 340
Hânbalığ (= Hân Şehri=Pekin): 464, 498, 521, 524

Hanbelî imamları: 615
Hanbelîler: 396, 572, 583, 606, 611
Hanbelîlik: 574, 582, 583, 597, 605, 606, 607, 626
Hânedan-ı Osmaniye: 790
Hanefî /ler: 524, 572, 576, 607, 639
Hanefî mezhebi: 576, 579, 584
Hanefî ulemâsı: 574, 582
Hanefîlik: 571, 574, 579, 606
Hâne-i Saâdet: 166
Hâng-çu: 475
Hanîf /ler: 130, 133
Hanri de Bornie: 191
Haralambidis, Hıristiyan azizi: 318
Harb-i Umumî: 90, 794, 801, 802, 819, 848
Harbü'l-Zenc [=Zencî Savaşı]: 313
Hareket Ordusu: 794, 798
Haremeyn-i Şerîfeyn: 310, 388, 390, 391, 597, 615, 618, 686, 727, 852
Harem-i Şerif: 363, 389, 396
Haricî /ler: 292, 295, 300, 301, 305, 308, 310, 312, 324, 325, 326, 327, 370, 377, 392, 395, 566, 615, 616
Hâricî mezhebi: 324, 325, 331, 375, 377, 378, 381, 417, 597, 645
Hârim kalesi: 505
Harim zaferi: 423
Hâris (ra): 166
Hâris bin Hişâm: 271
Hâris bin Muttalib bin Abdimenaf: 181
Hâris bin Süraka, Ensâr'dan ilk şehîd: 183
Hâris Muhâsibî: 563
Hâris, Gassan Meliki: 197
Hârisiye, Haricî fırkası: 326
Harput: 324, 418, 424, 443, 476
Harran: 503, 607
Hartmann: 70, 72, 236
Hz. Hârun (as): 360
Hârûniyât, İmam-ı Muhammed: 577, 579
Hârunü'r-Reşîd, Abbasî halifesi: 45, 313, 367, 369, 374, 399, 405, 409, 577, 578, 579, 582, 815
Harzem Sultanları: 466
Harzem ülkesi: 465
Harzem: 465, 466
Harzemşâh /lar: 425, 455, 527, 547
El-Hasa adası: 122
Hz. Hasan (ra), Hz. Ali'nin oğlu: 201, 270, 279, 297, 302, 303, 306, 310, 327, 373, 374, 391, 394, 397, 462, 534, 565, 641, 666
Hasan Ağa, Mimar: 737
Hasan Alp: 426
Hasan b. Ziyâd: 577
Hasan Can, Hoca Sa'deddin'in babası: 700, 701
Hasan Celâyir, Şeyh, Büzürk: 530, 532
Hasan Çelebi: 737
Hasan el-Askerî bin Ali Tâkî: 310, 373
Hasan II, Fas Kralı: 858, 860
Hasan Paşa, Cezâyirli: 765
Hasan Sabbâh: 308, 358, 363, 364
Hasan, Mirza Ali Muhammed'in müridi: 86
Hasan-ı Basrî: 301, 302, 327, 328, 331, 332, 374, 534
Hasis bin Kâab, Hz. Muhammed'in atası Merre bin Kâab'ın biraderi: 180
Hasis bin Kâab: 180
Haskafî: 574
Hasköy: 767
Haslip, J.: 790
Has-oda köşkü: 747
Hassâf, Hanefî ulemâsından: 574
Hâşim, Hz. Muhammed'in dedesinin babası: 129
Hâşimî /ler: 121, 135, 155, 160, 165, 244, 247, 248, 253, 255, 275, 278, 279, 286, 287, 288, 289, 293, 314, 315, 316, 620
Hâşimî fırkası: 307
Hâşimî imamları: 374
Hâşimî-Emevî: 244, 314
Hâşimî-oğulları: 141, 155, 160, 162, 163, 164, 166, 175, 244, 270, 277, 286, 287, 289, 290, 295, 315, 316, 395, 619
Hatay: 439
Hataylılar: 387
Hâtemü'l-Enbiyâ Hakkında En Çirkin Bir İsnadın Reddiyesi, Aksekili Ahmed Hamdi: 226
Hâtırat, Reşid beğ: 809
Hatib Bağdâdî: 603
Hz. Hatice (ra), Hz. Muhammed'in hanımı: 107, 118, 119, 140, 143, 151, 152, 153, 165, 181, 189, 190
Hatice Turhan Sultan: 741
Hatîcetü'l-Kübrâ: bkz. Hatice (ra)
Hatom, Ermeni Kralı: 508
Hattabîye fırkası: 306
Hatya, Hindistan: 407
Havariler: 439
Havass cumhuriyeti: 134
havralar: 461
Havran: 310, 393, 558
Hz. Havva: 359
Hayatîler: 330
Hayber arazisi: 204
Hayber Yahudileri: 189
Hayber: 122, 185, 186, 204
Haydarî: 311
Haydarpaşa: 786
Hayfa: 98
Hayl: 619
Haymana: 404, 667
Hayreddin Paşa, Kapdân-ı Derya: 706, 708
Hayreddin Reis, Hızır, Mısır Kaptanı: 712
Hayrullah Efendi: 670, 673, 686
Hayrullah, Şeyhülislâm: 784
Hayton, rahip: 522
Hayyatiye, Mu'tezile'nin kolu: 330
Hazar Denizi: 25, 465, 490, 712, 714, 718, 736
Hazarlar: 456

Hâzimiye, Haricî fırkası: 326
Hazînetü'l-Fıkh, Ebû'l-Leys Nasır b. Muhammed Semerkandî: 581
Hazrec kabilesi: 166
Hazrecîler: 166, 253
Hazret Baba türbesi, Azerbaycan: 833
Hazret-i Âlâ, Bâbî Mirza Ali Muhammed'in unvanı: 85, 87
Hazret-i Şâh-ı Velâyet: 323
Hegel [Haeckel], Ernest: 346
Hegel: 70, 71, 72, 74, 102, 103
Hemedân: 397, 414, 452, 500, 501, 502, 510, 520, 522, 528, 532
Hendek muharebesi: 186
Hendek: 185
Henri De Bornie, Fransa'da Edebiyat Akademisi âzasından: 104
Henze, Paul A.: 833
Heraklit: 561
Herakliyus, Bizans imparatoru: 109, 197
Herat: 407, 480
Herkül: 692, 854
Hersek isyanı: 784
Herzl, Teodor: 848
Hevze, Yemâme Meliki: 197
Hezarıfen: bkz. Ahmed Efendi
Hımyerîler: 127, 128, 134
Hıra dağı: 151
Hıristiyan /lar: 83, 86, 93, 102, 107, 116, 156, 232, 234, 295, 296, 318, 323, 327, 329, 340, 352, 361, 371, 372, 375, 400, 403, 412, 414, 417, 420, 428, 429, 430, 432, 434, 437, 438, 439, 443, 446, 455, 457, 458, 459, 460, 461, 475, 484, 485, 493, 494, 495, 497, 505, 507, 509, 510, 518, 522, 524, 543, 550, 560, 589, 602, 608, 624, 630, 633, 637, 644, 652, 654, 672, 673, 674, 676, 677, 686, 690, 709, 732, 750, 764, 775, 776, 791, 794, 815, 820, 822, 827, 853, 853, 865
Hıristiyan akaid âlimleri: 338
Hıristiyan akîdesi: 764
Hıristiyan Avrupa: 39
Hıristiyan devletler / hükûmetler: 377, 675, 677, 696, 816, 817, 853
Hıristiyan dünyası/âlemi: 250, 409, 411, 418, 419, 425, 429, 675, 688, 738, 816, 817
Hıristiyan ekalliyetleri: 842
Hıristiyan Ekumenik Konsilleri: 438
Hıristiyan ittifakı: 721, 750
Hıristiyan mezhepleri: 677
Hıristiyan Mu'tezile mezhepleri: 377
Hıristiyan rasyonalistler: 333
Hıristiyan taassubu: 819
Hıristiyan tebea: 676, 677, 684
Hıristiyanlık: 37, 45, 54, 71, 72, 73, 74, 77, 80, 81, 83, 84, 85, 100, 101, 102, 103, 104, 107, 110, 115, 116, 130, 131, 132, 133, 136, 137, 141, 142, 156, 157, 174, 209, 226, 231, 233, 234, 250, 301, 316, 318, 326, 333, 338, 340, 343, 344, 346, 352, 355, 377, 405, 406, 409, 411, 418, 419, 425, 428, 432, 454, 455, 456, 458, 461, 462, 484, 493, 543, 631, 632, 633, 634, 641, 652, 656, 693, 706, 820, 821, 822, 829, 840, 857
Hırka-i Saâdet: 720, 745
Hırka-i Saâdet Dâiresi: 800
Hırka-i Şerîf: 176, 622
Hırka-i Şerîf Dâiresi: 766
Hırvat kuvvetleri: 687
Hırvatistan: 697
Hısn-ı Mansur (Adıyaman): 448
Hıta Kaanları, Cengiz Hân soyundan olan kaanlar: 498
Hıta: 464, 465, 495
Hıtay Türkleri: 408
Hz. Hızır (as): 319, 320, 321, 613, 622
Hızır b. Biltigin: 401
Hızır'ın direği: 321
Hicaz: 39, 122, 124, 125, 127, 134, 141, 285, 295, 300, 563, 571, 587, 617, 618, 619, 688, 748
Hicazlılar: 583
Hicret: 175, 178, 200, 201, 243
Hiçlik Zirvesi: 34
Hidâye, Şeyhülislâm Burhânü'ddin Mergınanî Ebû Hasan: 574, 581
Hikem-i Atâîye, Atâu'llah İskenderânî: 609
Hikmet Cerîde-i İslâmiye: 27
Hikmet Gazetesi: 27, 28, 29, 59
Hikmet Matbaası: 27, 36
Hiksus: 127
Hilâfet: 384, 388, 389, 392, 400, 401, 454, 455, 501, 542, 585, 590, 602, 619, 625, 659, 700, 702, 722
Hilâfet dâvası: 392
Hilâfet makamı: 542, 590
Hilâl: 429, 430, 444, 506, 586, 710
Hilvanî, Şemsü'l-E'imme: 574
Hilyetü'l-Evliyâ: 604
Himalâya: 406, 814
Himyerîler: 141
Hind: 73, 111, 123, 126, 137, 195, 339, 345, 363, 384, 385, 406, 434, 436, 495, 536, 702, 793
Hind Budizm'i: 829
Hind Denizi: 123, 710, 817
Hind dinleri: 339
Hind hurafeleri: 84, 156
Hind Moğolları: 735, 736
Hind Müslümanları: 385, 636, 637, 645, 809, 819, 820, 824
Hind Okyanusu: 121, 716
Hind ordusu: 406
Hind seferleri: 706
Hind yarımadası: 637
Hind yolları: 786
Hind-i Çinî: 497
Hindikuş dağı: 384
Hindistan: 93, 219, 405, 406, 407, 408, 409, 424, 429,

441, 466, 531, 547, 561, 586, 590, 623, 633, 636, 641, 645, 646, 702, 703, 779, 786, 793, 815, 817, 818, 819, 820, 823, 827, 835, 836, 837, 839
Hindistan camii: 793
Hindistan komünizmi: 839
Hindistan prensleri: 793
Hindistan'daki Sipahi İsyanı: 786, 818
Hindli /ler: 73, 109, 137, 298, 340, 359, 384, 385, 407, 408, 409, 636, 823
Hindu: 636, 820, 839
Hissiyyun, hissiyeciler (Le Sensualisme): 54
Hişam: 186
Hişâm bin Abdülmelik: 309
Hişâm bin el-Hakem, Hâşimîye fırkası birinci reisi: 307
Hişâm bin Ömerü'l-Fûtî, Hişâmiye'nin reisi: 329
Hişâm bin Salim el-Cevânikî, Hâşimîye fırkası ikinci reisi: 307
Hişâmiye, Mu'tezile'nin kolu: 329
Hitit hükûmeti: 849
Hitler: 850, 851
Hiya'lar: 472
hiyeroglif: 127
Hiyve: 634, 645
Hiyve Hânlığı: 486
Hoca İshak Efendi (Harputî): 560, 767
Hocapaşa yangını: 758
Hocend: 465
Hokand: 475, 482
Hollanda kuvvetleri: 720
Hollanda: 119
Honan: 830
Horasan: 87, 299, 353, 384, 387, 388, 398, 406, 410, 417, 470, 475, 483, 495, 500, 502, 507, 517, 518, 520, 521, 526, 527, 529, 532, 541, 579, 583, 601
Horasan erenleri: 546, 549, 565
Hospitalier tarikatı: 559
Hotin muhasarası: 731
Houdsma: 158
Hozra Ukoş türbesi, Kazakistan'da: 833
Huart, Cl.: 555
Hubbab bin Eres: 159
Hubbab ibni Münzer ibni Cemuh: 252
Hubel, put ismi: 134
Hz. Hûd (as): 127
Huda: 78, 233
Hudâ-bahş: 824
Hudâiye, Nusayrîlerin diğer adı: 311
Hudâvend Hâtun türbesi, Niğde: 518
Hudâvend Selçuk Hâtun, Selçuklu prensesi: 483
Hudâvendigâr: 28, 447, 675, 845
Hudeybiye: 270, 271
Hudeyde: 123
Hudûs [=Sonradan olma]: 216
Hulfiye, Haricî fırkası: 326
Hulûl akîdesi: 305
Hulûliye: 334, 339, 340
Humbarahâne: 767
Humma: 713
Humus: 509, 522
Humus Meliki: 506
Huneyn: 185, 201, 268
Huneyn gazâsı: 186
Huntington: 790
Hunyadi Yanoş (Jan Hunyad), Erdel Voyvodası: 687
Hurâfât (hurafeler) = Legende: 51, 52, 390, 427, 658
Hurûf-ı hay (= Yaşayan harfler), Mirza Ali Muhammed'e tabii olan ilk 18 kişiye verilen isim: 87
Hurûfî /lik: 356, 358, 364, 365, 366, 391, 430, 536, 559, 560, 564, 566, 591
Huşinler: 466
Huy Halkı, Çinli müslümanlar: 829
Huzeyliye, Mu'tezile'nin kolu: 328
Huzûr-ı Akl ü Fende Maddîyûn Meslek-i Dalâleti, Ahmed Hilmi: 34
Huzzariye tarikatı: 350
Hükemâ, İmamiye kolu: 310
Hükümdar, Machiavelli: 736
Hülagû orduları: 475
Hülagû, İlhanlıların kurucusu, Tuluy'un oğlu: 427, 430, 450, 462, 475, 476, 496, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 510, 511, 517, 518, 519, 520
Hülefâ-i Râşidîn: 111, 390, 575, 603, 616
Hümâşâh, I. Abdülhamîd'in zevcesi: 765
Hünkâr Çayırı: 693
Hünkâr İskelesi: 778, 792
Hünkâr İskelesi antlaşması: 773, 777
Hür Subaylar Cemiyeti: 851
Hürmüz boğazı: 865
Hürmüz, Zerdüştlük'te tanrı: 35
Hürremiye fırkası: 308
Hürriyet ve Kanun-ı Esasî: 25
Hüsâmeddin Aksarayî, Şeyh, Hacı Bayram-ı Velî'nin hocası: 555
Hüsâmeddin Çelebi: 548, 551, 553
Hüsâmeddin Lâçin, Memlûk Sultanının Suriye vekili: 509, 522, 523
Hüsâmeddin, Haleb kalesi kumandanı: 506
Hz. Hüseyin (ra), Hz. Ali'nin oğlu: 201, 270, 272, 289, 297, 298, 300, 303, 306, 309, 310, 372, 373, 374, 394, 397, 462, 534, 565, 639, 640, 641, 642
Hüseyin Avni: 784
Hüseyin bey, Şah Hüseyin-zâde, Koziçan kaymakamı: 320, 321, 322
Hüseyin Buşriye Taberî türbesi: 87
Hüseyin Buşriye, Horasanlı, Bâb'ın şeyhi: 85, 86
Hüseyin Cahit: 312
Hüseyin Çelebi: 580
Hüseyin el-Ehvâzî: 362

Hüseyin Hamevî: 556
Hüseyin İbni Sefer: 732
Hüseyin Kem-hânî: 722
Hüseyin Kipdâvî, Hindli âlim: 843
Hüseyin Mirza: 96
Hüseyin Paşa, Mezemorta: 749
Hüseyin Paşa, Sultan Selim'in lalası: 712
Hüseyin-zâde Ali: 833
Hüsrev Paşa, Sadrâzam: 773
Hüsrev Perviz, İran Şahı: 197
Hüsrev-i Dehlevî: 701
Hüzeyme: 129

I

Ifk vak'ası: 187, 191, 193, 292
Ika (Aga) Moğol kabilesi: 466
Irak: 39, 121, 125, 126, 263, 264, 267, 268, 269, 291, 295, 313, 317, 353, 362, 382, 388, 389, 398, 406, 411, 413, 495, 531, 558, 575, 583, 606, 619, 681, 734, 748, 799, 836, 852, 862
Irak bahçeleri: 380
Irak kumandanlığı: 274
Irak mektebi (Ehl-i Rey; Görüşçüler): 571
Irak mutasavvıfları: 353
Irak'ın fethi: 263
Irakeyn seferleri: 706
Irak-ı Acem: 398, 502, 520
Irak-ı Arap: 502
Iraklı hacılar: 173
Iraklılar: 391, 583
Isfahan dağı: 307
Islâhat Fermanı: 779, 780, 792
Islâhü'l-Mantık, İbni el-Sekit: 394
Issık Ata Mağarası, Kırgızistan: 833
Istırap dini: 71
Işıldayan Hilâl, F. W. Fernau: 827

İ

İ'tilâf ve İttifak blokları: 28, 799
İ'tisam ayeti: 27
İ'tizal erbabı: 393
İ'tizal mezhebi: 333
İbâd b. Kesîr: 391
İbâhî /lik [= Mübahçılık]: 317, 318, 356, 364, 365, 366, 375, 430, 536, 559, 560, 591
İbahîye mensupları: 334
İblîs: 219, 296, 372
İbn Esîr: 388, 475, 598
İbn Hazm: 172
İbn Sebe: 305
İbn Teymîye, Harrânî, Ahmed Takiyyü'd-dîn Ebû'l-Abbas: 216, 217, 600, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 620, 621
İbni Abbas: 172, 201, 222, 224, 225, 276, 295, 326, 327
İbni Âbidin, Şam'lı: 581
İbni Atiyye: 173
İbni Batuta: 45, 460, 531, 548, 672
İbni Batuta Seyahatnâmesi: 613
İbni Bîbî: 518
İbni Cerih: 391
İbni Cevzî: 601
İbni Dernuş, Sâhib-i Dîvân: 501
İbni Ebî Süfyan: 286
İbni Esîr, tarihçi: 409, 412
İbni Fâriz: 344
İbni Hâcer el-Heylemî: 613
İbni Haldun: 45, 575, 826, 867
İbni Hallikan: 389, 401, 600, 601, 602, 603, 604
İbni Hazm: 172
İbni Hübeyre, Irak valisi: 575
İbni İshâk: 225
İbni Kayyim el-Cevzî: 611, 612, 614, 621
İbni Kemal: 670, 681, 708
İbni Kesîr: 225, 310, 609
İbni Kuteybe: 603
İbni Mes'ud: 160, 185, 199, 283
İbni Mukannâ: 370
İbni Mülcem: 305, 326
İbni Rüstem: 577
İbni Rüşd: 376, 563
İbni Saatî, Muzafferü'd-din: 581
İbni Salim: 307
İbni Sebe: 290, 291, 296, 305, 306
İbni Selâm: 577
İbni Seleme: 577
İbni Sînâ: 353, 385
İbni Tümreş: 563
İbni Zeyâd, vezir: 393
İbni Zeynî Dahlân: 615, 617, 623
İbnu'llah: 115
İbnü'l-Emin: 802, 804
İbnü'l-Hakem: 307
İbnü'r-Reşid, Şammâr emîri: 619
İbnü's-Sevdâ: bkz. İbn Sebe
Hz. İbrahim (as): 127, 172, 218, 307, 360
Hz. İbrahim (as) nesli: 142, 456
İbrahim Beğ, Karaman-oğlu: 691
İbrahim bin Seyyârü'n-Nazzâm, Nazzâmiye'nin reisi: 328
İbrahim dini: 130, 131, 133
İbrahim Ed-Dusûkî: 355
İbrahim Edhem: 350, 351, 534, 729
İbrahim Edhem'in tarikatı: 541
İbrahim Efendi, Kâtip: 736
İbrahim Efendi, Rûz-nâmeci: 735
İbrahim Halebî: 581
İbrahim Paşa, Mehmed Ali Paşa'nın oğlu: 618
İbrahim Paşa, Sadrâzam: 720
Hz. İbrahim(as)'ın kabri: 199
İbrahim, Emîr Yahya'nın oğlu, Sanhace hükûmeti emîri: 379
İbrahim, Hz. Ali soyundan: 391
İbrahim, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu: 773
İbrahim, Osmanlı Sultanı: 738, 739, 740
İbranî /ler: 127, 128, 129, 136, 137, 219, 285
İbranî hattı: 127
İbranî lisanı: 103, 127, 156, 157, 218, 219, 229
İcmâ: 328
İçtihad kapısı: 650, 658
idealistler, zihniyyun: 54, 102, 103
İdi Âmin: 857

İdil-Ural: 832
Hz. İdris (as): 172
İdris Ağa, Kızlar-ağası: 766
İdris-i Alevî: 373, 374
İdris-i Bitlisî: 672
İdrisîler: 373
İhvân-ı Müslimîn: 849
İhyâü Ulûmi'd-dîn, Gazzâlî: 376, 562, 563
İkbal: 555
İkbalî, Sultan II, Mustafa'nın mahlası: 751
İkdam: 27, 794
İki Gavs-i Enam, Abdülkadir ve Abdüsselâm: 26, 34
İkinci Dünya Harbi: 469, 543, 750, 813, 823, 831
İkinci Edirne Vak'ası: 767
İkinci İslâm Zirvesi: 857
İkinci Kosova zaferi: 688
İkinci Viyana Muhasarası: 817
İlâhiyyun (Le Deisme): 54, 55
İlciktay Noyan: 495
İlçikinler: 466
İl-gazî, Artuklu emîri: 424
İlhamî, Sultan III. Selim'in mahlası: 766, 768
İlhan: 452
İlhanlı /lar: 37, 450, 452, 463, 486, 497, 498, 499, 501, 502, 507, 512, 518, 520, 521, 524, 525, 526, 532, 533, 588, 607, 608
İlhanlı devleti: 427, 507, 519, 524
İlhanlı Moğolları: 516, 517
İlhan-oğulları: 483
İlik Hân: 407
İlikîye [İlig Hânlı] Türkleri: 406, 425
İlim, Bahaî ayı: 98
İlk Hıristiyanlar: 233, 234
İlk Muhacirler: 251
İlk müslümanlar: 280, 325
ilm-i nücûm[=astroloji]: 233
İlminski, Rus misyoneri: 832
İl-tigin Gazî: 420
Hz. İlyas (as): 613, 622
İlyâs Hoca türbesi, Dağıstan'da: 833
İlyas, Hz. Muhammed'in ecdadından: 129
İmâdeddin-i Zengî, Musul atabeği: 424, 444
İmam Bâkır: bkz. Muhammed Bakır
İmam Ebû Hanîfe: bkz. Ebû Hanîfe
İmam Şâmil: 831
İmâmeyn: 577, 579
İmam-ı Ali: bkz. Ali (ra)
İmam-ı Âzam: bkz. Ebû Hanife
İmam-ı Bâkır: bkz. Muhammed Bâkır
İmam-ı Bârâ: 640
İmam-ı Buhârî: bkz. Buhârî
İmam-ı Davud: bkz. Ebû Davud
İmam-ı Ebû Yusuf: bkz. Ebû Yusuf
İmam-ı Erbaa: 611
İmam-ı Eş'arî: bkz. Ebû'l-Hasan Ali el-Eş'arî
İmam-ı Evzâî: bkz. Evzâî
İmâm-ı Gâib [Kayıp İmam]: bkz. Muhammed Mehdî
İmam-ı Gazzâlî: bkz. Gazzâlî
İmam-ı Hanbel: bkz. Ahmed b. Hanbel
İmam-ı Mâlik: bkz. Malik b. Enes
İmam-ı Masum: bkz. Muhammed Mehdî
İmam-ı Mâturidî: bkz. Ebû Mansûr Mâturîdî
İmâm-ı Mektum [=Gizlenmiş İmam]: bkz. Muhammed Mehdî
İmam-ı Muhammed b. Hasan eş-Şeybanî el-Vâsıtî, Hanefî imamı: 574, 576, 577, 579, 581, 599
İmam-ı Muhammed b. Mansur Mâturidî: bkz. Ebû Mansûr Mâturidî
İmam-ı Rabbânî Şeyh Ahmed Fârukî: 546, 547
İmam-ı Sebkî: 614
İmam-ı Sevrî: bkz. Süfyân-ı Sevrî
İmam-ı Şafiî: bkz. Şafiî
İmamiye mezhebi: 309, 310, 316, 617
İncil: 54, 102, 103, 142, 156, 219, 226, 234
İncil tenkitçileri: 218
İnebahtı muharebesi: 713, 714
İnebahtı: 713
İngiliz - Alman rekabeti: 619
İngiliz - Türk çekişmeleri: 619
İngiliz /ler: 31, 111, 590, 620, 623, 637, 794, 807, 818, 838, 845, 848, 859
İngiliz ajanları: 597
İngiliz donanması: 767, 773, 791
İngiliz emperyalizmi: 618
İngiliz fırkası: 799
İngiliz himayesi: 619
İngiliz hukuku: 573
İngiliz işgâli: 636, 818
İngiliz kumpanyası: 817
İngiliz makamları: 842
İngiliz mandası: 818
İngiliz ordusu: 786, 846
İngiliz sefareti: 793
İngiliz siyâseti: 619
İngiliz umumî efkârı: 820
İngilizce: 820
İngiltere: 150, 424, 435, 493, 615, 619, 620, 624, 680, 716, 764, 767, 776, 778, 779, 784, 786, 791, 792, 793, 801, 818, 819, 820, 832, 835, 845, 848, 851, 852
İngiltere Kralı: 424, 435, 458, 493
İnkılâb-ı Osmanî: 794
İnnocentius VI, Kardinal Fieschi, Papa: 455, 458, 484
İnsan-ı kâmil: 173
inşikak-ı kamer: 164
İpnotizm: 228, 229
İran: 27, 38, 39, 52, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 110, 126, 133, 134, 136, 137, 151, 196, 214, 263, 268, 282, 286, 294, 295, 298, 299, 300, 310, 312, 313, 316, 345, 353, 363, 369, 370, 381, 382, 383, 394, 397, 398, 400, 401, 402, 405, 406, 410, 411, 424, 425, 426, 427, 437,

450, 454, 455, 459, 460, 461, 465, 466, 495, 496, 500, 502, 508, 520, 529, 531, 532, 535, 536, 537, 553, 561, 563, 565, 566, 585, 586, 587, 588, 590, 591, 606, 620, 632, 633, 636, 638, 641, 643, 645, 654, 659, 681, 698, 702, 705, 706, 710, 716, 718, 722, 723, 724, 734, 735, 736, 753, 754, 755, 764, 799, 818, 827, 852, 866, 867
İran ahâlisi: 286, 310, 326
İran edebiyatı: 353
İran fikirleri: 316, 427
İran fütûhâtı/harbleri: 268, 725, 755, 862
İran Hânları: 502
İran havalisi: 98,126
İran hükûmeti/saltanatı: 92, 110, 400
İran kahramanları: 263
İran kervanları: 383
İran Kisrâları: 315, 397
İran körfezi: 860
İran medeniyeti: 136, 298
İran Moğolları: 482, 486, 499, 531
İran mollaları: 304
İran mutasavvıfları: 365
İran mücâdelesi: 704
İran orduları: 38
İran ruhu: 398, 426
İran seferi: 703, 753
İran Selçukluları: 437, 486
İran Şahı: 89, 263, 282, 710
İran, hurafeleri: 84
İranî din: 411
İranlı /lar: 39, 72, 73, 93, 108, 136, 157, 267, 285, 298, 299, 310, 305, 311, 312, 316, 352, 360, 369, 370, 374, 376, 383, 385, 391, 400, 461, 510, 632, 638, 641, 642, 643, 644, 645, 648, 731
İrem: 127
İren, Bizans İmparatoriçesi: 399
Hz. İsâ (as): 75, 81, 88, 95, 103, 115, 138,152, 155, 156, 157, 172, 174, 195, 219, 231, 233, 234, 285, 295, 305, 316, 318, 323, 343, 360, 419, 420, 439, 458, 460, 497, 602, 858
İsâ bin Sabîh, Müzdariye'nin reisi: 329
İsâ dini: 72, 73, 115, 136, 234
İsâ'nın Hayatı, Pol de Rela: 218
İsa'nın Hayatı, Rénan: 103
İsa'nın ulûhiyeti: 156
İsbat ve tekâmül felsefesi (Le Positivisme et l'évolution): 54, 55
İsevî: bkz. Hıristiyanlık
İseviye tarikatı: 540, 541
İsfahan: 414, 440, 441, 443, 452, 480, 579
İsfendiyâr: 692
İskandinavya: 854
İskender Beğ: 688
İskender Paşa, Bosna Beğlerbeği: 712, 731
İskender, Büyük: 524, 641, 692, 694, 702, 703
İskenderiye: 269, 610, 848
İskenderun: 439
İslâm: Çok yerde
İslâm akîdesi: 75, 108, 157, 333, 301, 352, 370, 651
İslâm âlemi/dünyası: 27, 33, 37, 39, 40, 110, 131, 135, 250, 286, 295, 297, 300, 314, 316, 325, 336, 341, 357, 364, 382, 383, 386, 399, 412, 413, 422, 427, 448, 454, 455, 506, 585, 590, 596, 614, 619, 620, 633, 634, 645, 646, 647, 650, 651, 670, 682, 699, 702, 813, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 825, 827, 828, 832, 842, 846, 849, 853, 855, 865
İslâm askeri: 178, 179, 183, 186, 195, 249, 251, 283, 674, 382, 815
İslâm Asyası: 448
İslâm bayrağı: 235, 827
İslâm birliği: 27, 279, 787, 822
İslâm câmiası: 74, 295, 372
İslâm cemiyeti: 184, 237, 286, 318
İslâm Devletleri Birliği: 854
İslâm Devletleri Hariciye Vekilleri Konferansı: 854
İslâm Devletleri ve Milletleri Tarihi, C. Brockelmann: 826
İslâm Devletleri Zirve Konferansı: 856
İslâm devletleri/memleketleri: 291, 300, 367, 670, 693, 697, 700, 709, 787, 815, 818, 827, 845, 856, 857, 861, 864
İslâm Düşüncesi, Hilmi Z. Ülken: 174
İslâm Enternasyonali: 839, 840, 841, 842, 846
İslâm Etüdleri Merkezi: 859
İslâm felsefesi: 109, 169, 344
İslâm fetihleri: 263, 264, 315,
İslâm fetret devirleri: 331
İslâm Halifeliği: 263, 315, 373, 410, 413, 427, 429, 501, 786, 825
İslâm hukuku: 571, 572, 573, 574, 575, 576, 606, 695, 709, 717, 787
İslâm Hükûmeti: 110, 250, 264, 585, 586
İslâm içtimaiyatı: 240, 241
İslâm ittihatçıları: 857
İslâm kadınları: 111
İslâm kavimleri: 429, 571, 651
İslâm kongresi: 822
İslâm kültürü: 843
İslâm liderliği: 665, 735
İslâm medeniyeti: 313, 815, 822
İslâm melikleri: 502
İslâm Milliyetçiliği: 845, 846
İslâm muhacereti: 672
İslâm mutasavvıfları: 102, 351
İslâm müellifleri/müverrihleri: 223, 292, 314, 316, 317, 607
İslâm Müşterek Pazarı: 852
İslâm Nasyonalizmi: 841, 842, 845, 846
İslâm nüfûsu: 745, 827
İslâm Paktı: 852
İslâm Saltanatı: 830

İslâm Şûrâsı: 238, 239
İslâm tarihi: 37, 38, 45, 54, 104, 117, 120, 135, 242, 268, 313, 314, 315, 316, 345, 375, 826
İslâm Tarikatleri, Louis Potie: 343
İslâm Tedkikleri, Rudi Paret: 173
İslâm toprakları: 285, 327,
İslâm ve Dîn-i İstikbâl, Ahmed Hilmi: 36
İslâm yayılması: 263
İslâm Zirve Konferansı: 854
İslâm Zirvesi: 858
İslâmcılık: 30, 31
İslâmî adâlet: 264
İslâmî an'aneler: 136, 140, 141, 142, 158, 286, 785
İslâmî birlik ve kardeşlik: 241, 844, 856
İslâmî düşünceler: 38
İslâmî emirler: 783
İslâmî hakikatlar: 351
İslâmî hikmet: 235, 343
İslâmî hükümler: 219, 380
İslâmî tasavvuf: 102, 345
İslâmî vakıflar: 832
İslâmiyet: Çok yerde
İslâmlaştırma: 674
İslâm-Türk-Roma cihan hâkimiyeti: 703
İslâvlar: 73
Hz. İsmail (as): 127, 128, 129, 360
İsmail Ankaravî, Mesnevi Şârihi: 722
İsmail Canpolat: 804
İsmail Dede, Galata Mevlevîhânesi postnişini: 735
İsmail Hakkı, Bereketzâde: 90, 221
İsmail Hân, Dânişmend hükümdarı: 420, 421
İsmail Sâmânî Mezarı, Özbekistan: 833
İsmail, Câfer-i Sâdık'ın oğlu: 308, 311, 358, 359
İsmâil-i Rumî, Tosyalı, Kadirî pîri: 557
İsmâilîler: 311, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 366, 374, 499, 517, 536
İsmailiye fırkası: 308, 310, 314, 316, 317, 364, 500
İsmâilîye kaleleri: 500
İsmâiloğulları, Hz. İbrahim'in soyu: 128
İsnâ Aşeriye [=Oniki İmam] fırkası: 305, 310, 565, 617
İspanya hükûmeti: 40
İspanya Kralı: 704
İspanya limanları: 697
İspanya Müslümanları: 434
İspanya: 40, 375, 376, 380, 596, 697, 716, 735, 815, 817, 845
İspanyalı Hıristiyanlar: 380
İspanyollar: 40, 298, 381, 386, 585, 595
İsparta: 561, 845
İsrâ kelimesi: 173
İsrâ Sûresi: 171, 173
İsrail: 38, 125, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 855, 860, 867
İsrail Devleti: 847, 850
İsrail Harbi: 855
İsrail hudutları: 98
İsrail meselesi: 850
İsrail oğulları: 136, 178, 231, 232, 233, 655
İsrail Rabbi'leri: 38
İsrailiyât: 38, 45, 84, 125
İstanbul: 4, 25, 26, 28, 33, 34, 35, 36, 38, 93, 94, 283, 299, 399, 404, 410, 416, 420, 428, 429, 434, 435, 439, 441, 442, 445, 446, 450, 474, 487, 499, 545, 547, 553, 555, 557, 558, 578, 581, 588, 589, 617, 618, 669, 680, 691, 692, 695, 697, 700, 703, 712, 713, 719, 720, 723, 725, 734, 735, 737, 739, 745, 750, 754, 757, 758, 760, 761, 764, 767, 769, 771, 784, 787, 791, 795, 798, 799, 801, 802, 803, 807, 808, 809, 810, 815, 817, 826, 833, 847, 859
İstanbul ahâlisi: 772
İstanbul Antlaşması: 753
İstanbul hükûmeti: 808
İstanbul İmparatorluğu: 399, 420
İstanbul kuşatmaları: 692
İstanbul matbaaları: 26
İstanbul'un fethi: 151, 688, 691, 694, 763, 798
İstanbul-Bağdad: 829
İstibdad'ın Vahşetleri yahut Bir Fedakârın Ölümü, Ahmed Hilmi: 36
İstiklâl Harbi: 808, 818, 819
İstiklâl Mücâdelesi: 820
İstirya: 698
İsveç: 764, 766
İsviçre: 847
İşgal Kumandanlığı: 804
İşkodra Sulhu: 784
İşkodra: 772, 799
İştirak [=komünizm]: 375
İştirakiye: 214, 317, 351
İtalya: 28, 433, 696, 697, 704, 738, 792, 794, 798, 803, 809, 818, 845
İtalya Krallığı: 809
İtalya sâhil şehirleri: 725
İtalyan /lar: 31, 73, 619, 681, 798, 809, 838
İtalyan şövalyeleri: 429
İtilâf devletleri: 799
İttihâd-ı İslâm, Ahmet Hilmi'nin İstanbul'da çıkardığı gazete: 26
İttihâd-ı İslâm: 27, 796, 822
İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti: 795
İttihat ve Terakki: 27, 28, 33, 794, 799
İttihat ve Terakki hükûmeti: 27
İttihatçılar: 28, 798, 800, 805
İytah, Türk kumandan: 403
İzabella, İspanya kraliçesi: 413
İzbudak, Veled Çelebi, Mevlevî postnîşîni: 553, 561, 564, 565, 801
İzladi: 687
İzmir: 25, 439
İzmir'in işgâli: 806
İzmirli İsmail Hakkı: 34, 225

İzmit: 439, 441, 669, 671
İznik: 416, 420, 421, 434, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 446, 450, 556, 669, 671
İznik gölü: 420
İznik kalesi: 420
İznik müdafaası: 549
İznik'in fethi: 673, 674
İzzeddin Aybek, Hazinedar: 523
İzzeddin Keykâvus I, Anadolu Selçuklu Sultanı: 447
İzzeddin Keykâvus II, Anadolu Selçuklu Sultanı: 450, 495, 505, 507
İzzeddin Kılınç Arslan: 445
İzzet Fuad Paşa: 791
İzzet, Bahaî ayı: 98
İzzü'd-din Bahtiyar, Muizü'd-devle'nin oğlu: 397

J

Jak, Aragon Kralı: 508
Jan Hunyad, Haçlı kumandanı: 429, 687, 688
Jan, Korkusuz, Burgonya dukası: 428
Japonya: 646
Japonyalılar: 73
Jean Pichon, Fransız Dışişleri Bakanı: 597, 842
Jeune Afrique dergisi: 859
Johnson, Başkan: 850
Jorj, Grandük: 490
Joseph II, Avusturya İmparatoru: 765
Jove, Paul: 710
Jön Türk: 25, 26, 27, 789, 793, 794, 833, 843, 851
Juden Staat = Yahudi Devleti: 847
Jül Simon: 78
Jüpiter: 137

K

Ka'be: 141, 154, 163, 166, 173, 309, 335, 363, 388, 389, 394, 457, 696
Ka'be örtüsü: 388
Kâ'biye, Mu'tezile'nin kolu: 330
Kâab: 129
Kaadiriye tarikati: 26
Kabakçı Mustafa hareketi: 767
Kabartaylar: 764
Kabbala: 232, 295, 296
Kâbe kavseyn: 173, 174, 365
Kabil: 819
Kabr-i şerîfi: 199
Kaçar: 90
Kaddafî: 857, 858, 859, 860, 867
Kader mes'elesi: 629
Kaderiye mezhebi: 34, 393, 570
Kadı Beyzâvî: 225
Kadı Burhaneddin: 510
Kadı efendi, Koziçan kadısı: 322
Kadı Kutbü'd-dîn: 512
Kadıköy: 420, 439, 712
Kadı-zâdeliler: 625
Kadihan: 577
Kadir-hâne, İstanbul Tophane'de: 557
Kadirî: 541, 561, 622
Kadirîlik: 34, 540, 556, 557, 558
Kadisiye gazileri: 271
Kadisiye muharebesi/zaferi: 269, 270
Kadisiye vak'aları: 270
Kâfi, İmam-ı Muhammed: 576
Kâfir Murad: 725
Kafkas cephesi: 799
Kafkas Dağları: 718
Kafkas sâhilleri: 697
Kafkas toprakları: 755
Kafkasya: 295, 438, 490, 636, 716, 718, 832
kâğıt para: 519
Kâğıthane: 753, 771
Kahire: 25, 40, 424, 482, 583, 593, 618, 700, 819, 858, 859
Kâhta: 448
El-Kahtanîye: 842
Kaim bi-Emrillâh, Abbasî halifesi: 410
Kalavun, Nâsırü'd-dîn b. Kalavun, Memlûk Sultanı: 509, 513, 608
Kalender Gedâ, Ahmet Hilmi'nin mahlası: 27
Kalender, gazete: 29
Kalenderoğlu: 725
Kalgay Şahbaz Giray: 764
Kali Sipi, Hızır direği, batıl ziyaretgah: 321
Kalven: 77
Kaman: 456
Kamaniçe şehri: 741, 752
Kamboç: 466
Kâmil, Meyyâfârıkîn Meliki: 502
Kâmilîye fırkası: 306
Kamlar: 456, 457
Kanada: 838
Kanat gazetesi: 27
Kandiye: 741, 742, 743
Kanije: 721
Kansugavri (Kansu Gurî), Mısır Sultanı: 700
Kant: 55, 100, 101, 103, 156
Kanun-ı Esasî: 310, 311, 791, 798, 806
Kanun-ı Osmanî: 724, 726
Kanunî Sultan Süleyman: bkz. Süleyman I
Kanunî türbesi: 745
Kanun-nâme: 709
Kapadokya: 403
Kapalıçarşı: 760
Kapdân-ı Deryâ: 706
Kapıkulu askeri: 723
Kapilâ, Hindli âlim: 561
kapitalizm: 838
Kara Avrupası: 573
Kara Mustafa Paşa, Merzifonlu: 741
Kara Mürsel: 426
Kara Osman boy beğleri: 427
Kara Said: 725
Kara Seraskerliği: 765
Kara Teke: 426
Kara Tekin: 426
Kara Timurtaş: 675
Kara Todori Kostantin, tabib: 780
kara veba: 433
Kara Yusuf: 681
Karabağ: 502, 529, 530
Karabekir, Kazım: 807, 808
Kara-Boğdan: 706
Karacadağ: 426
Karacahisar: 667, 671

Karaçi-Pekin yakınlaşması: 836
Karadağ: 791, 792, 818
Karadağ meselesi: 783, 784
Karadağlılar: 428
Karadeniz: 447, 671, 675, 697, 699, 710, 712, 714, 723, 740, 753, 779
Karadeniz boğazları: 865
Karadeniz sâhilleri: 731
Karaev: 487
Karagöz: 488, 644
Karahân nesli: 669
Karahisar: 322
Karahisârî, hattat: 708
Karakov: 487, 490
Karakurum: 448, 450, 451, 484, 496
Karakuş, Selâhaddin Eyyûbî'nin kumandanı: 424
Karaman dağları: 421
Karaman oğlu Evliya: 523
Karaman-oğlu beğliği: 34, 448, 452, 453, 674, 676, 679, 680, 685, 691, 692, 693
Karâmita hareketi: 314, 316, 317
Karâmita ordusu: 317
Karâmita, İsmâilîlerin şubesi: 308, 309, 317, 356, 358, 362, 363, 375, 395, 396, 398, 399, 560, 593, 595, 615, 616
Karantina Nezâreti: 774
Karaoğlan: 426
Karasu faciası: 760
Karatay medresesi: 450
Kara-tigin Beğ: 439
Karatov: 679
Kardinal: 429, 458
Karesi beğliği: 671
Kar-Forter: 644
Karl, Prusya prensi: 785, 787
Karlofça muahedesi: 750, 754
Karmatî: bkz. Karâmita
Karpat dağları: 490, 492
Kars: 772, 779
Kars kalesi: 321
Kartaca: 849
Kartal: 671, 760
Kartesist: 75
Kasım Ağa, mimar: 741
Kasım bin Abbas: 199
Kasım Paşa: 724
Kasım, Hz. Hüseyin'in amcazadesi: 639
Kasımpaşa deresi: 692
Kasr-ı Ârifân: 546
Kasr-ı İftâriye: 740
Kasr-ı Şirin Muahedesi: 734
Kastallânî: 225
Kastamonu: 418, 453
Kastil Kırallığı: 585
Kastilya: 680
Kâşân: 85
Kâşgar: 387, 481, 818
Kâşifü'l-Esrâr Dâfi'ü'l-Eşrâr, Hoca İshak Efendi: 560
Kaşin, A.: 829
Kâtip Çelebi: 674, 719, 723, 729, 736
Katolik enternasyonali: 839, 840
Katolik misyoneri: 820
Katolik münekkidleri: 151
Katolik zulmü: 753
Katolikler: 674, 779, 829
Katoliklik: 77, 596, 829, 860
Kavala: 430
Kavan, Moğol şehzadesi: 491, 492, 493
Kavl, Bahaî ayı: 98
Kaya Alp-oğlu Süleyman, Kızıl Boğa'nın torunu: 425
Kaydu, Oktay'ın torunu: 496
Kayı Boyu Türkleri: 406, 425, 426
Kayı Hân: 670
Kayı Türkleri: 426, 427
Kayıhan Türkleri: 426
Kayıhanlılar: 425, 426, 427
Kayır Hân, Otrar valisi: 465
Kaynarca: 817
Kaynarca muahedesi: 764
Kaynuka: 189
Kayrevan: 379
Kayseri: 413, 421, 438, 447, 449, 451, 452, 475, 476, 509, 555, 600, 772
Kazakça: 830
Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti: 830
Kazakistan: 831, 833, 834
Kazaklar: 740, 741, 833
Kazan: 645, 703, 714, 740
Kazan Hânlığı: 486
Kazvin: 86, 500, 524, 530
Kehmiş: 393
Kelâm mes'eleleri: 393
Kelâmullah: 91
Keldânî /ler: 125, 126, 133, 298, 393
Kelimât, Bahaî ayı: 98
Kelimât-ı Firdevsîye, Bahâullah: 97
Keltler: 73
Kemah kalesi: 530
Kemal Beğ: 788
Kemal Paşa: 808
Kemal Reis: 697
Kemâl, Bahaî ayı: 98
Kemalpaşa-zâde: 693, 701
Kemâlü'd-dîn Abdurrahmân, Şeyhü'l-İslâm: 514
Kemmil bin Ziyad: 293, 350
Kenâne: 129
Kenzü'l-Dakâık, Ebû Bereketu'n-Nesefî: 574, 581
Kerbelâ: 298, 320, 363, 373, 394, 622, 639, 640, 641
Kerbelâ toprağı: 622
Kerbelâ Vak'ası: 300, 312, 321
Kerh mahallesi, Bağdad: 398
Kerpe Noyan: 472
Kerramîyeler: 399
Kerulen vadisi: 463
Keşfü'l-Esrâr, Abdülaziz Buhârî: 580
Keşifler devri: 817
Keşmir: 384, 408
Ket-Boğa ordusu: 506
Ket-Boğa, Hülâgû'nun Şam muhafızı: 505
Key, A.: 654, 655
Keyhâtu Hân, Abaka'nın oğlu. İlhanlı Hânı: 519, 520, 521, 525
Keykubâdiye: 447, 509
Keysân, Hz. Ali'nin kölesi: 310
Keysâniyat, İmam-ı Muhammed: 577
Keysâniye fırkası, Şi'a'dan: 310

Kıbrıs adası: 90, 92, 93, 435, 713, 715, 718, 792, 815, 818, 867
Kıbrıs çıkarması: 866
Kıbrıs fethi: 715
Kıbrıs kralı: 522
Kıbrıs meselesi: 712
Kıbrıs şarabı: 715
Kıbrıs'ın alınması: 714
Kılburun istihkâmları: 763, 764
Kılıç Alayı merâsimi: 798, 803
Kılıç bin Arslan Hân: 387
Kılınç Ali Paşalar: 712
Kılınç Arslan I, Anadolu Selçuklu Sultanı: 40, 385, 421, 442, 443
Kılınç Arslan II, Anadolu Selçuklu Sultanı: 416, 445, 446, 447, 450
Kılınç Arslan II, Anadolu Selçuklu Sultanı: 451
Kılınç Arslan III, Anadolu Selçuklu Sultanı: 446
Kılınç Arslan IV, Anadolu Selçuklu Sultanı: 450, 518
Kınıf: 122
Kınık boyu: 406, 426
Kıpçak: 491, 496, 508, 531, 533
Kıpçak akınları: 508
Kıpçak Hânlığı: 486
Kıpçak hükümdarları: 490, 508
Kıpçak ili: 489
Kıpçak Memlûkleri: 816
Kıpçak Türkleri: 482, 505
Kıptî: 285, 298
Kırbova: 698
Kırcali eşkıyası: 617
Kırgızca: 830
Kırgızistan: 833, 834
Kırgızlar: 830, 833
Kırım: 27, 448, 451, 590, 693, 697, 740, 755, 760, 763, 764, 779, 832
Kırım Hânı: 486, 714, 731, 740
Kırım Hanlığı: 486, 710
Kırım Harbi: 321, 776, 779
Kırım Mirzaları: 764
Kırım müftüsü: 636
Kırım ovaları: 586
Kırım tatarları: 763
Kırk-kilise: 675
Kısas-ı Enbiyâ, Cevdet Paşa: 387, 184
Kıyat, Türk boyu: 463
Kızıl Boğa: 425
Kızıl Sultan: 793
Kızılbaşlar: 318, 566
Kızıldeniz: 121, 122, 123, 125, 333, 355, 706, 710, 716
Kili kalesi: 697
Kilikya: 399
Kilikya Ermeni Krallığı: 446, 448
Kilise /ler: 439, 458, 461, 473, 476, 492, 505, 510
King devleti: 487
Kirman: 495, 502
Kirman Selçukluları: 486
Kisrâ saltanatı: 397
Kitâb-ı İkan, Bahâullah: 95
Kitâb-ı Nevâzil, Ebû'l-Leys-i Semerkandî: 577
Kitâb-ı Tekvin: 156
Kitâbü'l-Megazî, Vâkidî: 173
Kitabü'n-Nûr, Bâbîlerin tertip ettiği güya kudsî kitap: 86
Kiyâ Büzürk Ümid, Hasan Sabbâh'ın halifesi: 364
Kiyang ırmağı: 496
Kiyef: 490
Klermon Ruhanî Meclisi: 419, 434
Klikya Ermeni Krallığı: 853
Klimoviç, Sovyet tarihçi: 832
Knayton, Seyyah: 639, 640
Kobas: 476
Koca Râgıb Paşa: 758
Koca Sinan Paşa, Sadrâzam: 712, 713, 719
Koçi Beğ: 735, 736
Kokat şehri: 464
Kolhozlar: 834
Koloçya Arşiveki Egolin: 491
Komnen, Aleksis, Bizans imparatoru: 420, 434, 439
Komnen, Anna, Aleksis Komnen'in kızı: 420, 440, 441
Komnen, Manuel, Bizans imparatoru: 416, 445
Komnenoslar: 448
Komünist /ler: 316, 317, 828, 830, 833, 835, 836, 837, 838, 840, 841, 843, 861, 862
Komünist Enternasyonal: 837, 839, 840
Komünist İhtilâli: 799
Komünist Partisi: 830
Komünizm: 837, 838, 839, 847
Komünizmin Mezarcıları, H. P. Achininow: 838
Konevî sülâlesi: 740
Konfüçyus: 829
Konfiçyüs dini: 80
Konfüçyusculuk: 829
Kon-Fu-Çuo mezhebi: 73
Kongo: 813, 819
Kongre galerisi: 709
Kongurtay, Ahmed Teküdar'ın kardeşi: 515, 516
Konrad III, Alman İmparatoru: 422, 423, 435, 444
Konsil ruhanî meclisi: 458
Konstantin, Bizans imparatoru: 234
Konstantinîye fethi: bkz. İstanbul'un fethi
Kont Kare dö Vo: 109, 110
Kontantiniye (İstanbul) Kayzerliği: 283
Konuç şehri: 408
Konuk, Ahmed Avni: 553
Konur Alp: 426
Konya: 421, 426, 427, 437, 443, 445, 446, 447, 449, 450, 451, 452, 466, 536, 548, 550, 551, 552, 600, 659, 680, 736, 826
Konya harbleri: 773
Konya kalesi: 680
Konya muhasarası: 682
Konya Selçukluları: bkz. Anadolu Selçukluları
Kore: 466
Korfu: 706
Korkud Ata: 485
Korlaslar: 466
Koron: 698
Korudets: 490
Kosova: 430
Kosova meydanı: 428

Kosova muharebesi/zaferi: 676, 679, 688
Kosova sahrası: 676, 679, 688, 845
Kostantina, Cezayir: 859
Kostantiniye: 282, 283, 438, 692
Kotan, Tangut valisi, Oktay'ın oğlu: 491, 494
Kotild, Madmazel: 33
Koyun Adaları: 749
Koyunluca Ahmed, Hacı Bayram-ı Velî'nin babası: 555
Kozican kazası: 319, 320, 321
Kölemen kuvvetleri: 700
Kölemenler: 618, 700
Köprülü Fâzıl Mustafa Paşa: 744, 748
Köprülü Mehmed Paşa: 741, 743
Köprülüler: 743
Köprülü-zâde: 745
Kösedağ: 475
Kösedağı bozgunu: 450
Kösedağı savaşı: 549
Kösem Mâh-peyker Sultan: 734, 741
Kral Şişman, Sırp Kralı: 676
Krill alfabesi: 829, 834
Kritovolos: 694
Kromanyon, dördüncü zaman başında yaşanayan eski insan: 60
Kubadâbâd: 447
Kuban tatarları: 763
Kubilay Hân: 450, 460, 464, 466, 475, 480, 482, 487, 496, 497, 498, 499, 502, 507, 516, 519, 521, 828
Kudbü'd-din: 515
Kudret, Bahaî ayı: 98
Kudûrî, Hanefî ulemâsından: 574
Kudüs Krallığı: 423, 853
Kudüs-i Şerif: 167, 178, 268, 269, 270, 419, 423, 424, 428, 432, 434, 435, 446, 493, 558, 589, 680, 689, 779, 816, 819, 847, 853, 856
Kûfe: 85, 269, 274, 276, 284, 286, 289, 291, 294, 295, 299, 309, 310, 317, 395, 575, 578, 579, 601
Kûfe emîrliği: 277
Kûfe valiliği: 276, 292
Kûfeliler: 291, 294
Kûhistan: 394
Kûhistanî, Hanefî ulemâsından: 574
Kuleli Vak'ası: 780
Kuluyef, M.: 831
Kum: 522
Kumanlar: 491, 493
Kumanya = Moldavya: 491
Kumbarahâne iskelesi: 692
Kunüf: 123
Kur'ân mahlûkluğu: 602
Kur'ân tefsircileri: 343
Kur'ân tilâveti: 712
Kur'an, Hâricî reisi Salih'in taklit Kur'an'ı: 378
Kur'ân'ı mahlukluğu: 602, 603, 604
Kur'ân-ı Kerîm: 27, 38, 54, 85, 91, 93, 95, 105, 106, 120, 127, 152, 154, 155, 157, 158, 159, 163, 164, 165, 166, 168, 171, 177, 181, 195, 196, 200, 201, 219, 220, 222, 223, 224, 230, 235, 239, 256, 272, 285, 288, 301, 308, 312, 318, 328, 329, 330, 333, 335, 341, 342, 343, 344, 346, 347, 350, 351, 352, 355, 356, 358, 364, 365, 371, 372, 376, 378, 379, 380, 388, 389, 392, 393, 397, 399, 400, 403, 411, 412, 429, 430, 482, 497, 503, 504, 505, 523, 529, 538, 540, 552, 554, 567, 576, 583, 593, 601, 602, 603, 606, 611, 613, 621, 623, 624, 628, 632, 638, 644, 648, 653, 659, 665, 747, 754, 785, 829, 831, 832, 841, 842, 856, 857, 858, 859, 860, 863
Kur'ânî emirler: 237, 238
Kurafe, Kahire: 583
Kurbağalıdere: 788
Kureyş: 121, 129, 135, 142, 154, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 175, 178, 179, 182, 184, 186, 194, 220, 224, 242, 251, 252, 257, 264, 281, 316
Kureyş büyükleri: 175, 181, 183, 271, 275, 315, 325
Kureyş mâbûdları: 160
Kureyş müşrikleri: 181
Kureyş ordusu: 179, 180, 181, 183, 186
Kureyş pehlivanları: 186
Kureyş reisleri: 153, 154, 155, 160, 162, 165, 185
Kureyşliler: 128, 129, 134, 141, 154, 155, 159, 160, 163, 164, 165, 166, 175, 176, 179, 181, 182, 184, 185, 186, 222, 242, 243, 251, 279, 315
Kurretü'l-ayn Zerrintâç, Kazvin'li Molla Sâlih'in kızı: 86, 87, 89
Kurtubî: 39, 660
Kusay: 129
Kuşeyrî: 562
Kutalmış (Kutulmuş) bin Süleyman, Anadolu Selçuklu devletinin kurucusu: 417, 418, 438
Kutay Hâtun, Hülagû'nun hanımı: 510, 511, 516
Kutbü'd-din Muhammed Töküş, Sultan: 465
Kutbü'd-dîn, Kadı: 514
Kuteybe: 8, 38, 39, 603
Kutluk-şâh, İlhanlı kumandanı, veziri: 522, 523, 526
Kutü'l-ammâre: 799
Kutü'l-Kulûb, Ebû Tâlib-i Mekkî: 562
Kuveyt körfezi: 123
Kuveyt Şeyhliği: 849
Kuveyt: 619
Kuyucu Murad Paşa: 725
Kuzey Afrika: 26, 377, 386, 477, 540, 541, 544, 545, 583, 738, 739, 827
Kuzey Çin: 405, 464, 471

Kuzey Denizi: 490
Kuzey Hind: 385
Kuzeyliler: 785
Küba: 176, 858
Küba mescidi: 176
Kübreviye: 535
Küçük Asya: 449, 466
Küçük Boğa, Türk kumandan: 405
Küçük Çobaniyan sülâlesi: 533
Küçük Hasan, İlhanlı Hânı, Çobanlılar'dan, Timurtaş'ın oğlu: 532
Küçük Kaynarca muahedesi: 763
Küçük Said Paşa: 801
Kümeyl bin Zeyad: 534
Kümra: 123
Kürt: 298
Kürdistan dağları: 448, 465
Kürdistan: 322
Kürt köylerinin kadınları: 322
Kütahya: 322, 445, 773
Kütüb-i Emâlî: 577
Kütüb-i Sitte: 621

L

Labeon Roma hukukçusu: 572
Lahor: 408, 856, 857, 860
Lahor Câmii: 857
Lahsa: 617
Lala Mehmed Paşa, Sadrâzam: 719
Lala Mustafa Paşa: 712, 714
Lala Şahin: 675
Lâleli Camii: 762, 767
Lamartin, Fransız müellifi: 669
El-Lâ-Merkezîyeciler: 842
Lamouche: 774, 783, 790
Laos: 466
Lao-Tse: 829
Lârende: 548
Larousse: 434
Laskaris: 447
Lât, put ismi: 134, 220
Lâtin: 298
Lâtin alfabesi: 127, 828, 833, 834
Lâtin lisanı: 229
Lâtin şövalyeleri: 429
Laurentias, Fransisken rahibe Portekizli: 484
Lâvoziye, Kimyager: 81
Layard, İngiliz sefiri: 790
Layoş (Lajos II.), Macar Kralı: 704
Lâzkiye, Beyrut: 311
Lâzkiye: 311, 312
Le Chatalier Mösyö: 635, 645
Le Monde: 859
Le Play ekolü: 845
Leh Benoit: 484
Leh Kazakları: 731
Leh kuvvetleri: 687, 720, 731
Leh şövalyeleri: 429
Lehistan krallıkları: 680, 697
Lehistan seferleri: 697, 731, 741
Lehistan Veraset Muharebeleri: 755
Lehistan: 428, 710, 713, 714, 716, 718, 741, 742, 760, 764
Lehliler: 484, 741, 752
Lemgan kalesi, Hindistan: 406
Lenin: 831, 839, 858
Leo Taxil: 33
Leon Caetani, Müsteşrik: 821
Lepanto felâketi: 714
Lepanto Muharebesi: 713
Letonya: 831
Levent Çiftliği: 767
Levithan, deniz ejderhası: 233
Libertinage = Çapkınlık: 108
Libya: 794, 798, 821, 852
lihye-i saadet: 622
Liman von Sanders: 801
Limni: 741
Lippa: 749
Litorjiya: 458
Litvanya: 490, 831
Liyao Türkleri: 472
Lloyd George: 809
Lokman Perende: 558, 566
Lokmân-ı Serahsî: 345
Londra: 25, 597, 619, 620, 778, 801, 819, 842
Londra hükûmeti: 619, 620, 819
Londra Mukaveleleri: 792
Londra Sulhu: 799
Lor: 495
Louis Büchner: 29
Louis Potie, Râhip: 343, 344, 345
Louis VII, Fransa Kralı: 435, 508
Louis VIII, Fransa Kralı: 444
Louis XII, Fransa Kralı: 422, 423
Loy: 129
Lublin: 490
Lucrece: 29
Lugos zaferi, II. Mustafa: 749, 752
Luknov, Hindistan: 639
Hz. Lût (as): 218
Lût denizi: 121
Luther: 77, 592, 598, 655
Lübnan dağları: 359
Lübnan: 310, 778, 779, 780, 849, 856
Lütfi Beğ: 803, 804
Lütfi Fikri bey: 810
Lütfî Paşa, tarihçi: 772
Lyon: 458, 484, 509

M

M. Şemseddin: 387
Ma'bed Cühenî: 393
Ma'lûmiye, Haricî fırkası: 326
Ma'rifetullah: 348
Ma'ruf-ı Kerhî: 350, 565
Maad, Hz. Muhammed'in ecdâdından: 129
Maâdin İlmi, Halil bey: 321
Maan, Dürzî ailesi: 311
Maanoğlu: 725
Maarif Vekâleti: 46, 553
Macar /lar: 484, 491, 492, 494, 675, 687, 705, 719, 741
Macar hudutları: 491
Macar kıyıları: 682
Macar Kralı: 429, 493, 680
Macar ordusu: 687, 705, 720
Macar sahraları: 586
Macar seferi: 722
Macar şövalyeleri: 429
Macaristan: 428, 429, 430, 487, 489, 490, 491, 493, 573,

589, 672, 680, 704, 705, 741, 835
Machiavelli: 736
Maddiyûn Meslek-i Dalâleti, Ahmet Hilmi: 30
Maddiyyun (Materyalizm): 217
Maddiyyun ve Ferdiyyun (Le Matérialisme et Le Monisme matérialiste): 54, 55
Magosa: 92, 93
Mağrib: 583, 601, 716, 814
Mağrib ulemâsı: 563
Mahabarata: 405
Mahalletü'l-Kerh: 397
Mahan ovası/semtleri: 425
mahfel-i ruhanîler: 98
Mahmud b. Sadrü'ş-Şeri'a el-Evvel: 574
Mahmud Esad Efendi: 220, 222
Mahmud Hayrânî türbesi: 682
Mahmud I, Osmanlı Sultanı: 754, 755, 756, 757, 758, 769
Mahmud II, Osmanlı Sultanı: 560, 568, 590, 591, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 780, 781
Mahmud Nedîm Paşa: 784
Mahmud Şevket Paşa, Sadrâzam: 798, 801, 805
Mahmud Yalvaç: 480, 489, 494
Mahmûd-ı Gaznevî: 384, 406, 407
Mah-Perî Hâtun, II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in annesi: 449
Mâh-peyker Valide Sultan: bkz. Kösem
Maji: 73
Makamat-ı Harîrî: 111
Makamât-ı Mukaddese: 779
Makâm-ı Meşihât: 806
Makasid: 562
Makbul İbrahim Paşa: 721
Makedonlar: 796
Makedonya: 430, 675, 792, 793, 794
Makrizî: 478
Maksad ve Meslekleri: 33
Makyavel: 370
Makyavelizm: 837
Mal Hâtun, Şeyh Edebalı'nın kızı: 666, 671
Malatya: 403, 442, 443, 476, 558, 680
Malatyalılar: 476
Malaya: 466, 646
Malaya ilmihali: 637
Malazgird: 413, 416, 445
Malazgird Meydan Muharebesi: 414, 416, 437
Mâlik bin Enes: 129, 171, 302, 391, 571, 572, 575, 582, 583
Mâlik bin Nuveyre: 267
Mâlik bin Sa'saa: 171, 172
Mâlik Ester, Kûfeli: 291
Mâlikî kadısı: 609
Mâlikîler: 572
Mâlikîlik: 574, 582, 583
Mâliye Nezâreti: 774
Malkolm: 643
Malta: 736, 738, 810
Malta Şövalyeleri: 738
Mâmuretü'l-Aziz: 322
Manastır: 430
Mançu /lar: 496, 829
Manisa sarayı: 687
Manisa: 691, 701, 718, 719
Mansur Çomakdâr, Emîr: 666
Mansur, Abbasî halifesi: 390, 391, 392, 394, 582
Mansur, Hama Meliki: 509
Mansura: 435
Mansuriye fırkası: 306
Mantıku't-Tayr, Feridü'd-din-i Attâr: 548
Mao: 838, 858
Maraş: 399, 439, 444, 700, 816, 853
Mardin: 424, 505
Mardiye şehri, Hindistan: 408
Mari, Bizans İmparatoru'nun gayr-ı meşru kızı: 507
Mârika mezhebi: 391, 399
Marko Polo, İtalyan: 456
Marmara: 417, 439, 442, 671
Marsilya: 433, 706
Marten, tarihçi: 422
Martin: 785
Marx: 831
Marxisme: 838, 861, 863
Maskat: 123, 617, 786
Masonik enternasyonal: 839, 840
Massignon, L., müsteşrik: 822
materyalist: 115, 118, 149, 154
materyalizm: 54, 55
Mâturidîlik: 570
Mâverâünnehir: 384, 388, 398, 466, 425, 475, 480, 486, 489, 494, 495, 496, 565, 566
Mazdeizm: 405
Mazdek'in fikirleri: 316
Mazdekî /ler: 316, 394, 397, 398
Mazenderan: 86, 90
Mazgirt: 319, 320
Maziden Âti'ye, M. Şemseddin: 387
Mc Donald, R.: 823
Me'mûn, Abbasî halifesi, Hârûnü'r-Reşîd'in oğlu: 313, 329, 367, 369, 372, 393, 399, 582, 736, 601, 602
Mebsût, İbni Süleyman Cürcânî: 577
Mebsût, İmam-ı Muhammed: 576, 577, 579
Mebsût, Serahsî: 576, 581
Mecâmi'ü'l-Hakayık, Ebû Said Mehmed: 580
Mecdü'd-din, Necmü'd-din-i Kübrâ'nın halefi: 462
Mecelle: 577, 787
Meclis-i Kuzât: 610
Meclis-i Meb'ûsân: 791, 805
Meclis-i Umûmî-i Millî: 798
Mecma': 574
Mecma'ü'l-Bahreyn, İbni Saatî: 581
Mecmuatü't-Tevârih-i Mevlevîye, Seyyid Sahih Ahmed Dede: 553
Mecmû-ı Nevâzil, Nâtıkî: 577
Mecûsî /ler: 308, 329, 394, 461, 481, 603, 393, 394, 624, 829
Mecûsîlik: 821
Meçhûliye, Haricî fırkası: 326
Medâyin: 397
Medhal: 37
Medîne ihtilâlcileri: 290
Medine Yahudileri: 188
Medîne-i Münevvere: 124, 141, 142, 159, 166, 175, 176,

177, 178, 179, 182, 183, 185, 186, 188, 190, 197, 199, 204, 248, 251, 255, 262, 269, 274, 277, 280, 281, 284, 285, 286, 288, 291, 292, 294, 296, 299, 300, 309, 310, 327, 388, 405, 485, 530, 582, 583, 592, 593, 594, 595, 601, 606, 616, 618, 619, 620, 622, 648, 765, 802, 860
Medîneliler: 175, 176, 177, 179, 182, 262, 285, 286, 287, 291, 689
Medrese-i Muhammedîye: 195
Medrese-i Sâlihîye: 610
medreseler: 430, 448, 512, 657
Medyen: 534
Meftunî, Sultan II. Mustafa'nın mahlası: 751
Mehdî: 47, 174, 310, 316, 317, 361, 362, 365, 394, 622, 655
Mehdî Efendi, Meclis-i Maârif âzasından: 93
Mehdî es-Sünûsî: 33, 38
Mehdî fikri: 612
Mehdî Kuli Mirza: 87
Mehdî, Abbasî halifesi: bkz. Muhammed el-Mehdî
Mehdîlik: 86, 378
Mehemmed b. Bağîs: 405
Mehmed Ağa, Sedefkâr: 727
Mehmed Ahşid: 425
Mehmed Ali Aynî, Hayatı ve Eserleri, Ali Kemali Aksüt: 561
Mehmed Ali Dedebaba, Merdiven Köyü'nden: 568
Mehmed Ali Paşa, Kavalalı, Mısır valisi: 593, 618, 772, 773, 778, 779
Mehmed Ali, Zihan'lı: 87
Mehmed Arif bey: 319, 324
Mehmed Beğ, Karaman-oğlu: 674
Mehmed Çelebi, Osmanlı Sultanı: 679, 684, 685, 687
Mehmed der Eroberer und seine Zeit, Franz Babinger: 694
Mehmed Emin Rauf Paşa, Sadrâzam: 773
Mehmed Fakîh Efendi: 582
Mehmed Gorî: 385
Mehmed Hân, İlhanlı: 532
Mehmed Hudâbende: 452
Mehmed II, Sultan Fâtih, Osmanlı Sultanı: 40, 486, 555, 580, 667, 670, 677, 686, 687, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 724, 726, 760, 772, 790, 798
Mehmed III, Osmanlı Sultanı: 719, 721, 722, 723, 724, 729, 744
Mehmed IV, Osmanlı Sultanı: 741, 742, 744, 753, 761
Mehmed ibni Osman, Selânikli: 564
Mehmed Masum, İmam-ı Rabbânî'nin oğlu: 547
Mehmed Paşa, Nişancı: 683, 672, 695, 708
Mehmed V, Sultan Reşad, Osmanlı Sultanı: 798, 800, 801
Mehmed VI, Sultan Vahîdüddin, Osmanlı Sultanı: 547, 803, 804, 805, 808, 810
Mehmed, I. Abdülhamîd'in oğlu: 765
Mehmed, Şehzâde, II. Selîm'in oğlu: 707
Mehterhâne-i Hümâyûn: 772
Mekke Emirliği: 181
Mekke eşraf cumhuriyeti: 315
Mekke müşrikleri: 612
Mekke Şerifi: 593
Mekke'nin fethi: 175, 185, 194, 195, 282, 315
Mekke-i Mükerreme: 42, 122, 125, 127, 134, 141, 160, 165, 166, 171, 173, 175, 176, 178, 179, 184, 185, 194, 195, 199, 200, 220, 262, 282, 295, 299, 300, 310, 315, 317, 320, 335, 353, 371, 385, 389, 396, 417, 530, 548, 583, 593, 595, 601, 612, 615, 616, 617, 619, 620, 621, 648, 689, 859, 860, 861
Mekkeliler: 141, 220, 315, 396
Mekkî Nâcirî, Fas İslâm İşleri Bakanı: 859
Meksika: 73
Mektubât, İmam-ı Rabbânî: 547
Mektubât, Mevlânâ: 553
Melâmîlik: 348, 547
Melek-i Tavus, Yezdîlerin taptıkları şeytan: 326, 392
melekler: 143, 217, 218, 219, 307
Melek-zâde Ailesi: 36
Melik Âdil, Mısır Sultanı: 435
Melik Mehmed, Rükneddin Mes'ud'un kayınbiraderi: 443, 444
Melike Hâtun medresesi: 555
Melikşâh, Kılıç Arslan'ın oğlu: 415, 418, 438, 439, 440, 441, 442, 570, 576
El-Melikü'n-Nasr, Haleb Meliki: 503
Memduh Paşa: 782, 785
Memet, Berberîler'in "Muhammed" telâffuzu: 378
Memleketeyn[=Eflâk ve Boğdan]: 779, 784
Memlûk ordusu: 523, 524
Memlûk sultanları: 482, 522, 523, 607, 608
Memlûk Türkleri: 482
Memlûkler: 452, 501, 522, 523, 524, 588, 607, 608, 700, 815, 853
Menâfi'ü'd-Dekayık, Ebû Said Mehmed: 580
Menâkıb-ı Ashâb: 45
Menâkıb-nâme: 34, 560
Menâkıbü'l-Ârifîn, Eflâkî Dede: 548
El-Menâr mecmuası: 623
Menâr, Hâfizü'd-din Abdullah b. Ahmed Berketü'l-Nesefî: 580, 581
Menat, put ismi: 134, 220
Mengü (Mungkha) Kaan: 459, 480, 484, 496, 499, 500
Mengü Timur: 509, 510
Mengücekler devleti: 448
Mengücek-oğulları: 445
Menteşe beğliği: 679, 691
Meraga şehri: 506, 507
Merâkeş İmparatorluğu: 380
Mercidâbık sahrası: 700

Merdiven Köyü: 568
Mergınan: 581
Mergınânî: 574
Merkad-i Peygamberî: 595
Merkitler: 466
Merre bin Kâab, Hz. Muhammed'in ecdadından: 180
Merre: 129
Merv: 475, 480, 600
Mervan, As'ın oğlu: 282
Mervan: 40, 189, 282, 284, 287, 288, 289, 292
Mervanîler: 304, 312, 325
Merve tepesi: 309, 359
Meryem Ana: 156
Hz. Meryem, Hz. İsâ'nın annesi: 589, 602
Merzuk-ı Karşî: 355
Mes'ele-i Cebeliye: 779
Mes'ud bey, Mahmud Yalvaç'ın oğlu: 480, 494
Mes'ud bey, Mâverâünnehir vâlisi: 495
Mes'ud, II. Kılıç Arslan'ın oğlu, Selçuklu Sultanı: 446, 451, 452
Mes'ûdî: 268, 389, 400
Mesâil, Bahaî ayı: 98
Mescid-i Aksâ: 167, 171, 173
Mescid-i Haram: 171, 220, 595
Mescid-i Hüseyin: 372
Mescid-i Nebevî: 199, 344
Mescid-i Şerîf: 281
Mesîh: 47, 80, 83, 96, 103, 156, 316, 340, 361, 494, 655
Mesîh Paşa: 693
Mesil şehri: 464
Mesnevi Şerhi, Ahmed Avni (Konuk): 553
Mesnevî Tercümesi, R. A. Nicholson: 555
Mesnevî, Mevlâna: 550, 553, 355, 548, 800, 802
Meşhed: 86, 643
Meşhed-i Hudâvendigâr, I. Murad'ın şehid olduğu yer: 676
Meşiyet, Bahaî ayı: 98
Meşrâfî, Dr. Rabat'ta Umûr-ı İslâmiye Vekili: 861
Meşrikü'l-Ezkâr, Şikago'daki mabed, zikrullahın parladığı yer: 98
Meşrûtiyet: 26, 29, 30, 33, 36, 310, 589, 619, 805, 817
Meşşaiyyun: 570
Meuz: 185
El-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr fî Zikri'l-Hıtât ve'l-Âsâr, Makrizî: 478
Mevdûd-ı Çeştî: 534
Mevlâna Ali: 547
Mevlâna Ziyâeddin Bağdadî, Nakşî pîri: 547
Mevlâna, Celâleddin Rûmî: 344, 449, 547, 548, 550, 551, 552, 553, 565
Mevlevî çelebileri: 555
Mevlevîhâneler: 553
Mevlevîler: 536, 548, 551
Mevlevîlik: 535, 536, 547, 549, 551, 553, 554, 564, 566, 567
Meymonides: 133
Meymun b. Amrân, Meymûniye'nin kurucusu: 392
Meymuniye, Haricî fırkası: 326, 327, 392
Meysere adası: 123
Meysere, Hz. Hatice'nin kölesi: 143
Meyyâfârıkîn Emîri: 505
Mezapotamya: 503
Mezâr-ı Şerif, Türkmenistan: 833
Mezdekîler: 88, 370
Mısır: 25, 26, 40, 52, 93, 108, 121, 126, 127, 268, 269, 274, 283, 284, 286, 289, 291, 294, 295, 299, 311, 353, 363, 367, 385, 386, 390, 398, 405, 411, 418, 434, 435, 452, 466, 482, 501, 505, 506, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 521, 522, 525, 526, 531, 544, 581, 583, 585, 587, 588, 593, 601, 607, 609, 617, 618, 623, 654, 666, 670, 696, 697, 700, 703, 704, 717, 738, 766, 767, 778, 784, 792, 815, 818, 821, 836, 842, 845, 846, 849, 851, 852, 857, 862
Mısır askeri: 505, 700
Mısır hurafeleri: 84, 156
Mısır meselesi: 773, 777, 778, 793
Mısır Sultanları: 508, 510, 513, 521, 523
Mısır Türk Memlûk askeri: 509
Mısır valiliği: 274, 288, 618, 772, 774
Mısır'ın fethi: 274
Mısırlılar: 72, 291, 310, 391, 508, 509, 700, 823
El-Mısrî: 851
Mi'râc-ı Nebevî: 37, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 340
Midhat Paşa: 784, 791
Miftâhü Bâbü'l-Ebvâb, Mirza Mehmed Mehdi Han: 93
Miftâhü'l-Hayât: 560
Mihrüddin-i Arûsî: 26, 34
Mikdad bin Esved: 179, 269, 278, 281
Milân, Sırp beği: 787
Millî Mücâdele: 803, 808, 825
Milliyetçilik, M. Ali Aynî: 310
Milliyetçilik: 311, 324, 834, 842, 843, 844, 845, 847
Mina: 283
Minhâcü'l-İstikame: 611
Minhâcü's-Sünne, İbni Teymîye: 611
Mir Mehmet Arslan, Dürzî meb'usu: 312
Mir'at-ı Hakîkat: 785
Mirkat, Molla Hüsrev: 580
Miryakefalon: 416, 445
Mirza Abbas efendi: 93
Mirza Aka Han, İran Sadrâzamı: 92
Mirza Ali Muhammed El-Bâb: bkz. Bâb
Mirza Bedi: 89
Mirza Hüseyin Ali, Abbas Mirza'nın pederi: 90, 92
Mirza Hüseyin Bahâullah efendi: 90
Mirza Mehmed Mehdi Han, İran Hâkimler Reisi: 93
Mirza Yahya: bkz. Subh-ı Ezel
Misyoner: 459, 544

Mişo, tarihçi: 421, 424
Mittermayr, H.: 824
Mizânü'l-Hakîka: 151
Modernist İslâmcılar: 30
Modon: 698
Moğan: 519
Moğol /lar: 37, 39, 298, 386, 426, 427, 430, 445, 447, 448, 449, 450, 451, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 462, 463, 464, 466, 467, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 479, 480, 483, 484, 485, 487, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 498, 501, 502, 503, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 516, 517, 518, 520, 522, 523, 525, 527, 549, 550, 551, 585, 586, 588, 607, 608, 611, 665, 670, 816
Moğol idaresi: 474, 489
Moğol istilâsı: 448, 455, 462, 473, 474, 816
Moğol kumandanları: 494, 516, 519, 521
Moğol meclisi: 519
Moğol Memlûkleri: 525
Moğol ordusu: 471, 490, 491, 502, 506, 509, 510, 523, 549
Moğol şehzadeleri: 521
Moğolca: 483, 487
Moğolistan: 425, 463, 464, 486, 493, 496, 517
Mohaç harbi: 705
Mohamet ou le Fanatisme, Voltaire: 104
Moldavya: 491
Molla Câmî: 699
Molla Fenârî Şemseddin Ahmed b. Hamza: 580
Molla Hüsrev: 574, 580, 581
Molla Mehmed Efendi, Şeyhülislâm: 760
Moltan, Hindistan: 407
Moltke: 775
Mondros Mütârekesi: 803, 808
Monizm: 55
Mora: 680, 691, 692, 698, 740, 741, 753
Mora âsîleri: 772
El-Moravid, Murâbıtîn: 380
Moravya: 490, 491, 687
Morrison T.: 819, 821, 844
Mortmann: 692
Moskof neferi: 324
Moskova: 466, 487, 490, 714, 740, 836, 837, 840, 852
Moskova Büyük Prensleri: 474
Moskova Grandükleri: 473
Moskova hükûmeti: 838
Moskova Prensliği: 473, 474
Moşe: 853
Mott, J. R.: 645
Mu'tasım Billah, Abbasî halifesi: 330, 370, 387, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 409, 418, 495, 602, 815
Mu'temed Alallah, halife: 395
Mu'tez, Mütevekkil'in oğlu: 395
Mu'tezile akîdeleri: 328, 335
Mu'tezile âlimleri: 332
Mu'tezile mezhebi: 34, 301, 309, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 335, 339, 342, 354, 368, 369, 371, 393, 554, 570, 601, 603, 611
Mu'tezile'nin baskısı: 367
Mu'tezile'nin Şubeleri: 301, 328
Mu'tezilîler: 372
Muallâkat-ı Seb'a: 111, 127
Muammer bin Sülemi, Muammeriye'nin reisi: 329
Muammeriye, Mu'tezile'nin kolu: 329
Muaviye b. Ebî Süfyan: 173, 194, 196, 254, 283, 286, 287, 289, 291, 293, 294, 295, 296, 297, 300, 304, 315, 318, 325, 388, 395, 397
Muaviye'nin isyanı: 290
Muaviye'nin ordusu: 294
Muaz: 182, 185
Muddar: 129
Mudır: 129
Mugîre bin Şu'be, Kûfe valisi: 272, 278, 388
Mugîriye fırkası: 306
Muha: 123
Muhacirîn: 178, 179, 180, 184, 185, 189, 197, 204, 251, 253, 257, 259, 261, 281, 300
muhaddisler: 601, 603, 604
Muhalefetin İflâsı, Ahmed Hilmi: 36
Hz. Muhammed (sav), İslâm Peygamberi: bkz. Peygamber (sav)
Muhammed Abdüh: 623, 650, 653, 654, 655
Muhammed Alâeddin Haskefî: 574, 581
Muhammed b. Abdullah b. Ömer b. Osman: 391
Muhammed b. Cerîr-i Taberî: 396
Muhammed b. Hâşim, Mekke Şerîfi: 417
Muhammed b. İbrahim b. Hasan: 391
Muhammed b. Kerrâm: 393
Muhammed b. Mukatıl: 577
Muhammed b. Nûh: 393
Muhammed b. Sema'a: 577
Muhammed b. Suûd: 616
Muhammed b. Talha: 391
Muhammed Baba-i Semmâsî: 546
Muhammed Bâkır bin Zeynelâbidin: 306, 308, 310, 373, 374
Muhammed bin Abdülmelik, Alparslan'ın imamı: 414
Muhammed bin Ebî Bekir: 288, 293
Muhammed bin Hâit, Hâitiye şubesinin reisi: 329
Muhammed bin Hanbel, Serahs valisi: 600
Muhammed bin İshâk bin Hüzeyme: 225
Muhammed bin Suûd, Abdü'l-Vahhâb'ın dâmâdı: 593
Muhammed bin Tomris: 381
Muhammed Dürzî, İsmail oğlu: 311
Muhammed el-Mehdî bin Hasan el-Askerî: 373
Muhammed el-Mehdî, Abbasî halifesi: 399

Muhammed Hanefî, Hz. Ali'nin oğlu: 308, 310
Muhammed Harzemşâh: 454, 455, 462
Muhammed Mehdî, Gâib imam: 310, 612, 316, 391, 638
Muhammed Nahşebî, Bâtıniye: 398
Muhammed Ni'metullah, Hindistan'da İslâm reisi: 819
Muhammed Pârsâ: 546
Muhammed Şâh: 85, 86
Muhammed Tâkî bin Ali Rızâ: 373
Muhammed Tâkî, Cevad: 310
Muhammed Töküş, Harzemşâh: 465
Muhammed, Hanefî imamı: bkz. İmâm-ı Muhammed
Muhammed, Hz. Ali'nin oğlu: 307
Muhammedîye, Yazıcı-zâde Şeyh Mehmed Efendi: 555
Muhammeriye fırkası: 308
Muharrerât: 577
Muhâsibî: 562
Muhecca, Hz. Ömer'in azadlısı: 182
Muhibbî, Kanunî Sultan Süleyman'ın mahlası: 708
Muhît-i Serahsî, Radıyaddin Serahsî: 577
Muhkeme fırkası, Haricî fırkası: 325
Muhkemler: 364
Muhsin-zâde Mehmed Paşa: 763
Muhtar b. Ubeyd Sakafî, Keysâniye fırkası kurucusu: 310
Muhtasar, Ebû'l-Fazl Mecdü'd-din Musûlî: 581
Muhtasar-ı Kudûrî, Ebû Hasan Ahmed b. Muhammed Kudûrî: 581
Muhyiddin Efendi, Anadolu kazaskeri: 723
Muhyiddîn-i Arabî, Şeyhü'l-Ekber: 173, 174, 225, 303, 344, 348, 354, 355, 357, 551, 563, 565, 609
Muînü'd-din Pervane: 451
Muir, İngiliz, Hindistan mahkeme âzası: 104, 111, 116, 157, 180, 186
Muiz-i Alevî: 398, 405
Muizü'd-devle: 397
Mukaddes İttifak: 713, 721, 723
Mukavkıs, Mısır valisi: 197
Muller, A.: 159
Mundsley: 158
Muntasır, Abbasî halifesi: 394
Munzur dağı, Sultan Munzur: 320
Murâbıt /lar: 377, 378, 379, 380, 381, 563
Murad Efendi: 781
Murâd I, Hudâvendigâr, Osmanlı Sultanı: 675, 676, 677, 678, 679, 685
Murad II, Osmanlı Sultanı: 555, 687, 688, 689, 690
Murad III, Osmanlı Sultanı: 716, 717, 718
Murad IV, Osmanlı Sultanı: 40, 576, 725, 734, 735, 736, 737
Murad Reis: 706, 725
Murad V, Osmanlı Sultanı: 784, 788, 789
Murad, Orhan Gâzi'nin oğlu: 671
Muradeviç, Deylem emîrlerinden: 397
Muradî, Sultan III. Murad'ın mahlası: 717
Murâdî, Sultan IV. Murad'ın mahlası: 735
Murat Orta: 36
Murtaza Efendi, Anadolu kazaskeri: 757
Murucu's-Safer kapısı: 523
Murucu'z-Zenbikiye: 523
Muryan takım adaları: 123
Mus'ab b. Zübeyr: 398
Mus'ab bin Âmir, Muhacirîn'in sancakdârı: 180
Hz. Mûsâ (as): 75, 81, 88, 95, 133, 136, 152, 155, 156, 172, 178, 195, 219, 231, 233, 355, 360, 459, 460, 497
Mûsâ Çelebi, Yıldırım Bâyezid'in oğlu: 684, 685
Mûsâ dini: 71, 73, 74, 232, 233
Mûsâ Hân, İlhanlı: 532
Mûsâ Kâzım bin Cafer el-Sâdık: 310, 358, 373, 583
Mûsevî /ler: 80, 102, 133, 156, 209, 226, 232, 233, 775
Mûsevî filozoflar: 133
Mûsevî hurafeleri: 84
Mûsevîlik: 45, 72, 81, 85, 86, 130, 131, 132, 133, 174, 219, 231, 232, 233, 234, 340, 457
Muslu Çavuş: 725
Mustafa Efendi, Küçük Müftü: 722
Mustafa I, Osmanlı Sultanı: 729, 730, 731, 771
Mustafa II, Osmanlı Sultanı: 749, 751, 757
Mustafa III, Osmanlı Sultanı: 760, 761, 762
Mustafa IV, Osmanlı Sultanı: 769, 770, 771
Mustafa Kemal Paşa, Atatürk: 807, 808, 809
Mustafa Paşa Köşkü: 803
Mustafa Paşa, Mirliva: 321
Mustafa Sabri Efendi, Şeyhülislâm: 806
Mustafa Sibâî, İhvân-ı Müslimîn Suriye temsilcisi: 849
Mustafa, Kızlar-ağası: 729
Mustafa, Sultan Mehmed Çelebi'nin oğlu: 687
Mustafa, Şehzade, Kanunî'ni oğlu: 715
Mustain, halife: 395
Musul Atabeğliği: 486, 853
Musul: 391, 424, 443, 495, 502, 706, 772
Muş: 322, 772
Muştub, Selâhaddin Eyyûbî'nin kumandanı: 424
Mut'em bin Adî: 165, 166
Muta: 185, 186
Mutasavvıflar: 75, 254, 341, 348, 352, 354
Mute: 197
Mute gazvesi: 194
Mutî, halife: 398

Mutlak Aklın Tenkidi, Kant: 100
Muvaffak, Halife: 314
Muvahhidîn Devleti: 563
Muvahhidler: 377, 381
El-Muvatta, İmam-ı Mâlik: 582
Muyum adaları: 123
Muzaffereddin Şah ve Bâbîler, Süleyman Nazif: 94
Muzafferîler: 533
Muzıka-i Hümâyûn: 804
Mübâhase: 27
Mübarek es-Sabah, Kuveyt şeyhi: 619
Mübarek Şâh: 481
Mücadeleci Tanrısızlar Cemiyeti: 831
El-Mücâhid gazetesi: 858
Mücessime mezhebi: 570, 613
Müctehid-i fi'l-Mes'ele [Karşılaşılan probleme göre ictihada bulunanlar]: 574
Müctehid-i fi'l-Mezheb [Mezhebe dayanarak ictihad etmiş olanlar]: 574
Müctehid-i fi'ş-Şer' [Şeriatla ictihad etmiş olanlar]: 573
Müdrike: 129
Müeyyidü'd-din İbni Alkamî, Bağdad halifesi veziri: 500
Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn: 767
Mühezzibü'd-din Ali Armağan Şâh, Selçuklu vezîri: 450
Mükremiye, Haricî fırkası: 326
Mülk, Bahaî ayı: 98
Müller, August: 316
Müller, Max: 70, 74
Mültekaü'l-Ebhâr, İbrahim Halebî: 581
Müncî: 316
Münşeat: 666
El-Müntedü'l-Edebîye: 842
Mürcie Mezhebi: 334, 335, 601
Mürûcü'z-Zeheb ve Maâdinü'l-Cevâhir, Mes'ûdî: 400
Müsâfir bin Adî: 355, 534
Müsellemân, vergiden muaf süvari askeri: 671
Müseylemetü'l-Kezzâb: 197, 391, 616, 623, 624
Müslim b. el-Haccâc el-Nişâburî, *Sahîh-i Müslim* müellifi: 604
Müslime b. Abdülmelik, müslüman emîr: 412
Müslüman Asya: 39
Müslüman devletler: 42, 299, 475, 634, 687, 710, 828, 832, 861
Müslüman dünyâsı: 669, 682, 827, 832, 833, 857
Müslüman hükümdarları: 679, 681
müslüman kadınları: 110, 208
Müslüman kanunları: 831
Müslüman Moğollar: 461
Müslüman orduları: 299, 324, 382
Müslümanlar: Çok yerde
Müslümanlık: 104, 107, 109, 111, 116, 159, 160, 165, 173, 296, 360, 382, 387, 405, 411, 418, 425, 427, 444, 482, 485, 529, 567, 615, 626, 635, 697, 794, 820, 821, 823, 824, 828, 829, 844, 861, 862, 863
Müslümanlık akîdeleri: 85
Müsned, Ahmed b. Hanbel: 601, 604, 605
Müsnid hattı, Âd kavmi yazı hattı: 127
Müstedrike taifesi: 335
Müstekfî, Abbasî halifesi: 397
Müstevfî Muhyiddin: 525
Müşebbihe mensupları: 340
Müşebbihe mezhebi: 334, 340, 342, 393, 394, 396, 570, 606
Müşebbihe-i Haşevîye: 393
Mütercim Rüştü Paşa: 784
Müteşâbihler: 364
Mütevekkil Alallah, Abbasî Halifesi: 330, 371, 372, 394, 395, 405, 603, 700
Mütevekkil'in oğulları: 372
Müzdariye, Mu'tezile'nin kolu: 329
Müzekkî'n-Nüfûs, Hüseyin Hamevî: 556

N

Nachtgal: 45
Nâdî, Yunus: 27
Nâdir Şah: 590, 591, 754, 755
Nahcivan: 521, 532
Nahcivan Seferi: 706
Nahşeb: 470, 480
Nahşebî: 398
Naîmâ: 731
nakîbü'l-eşrâflık: 525
Nakşî dergâhı: 547
Nakşibendî: 561
Nakşîlik: 536, 546, 547, 558, 568
Nakşiye: 560
Nâmık Kemâl: 448, 483
Napoléon: 577, 597, 617, 618, 624, 703, 766, 767, 772, 784, 858
Napoli Krallığı: 809
narşizm: 67, 847
Nasara: 603
Nasır Ahmed, emîr: 398
Nasır Yusuf, Şam Meliki: 503
Nâsır, Cemal Abdü'n-Nâsır, Mısır devlet başkanı: 836, 848, 850, 851, 862
Nasır, Haleb Meliki: 502, 506
Nasıreddin Şâh: 87
Nâsırü'd-din, Sultan: 610
Nasîreddin-i Tûsî: 507
Nasr bin Hâris: 181
Nasrânîler: 317
Nasranîyet: 386, 428
Nasriye fırkası: 307
Nastura, manastır reisi: 143
Nâsuhpaşa-zâde: 740
Nasyonalizm: 842, 844
Natagay, Moğol tanrısı: 467
Nâtıkî: 577
NATO: 850
natüralist: 550
Navarin: 698, 773
Nâzenîn tarikatı: 348
Nâzım Paşa, Harbiye Nâzırı: 799
Nazif, Süleyman: 94
Nazzâmiye, Mu'tezile'nin kolu: 328, 330
Neanderthal, dördüncü zaman başında yaşayan eski insan: 60

Nebatî /ler: 39, 125
Nebî: 142, 149, 152, 318
Nebî-yi Ümmî: 364
Necâşî Ashama, Habeş hükümdarı: 141, 160, 197
Neccâr kızları: 177
Neccâriye Mezhebi: 334, 335, 393
Necdât fırkası, Haricî fırkası: 326
Necdat kabilesi: 391
Necef: 310, 363, 622
Necîb, Sultan III. Ahmed'in mahlası: 754
Necid: 122, 124, 125, 592, 593, 596, 615, 616, 617, 619, 786
Necid bedevileri: 648
Necid çölü: 122, 123
Necid Şeyhi: 614, 615
Necm sûresi: 220
Necmeddîn-i Kübrâ: 355, 462
Nefahâtü'l-Üns, Abdurrahman Câmî: 546
Negritude konsepsiyonu: 838
Nehcü's-Sülûk fi Siyâseti'l-Mülûk, Ebû'n-Necîb: 702
Nehrivan: 325, 377
Nehru: 836, 851
Neriman: 672
Nesa şehri: 480
Neseb-i İsmâilîye: 129
Nesefî, Hâfizü'd-din Abdullah b. Ahmed Berketü'l-Nesefî: 574, 580, 581
Nesimî: 566
Nesturi mezhebi: 418
Neue Freie Press gazetesi: 794
Neue Freie Press muharriri: 847
Nev'î, Hüseyin İbni Sefer'in mahlası: 732
Nevâdirü'l-Ümem, İmam-ı Muhammed: 579
Nevevî: 614
Nevfel bin Huveylid: 181
Nevfel, Hâris bin Abdülmuttalib'in oğlu: 181
Nevruz beğ: 520
Nevşehirli İbrahim Paşa: 753
Nezzâr: 129
Nicholson, R. A., İngiliz yazar: 555
Nicolas Iorga, Romen tarihçisi: 673, 678
Niğbolu: 680, 681
Niğde: 680
Nijerya: 821, 860
Nikeforos, Bizans İmparatoru: 399, 418, 438
Nil kantaraları: 854
Nil nehri: 666
Nilüfer Hâtun, I. Murad'ın annesi: 675
Nimetullahiye, İmamiye kolu: 310
Ninova: 52
Nirvana: 59
Nisset, Rum tarihçi: 416
Niş: 792
Nişâbur: 86, 394, 470, 547, 558
Nişâbûrî: 225
Niyâzi: 319
Nizâm-ı Cedîd: 616, 617, 766, 767, 770, 777, 778
Nizamîye Medresesi: 563, 570
Nizâmü'l-Mülk: 438
Nizip: 773
Nokta-i Ulâ, Mirza Ali Muhammed'in nâmı: 86
Noktavîler, Nokta Mezhebi, Şi'a kolu: 310, 356, 366, 560
Novgorod: 490
Nu'mâniye fırkası: 307
Hz. Nuh (as): 38, 75, 125, 126, 129, 360
Nuh tufanı: 52, 126
Nuh, emîr Nasır Ahmed'in oğlu: 398
Nuh'un gemisi: 126
Nûr, Bahaî ayı: 98
Nûraniyet dini: 71
Nureddin Mahmud: 424
Nureddin Zengî: 40, 422, 423, 445, 816
Nûr-ı Osmaniye camii: 759
Nusaybin: 510
Nusayir b. Yahya: 577
Nusayir, Hz. Ali'nin kölesi: 311
Nusayrî şeyhleri: 312
Nusayrîler: 311, 312
Nûşirevân, İlhanlı Hânı Küçük Hasan'ın oğlu: 533
Nübüvvet: 140, 148, 213
Nüfud çölü: 122

O

O. Kaak, Tunuslu: 41
O'Connor, İngiliz sefiri: 790, 792
Obiloviç, Miloş: 676
Oder nehri: 490
Oğuz: 476, 669, 816
Oğuz - Merkit kabilesi: 488
Oğuz Efsânesi: 846
Oğuz Hân: 670
Oğuz Türkleri: 409
Oğuzlar: 387, 406, 410, 415, 816
Oğuz-nâme: 485, 499
Oktay (Ogeday) Hân, Cengiz Hân'ın oğlu: 448, 463, 480, 485, 486, 487, 488, 489, 493, 494, 495, 496, 517
Okyanusya: 712, 821
Okyanusya câmii: 793
Olaş muharebesi: 752
Olaş zaferi: 750
Olcayto Hudâbende Hân, İlhanlı Hânı: 462, 525, 526, 527, 528, 530, 531
Olimpos dağı: 742
XV. - XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Ömer Lütfi Barkan: 573
Ongunlar: 456
Ongutlar: 472
Oniki havari: 94
Oniki imam: 94, 310, 318, 319, 373
Onikiler fırkası: 360
Ordu-yı Hümâyûn: 719, 747
Orenburg vilâyeti: 636, 645
Orhan Gâzî/Beğ, Osmanlı Sultanı: 40, 427, 486, 671, 672, 673, 674, 675, 677, 689
Orhan Gâzî'nin vefatı: 675
Orta Asya: 454, 477, 589, 702
Orta Asya Türkleri: 587, 714, 843

Orta Avrupa: 705
Orta çağ: 155, 432, 854
Ortadoğu devletleri: 850, 851, 854, 855, 864
Ortadoğu haritası: 849
Ortadoğu meselesi: 850
Ortadoğu münevverleri: 854
Ortadoğu: 40, 455, 585, 704, 779, 796, 827, 835, 836, 847, 848, 849, 850, 852, 853, 854, 855, 856, 861, 863, 864, 865
Ortadoğu'daki Barış dernekleri: 837
Ortaşark milletleri: 861
Ortodoks /lar: 318, 677, 764, 779, 818
Ortodoks Kilisesi Yüksek Şûra Riyâseti: 832
oryantalist: 173
Hz. Osman b. Affan (ra), İslâm'ın üçüncü halifesi: 40, 159, 160, 162, 190, 192, 194, 203, 238, 239, 244, 250, 264, 268, 271, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 294, 296, 304, 309, 315, 326, 330, 372, 388, 391, 392, 395, 397, 603, 605, 638, 666, 669
Hz. Osman b. Affan (ra)'ın hilâfeti: 283
Hz. Osman b. Affan (ra)'ın şehâdeti: 193, 273, 290, 292, 293
Osman Ekdame bin Maz'un: 159
Osman Gâzî/Beğ, Osmanlı Sultanı: 40, 427, 551, 586, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 684, 689
Osman Gâzî'nin doğuşu: 665
Osman Gâzî'nin vefatı: 675
Osman II, Osmanlı Sultanı: 473, 730, 731, 733, 734
Osman III, Osmanlı Sultanı: 758, 760
Osman Paşa, Özdemir-oğlu: 712, 714, 717
Osman-ı Zinnûreyn: bkz. Osman b. Affan (ra)
Osmanlı - Rus harbi: 317
Osmanlı /Devleti: 37, 93, 324, 439, 545, 547, 554, 555, 573, 584, 589, 591, 614, 615, 616, 618, 619, 623, 625, 666, 670, 671, 672, 673, 674, 676, 679, 680, 681, 682, 690, 691, 693, 695, 697, 699, 703, 704, 706, 707, 710, 711, 712, 714, 716, 717, 718, 721, 724, 727, 728, 731, 736, 738, 740, 741, 743, 750, 751, 753, 754, 755, 764, 767, 770, 773, 774, 776, 777, 778, 779, 780, 788, 792, 793, 794, 800, 816, 817, 818, 820, 826, 842, 845, 846, 847, 849, 853, 854
Osmanlı askeri/ordusu: 680, 681, 688, 692, 706, 710, 720, 721, 723, 750, 751, 755, 772, 773, 777, 779, 784, 799
Osmanlı Balkan hâkimiyeti: 676
Osmanlı diyarı/toprakları/ülkesi: 26, 27, 676, 680, 681, 683, 688, 690, 691, 692, 718, 727, 734, 740, 754, 756, 764, 778, 797, 798, 817, 847
Osmanlı donanması: 698, 706, 749, 776
Osmanlı hâkimiyeti: 677, 679, 697, 718
Osmanlı halifeleri/hilâfeti: 818, 830, 846
Osmanlı hanedanı: 714, 766, 769, 795, 810, 817, 846
Osmanlı hâriciyesi: 757
Osmanlı idaresi/hükûmeti: 28, 90, 311, 588, 625, 673, 684, 695, 700, 753, 842, 853
Osmanlı kanun-nâmeleri: 726
Osmanlı kudreti: 713, 721, 722, 723, 817
Osmanlı mimarîsi: 674, 754, 759
Osmanlı mutasavvıfları: 365
Osmanlı münevverleri: 27
Osmanlı müverrihleri: 686, 846
Osmanlı ricali/kumandanları: 719, 728, 765, 770, 777
Osmanlı Saltanatı: 809, 825, 714, 755
Osmanlı sultanları/pâdişâhları: 37, 440, 444, 547, 554, 560, 576, 586, 667, 670, 671, 672, 677, 678, 697, 698, 702, 703, 707, 717, 722, 726, 733, 743, 756, 766, 769, 775, 783, 784, 786, 790, 798, 802, 817
Osmanlı Şeyhülislâmları: 573
Osmanlı tarihi: 684, 703, 731, 739, 774, 776, 802
Osmanlı topçuluğu: 710, 720
Osmanlı vakıfları: 622
Osmanlılar: 321, 353, 385, 425, 445, 452, 453, 524, 558, 585, 586, 587, 588, 600, 625, 633, 671, 673, 679, 680, 681, 682, 688, 692, 696, 697, 700, 703, 704, 709, 710, 724, 734, 735, 738, 750, 753, 755, 760, 816, 817
Osmanlılık: 588, 633
Osmanlı-Yunan muharebesi: 793
Osman-oğulları: 448, 452, 453, 501, 587, 667, 667, 668, 670, 674, 677, 682, 685, 688, 689, 693, 712, 717, 719, 727, 729, 732, 770, 775, 809
Osman-zâde Taib: 682
Ostwald, Alman kimyageri: 30
Otağ-ı Humâyûn: 705, 720
Otlukbeli: 693
Otranto: 693
Otrar şehri: 465
Otuzbir Mart Vak'ası: 794
Ovacık kazaları: 319

Ö

Ögeday: bkz. Oktay Hân
Öksüz Turgud: 35
Hz. Ömer b. Hattab (ra),

İslâm'ın ikinci halifesi: 47, 106, 107, 109, 122, 154, 162, 163, 164, 179, 180, 182, 184, 190, 194, 197, 198, 203, 238, 239, 243, 244, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 255, 258, 259, 260, 261, 262, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 280, 281, 282, 283, 285, 286, 287, 291, 293, 295, 304, 306, 309, 312, 313, 315, 318, 350, 369, 372, 388, 392, 397, 405, 428, 586, 602, 605, 611, 638, 643, 862
Hz. Ömer b. Hattab (ra)'ın cenazesi: 204
Ömer bin Hadremî: 182
Ömer Ekmel: 355
Ömer ibni Abdülaziz: 299, 304
Ömer Lütfi Barkan: 573
Ömer Paşa, Serdâr-ı Ekrem: 779
Ömer Rıza Doğrul: 173
Ömerü'l-Fâruk: bkz. Ömer b. Hattab (ra)
Ötkühna Noyan: 500
Özbek /ler: 529, 735, 736, 830, 833
Özbek Hân: 483, 484, 531
Özbekçe: 830
Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti: 830
Özbekistan: 832, 833, 834
Özdemir, Ahmet Hilmi'nin mahlası: 27
Özdemir-oğlu Osman: bkz. Osman Paşa, Özdemir-oğlu
Özü zaferi: 760
Özü: 765

P

Paganist: 550
Pakistan: 555, 820, 827, 835, 844, 856, 857, 866, 867
Pan-Anglisme: 844
Pan-Arabisme: 844
Pan-Germenisme: 844
Pan-İslâmic Nasyonalizm: 844
Pan-İslâmizm: 844
Pan-Latinisme: 844
Pantheizm: 35, 78, 101, 351, 352, 561
Pan-Turanisme: 844
Papa: 107, 322, 419, 428, 429, 434, 435, 455, 458, 459, 466, 477, 493, 494, 495, 503, 509, 675, 680, 687, 696, 697, 704, 723, 839, 840, 856
Papalık: 108, 458, 484, 589, 720
Pareto, V.: 837
Paris: 25, 642, 857, 861
Paris Anlaşması: 780, 791, 792
Paris Kongresi: 779
Paris Sergisi: 784
Parmakkapı: 771
Parmenides: 561
Parsî'ler: 405
Parşah Hâtun, Abaka'nın ve oğlu Keyhâtu'nun hanımı: 519
Pasarofça muahedesi: 753
Pascal: 563
Pasifik Okyanusu: 793
Pasin ovası: 426
Pasinler: 426
Pastör: 149
Patrikler:439, 474
Patrona Halil: 754
Pavlos: 104, 234
Pax Americana=Amerikan Sulhu: 477
Pax Ottomana=Osmanlı Sulhu: 477
Pax Romana=Roma Sulhu: 477
Pax Sovjetica=Sovyet Sulhu: 477
Pazarcık faciası: 760
Pazarköyü: 420
Pazvant-oğlu: 617
Peçenek Türkleri: 415, 418
Peçevî: 705, 720
Pederâne hükûmet, peygamber hükûmeti = Gouvernement patriarcal: 237
Pekin: 464, 496, 498, 837, 840
Pekin - Moskova çekişmesi: 835
Pelyen'ler: 138
Pencâb kıtası: 406
Pertev-niyâl Sultan: 782
Peru: 73
Pervane, Rum Selçuklu veziri: 509
Pervâne-oğulları Emâreti: 451
Peşâver: 819
Peşte: 487, 491, 492
Petersburg: 819
Petervaradin: 753
Petro, Rus Çarı: 753, 774
petrol: 620, 626
Hz. Peygamber (sav), İslâm Peygamberi: 37, 41, 57, 58, 75, 86, 95, 106, 107, 118, 119, 129, 131, 132, 138, 141, 142, 143, 146, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 207, 208, 209, 210, 213, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 230, 231, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 247, 248, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 259, 261, 262, 263, 265, 268, 269, 270, 276, 278, 285, 286, 288, 291, 292, 293, 295, 302, 303, 304, 305, 309, 314, 315, 318, 319, 323, 326, 335, 342, 343, 346, 350, 351, 352, 354, 358, 359, 360, 362, 363, 364, 365, 369, 371, 373, 378, 384, 388, 391, 395, 398, 399, 400, 410, 429, 438, 439, 444, 460, 461, 462, 473, 477, 485, 497, 503, 511, 515, 525, 534, 539, 542, 552, 553, 565, 567, 572, 576, 582, 586, 587, 593, 594, 595, 598, 601, 603, 605, 609, 610,

611, 612, 616, 617, 618, 621, 622, 624, 628, 632, 638, 641, 642, 648, 666, 669, 679, 688, 695, 701, 722, 725, 726, 742, 813, 821, 822, 831, 856, 857, 858, 859, 860, 864
Hz. Peygamber (sav)'in âilesi/evladı/nesebi: 121, 267, 300, 316, 374, 641
Hz. Peygamber (sav)'in ashâbı: 167, 175, 176, 180, 194, 197, 199, 220, 237, 243, 249, 269, 270, 271, 273, 283, 284, 300, 301, 323, 389, 391, 461, 575, 576, 667
Hz. Peygamber (sav)'in doğumu: 140, 141
Hz. Peygamber (sav)'in hayatı: 157, 180, 189, 200, 237, 240, 247, 327
Hz. Peygamber (sav)'in hırkası: bkz. Hırka
Hz. Peygamber (sav)'in hicreti: 179, 242
Hz. Peygamber (sav)'in ilk hutbesi: 176
Hz. Peygamber (sav)'in irtihâli: 175, 198, 203, 265, 266, 315
Hz. Peygamber (sav)'in nübüvveti: 118, 143, 152
Hz. Peygamber (sav)'in savaşları: 175, 179
Hz. Peygamber (sav)'in sünneti: 281, 282, 286, 666
Hz. Peygamber (sav)'in vârisleri: 203, 260, 266, 267, 315
Hz. Peygamber (sav)'in zevceleri: 190, 292
peygamberler: 433
Pezdevî, Fahrü'l-İslâm Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Hüseyin Pezdevî: 580
Pie V., Papa: 713
Pirene dağları: 298, 814
Pîrî Reis: 706, 708
Piyâle Paşa: 706, 707, 708, 721
Piyer: 360
Piyer Lermit, papaz: 419, 420, 428, 434
Piza: 434
Plano Carpini, Papa'nın ruhbanından: 455, 456, 466
Plevne: 785, 791
Ploşnik vak'ası: 676
Ploşnik: 676
Podolya: 741
Pol de Rela: 218
Polonya asilzadeleri: 714
Polonya: 466, 474, 490, 589, 698, 764, 835
Poltava: 753
Pontus İmparatorluğu: 692
Porsuk, Melikşâh'ın kumandanlarından: 439, 441
Port Said: 848
Portekiz: 716, 817
Portekiz Devleti: 718
Portekiz nasyonalistleri: 716
Portekizliler: 706, 712, 716, 817
Porten, W. von der: 555
positivisme (isbâtçılık): 35
Potie: 343, 346
Pozitivizm: 75, 55, 149
Prench: 492
Presburg: 493
Preveze: 706
Preyaslaval: 490
Proculiens, Roma hukukçusu: 572
Promete Mesih: 137
Protestan /lar: 54, 108, 355, 705
Protestan misyoneri: 820
Protestan münekkidleri: 151
Protestan rahipleri: 102, 156
Protestanlık: 77, 102, 590, 592, 596, 731
Prusya - Fransa harbi (1870): 784
Prusya Kralı: 761
Prusya: 493, 760, 763, 764, 766, 775, 785
Prut: 490, 753, 755
putperestlik: 131, 133, 567, 646
Pülümür kariyesi: 322

R

Rabân şehri: 444
Rabat: 380, 858, 859
Rabbânî: 665
Rabbî'ler: 116
Râbı'a, Haricî fırkası: 326
Rabıta: 622
Rabîa, Hâris bin Süraka'nın annesi: 183
Râcî: 34
Radıyaddin Serahsî: 577
Râfızîler: 394, 405, 583
Râfî': 166
Râfizîlik: 312, 398
Raguza cumhuriyeti: 676
Rahbe: 509, 514, 527
Rahmet, Bahaî ayı: 98
Rakkiyat, İmam-ı Muhammed: 577
Ramayana: 405
Ramazan Paşa, Tunus Beğlerbeği: 716
Râmiz Efendi, Kırımî-zâde: 767
rasathane: 498, 507, 525
Rasyonalist /ler: 54, 102, 104, 107, 115, 154, 157
Raşehât-i Aynü'l-Hayât, Mevlâna Ali: 547
Raşur beldesi, Hindistan: 406
Ratibur: 490
Rationalist: bkz. Akliyyun
Ravza-i Mutahhara: 199, 614, 618, 738
Ravzatü'l-Ebrâr, Karaçelebi-zâde Abdülâzîz Efendi: 739
Re'fet Paşa: 807, 810
Rebah b. Osman, Abbasî valisi: 390, 391
Rebîa bin Abdüşşems bin Abdimenaf'ın oğulları: 181
Rebia Gülnûş Hâtun, III. Ahmed'in annesi: 753
Reddü'l-Cehmîye, Ahmed bin Hanbel: 602
Reddü'l-Muhtar, Şam'lı İbni Âbidin: 581
Redhouse, Sir J.: 555
Refref: 167, 168
Remon, Grandük: 490
Ren nehri: 433
Rénan, Ernest: 10, 70, 82, 100, 103, 104, 105, 106, 107,

108, 109, 131, 132, 134, 156, 157, 188, 190, 191
Resûl: 225, 251, 276, 335, 391, 696
Resûlallah (sav): bkz. Peygamber (sav)
Resûllere iman: 213
Reşad Nuri: 33
Reşid Paşa, Dâhiliye Nazırı: 778, 780, 801, 804, 805, 809
Reşid Rızâ: 623
Reşidü'd-din, Hemedanlı, İlhanlı veziri, tabib, tarihçi: 496, 518, 519, 524, 525, 526, 527, 528, 531
Revan: 737
Revan seferi, IV. Murad: 734, 735
Rey: 313, 414, 417, 470, 502, 520, 524
Reyb (Şüphe) mezhebi: 373
Reymond de Puanye, Antakya prensi: 423
Rezzamiye fırkası: 307
Rıdvan: 98
Rızâ Paşa: 782
Ric'at akîdesi: 305, 306
Richter, G.: 555
Ridanîye: 700
Rifâde: 140
Risâle, Kuşeyrî: 562
Risler, J. C.: 863
Rişar, Aslan Yürekli, İngiltere Kralı: 424, 435
Riyad: 619, 860
Rodinson, Maxim: 857, 860, 861
Rodos adası: 693, 694, 696, 705, 774, 815
Rodos kuşatması: 693
Roma: 137, 268, 313, 314, 458, 477, 499, 572, 679, 750, 817, 849
Roma alayları: 263
Roma cemiyetleri: 286
Roma dini: 72
Roma hukuku: 572, 573
Roma İmparatorluğu: 299, 382, 459, 493, 633, 681, 692, 854
Roma kanunları: 575
Roma medeniyeti: 136, 137, 138, 286, 287
Roma orduları: 38, 263
Romalı /lar: 71, 72, 73, 136, 137, 138, 285, 377, 572
Romanos Diogenes, Bizans kralı: 413, 414, 415
Romanya: 428, 430, 773, 792, 818, 835
Romenler: 792
Roosewelt: 839, 863
Roran şehri: 490
Roran, Grandük: 490
Rosen, G.: 555
Rosenweig, V. von: 555
Rostov: 490
Rubriques: 466
Rudi Paret: 173
Rufe şehri: 579
rûh: 227, 228
Ruhanî Mahfeller: 98
Ruhâniyet: 167
Ruhâniyyun (Spritualistler): 55, 78, 215, 217
ruhbanlık: 596, 628, 631
Rûhü'l-Kudüs: bkz. Cebrail
Rukiye, Hz. Muhammed'in kızı: 160
Rum /lar: 133, 196, 258, 298, 318, 382, 404, 405, 410, 418, 428, 434, 437, 438, 495, 536, 669, 676, 683, 753, 772, 795, 796, 799, 807
Rum abdalları: 565
Rum askerleri: 249
Rum hükûmeti: 250
Rum İmparatorluğu: 403, 404, 588
Rum Kayserleri: 315
Rum Patriği: 677
Rum Selçukluları: 425, 437
Rum şehirleri: 495, 515
Rum tarihçileri: 249
Rumeli askeri/ordusu: 736, 794
Rumeli âyânı: 769, 771
Rumeli Beğlerbeğliği: 698, 791
Rumeli demiryolları: 786
Rumeli erleri: 771
Rumeli fütûhatı: 682
Rumeli gazaları: 682
Rumeli Hisarı: 691
Rumeli kazaskeri: 723
Rumeli seferleri: 719
Rumeli: 319, 450, 494, 555, 557, 558, 617, 619, 671, 675, 679, 680, 687, 718, 766, 767, 794, 798, 799, 818
Rumeli-i Şarkî meselesi: 793
Rûmlu Süheyb: 278
Rus - Japon Savaşı: 863
Rus - Osmanlı harbi (1828): 773
Rus /lar: 324, 412, 413, 466, 473, 474, 484, 490, 493, 592, 616, 714, 753, 766, 772, 773, 777, 779, 785, 786, 791, 818, 830, 831, 838, 839, 840, 846, 851, 863
Rus Birliği: 474
Rus donanması: 760, 773, 779
Rus elçileri: 714, 763
Rus istilâsı: 843
Rus komünizmi: 831
Rus kralı: 412, 413
Rus mektepleri: 843
Rus muharebesi: 762, 769, 772, 785
Rus ordusu: 324, 763
Rus prensliği: 474, 740
Rus seferi: 760
Rus siyasîleri: 764
Rus tâbiiyeti: 773
Rusçuk yârânı: 769, 770, 771
Rus-Osmanlı münâsebetleri: 764
Rustow, R. A.: 825
Rusya: 28, 321, 383, 458, 465, 470, 472, 474, 490, 491, 495, 592, 636, 710, 714, 716, 740, 741, 742, 750, 754, 755, 760, 763, 764, 765, 767, 773, 778, 779, 786, 791, 792, 799, 817, 818, 828, 830, 831, 832, 834, 835, 838, 839, 840, 845, 849, 850, 851, 852, 862, 863
Rusya hâriciyesi: 28
Rusya Müslümanları: 645, 830

Rusya Tarihi, N. Brion-Chaninov: 473
Rusya'da İslâm, Klimoviç: 832
Rüfaî /ler: 540, 541, 558, 561
Rükkânî: 603
Rükneddin Alâüddevle: 530
Rükneddin Horşah, Bâtınî reisi: 500
Rükneddin Mes'ud Anadolu Selçuklu Sultanı: 443, 444, 445, 495, 505

S

Sa'ad bin Mu'az: 239
Sa'âlibe, Haricî fırkası: 326
Sa'âlibe-i Mâbediye, Haricî fırkası: 326
Sa'd bin Muaz da Ensâr: 179
Sa'deddin Efendi, Hoca: 667, 674, 700
Sa'deddin Efendi, III. Mehmed'in hocası: 719, 720, 723
Sa'deddin-i Cibâvî, Şeyh, Sa'dîye tarikatı kurucusu: 355, 558
Sa'dî: 561
Sa'dî dergâhı: 558
Sa'dîye tarikatı: 558
Sa'dü'd-Devle: 457, 518
Sa'dü'd-din, Olcayto'nun veziri: 526
Saad bin Ebî Vakkas: 159, 239, 253, 267, 269, 274, 276, 277, 278, 280, 281, 282
Saad bin Muaz: 184
Saad bin Ubade: 239, 243, 244, 248, 251, 252, 253
Saad İbni Nûman İbni Kâ'ab ibni Hazrec: 252
Saâdet Asrı: 269, 295
Saadettin Köpek: 449
Saatçi Hasan: 716
Sabbahîler: 95, 619
Sâbiîler: 393
Sabiniens: 572
Sabinius, Roma hukukçusu: 572
Sâbit Türkî Aytaç, Türk kumandan: 401
Sabite mezhebi: 392
Sâdık Vicdânî: 26
Sadif, şair: 390
Sadreddin Halid Zincanî, İlhanlı veziri: 519
Sadreddin İbrahim İbni Saadeddin Hamevî: 483
Sadreddin Konevî: 549
Sadreddin, İlhanlı Gâzân'ın maliye veziri: 522
Sadrü'ş-Şeria Abdullah b. Mes'ud el-Mahcûbî: 580
Sadrü'ş-Şeria, Tâcü'l-Şeria'nın oğlu: 581
Sâdullah Paşa: 785, 787
Safâ tepesi: 309, 359
Safevîler: 93, 587, 641, 705, 706
Safevîye şahları: 319
Safiye Sultan: 717
Safvân bin Ümeyye: 192, 271
Safvet Paşa, Hâriciye Nâzırı: 791
Sagredo: 736
sahâbe: bkz. Peygamber (sav)'in ashabı
Sahâifü'l-Ahbâr: 389, 407, 686
Sahra çölü: 379
Sahra: 380
Said b. Cübeyr: 389
Said bin Âs: 220
Said bin Zeyd: 159, 180, 239, 264, 274
Said Halim Paşa, Sadrâzam: 801, 841
Said Muhammed bin Talha: 293
Saint - Jean (Aziz Yahya) şövalyeleri: 705
Saint Arnaud, Fransız mareşali: 779
Saint Louis, Fransa Kralı: 484
Saint Thomas: 492
Saka Baba türbesi, Türkmenistan: 833
Sakafîler: 165
Sakarya: 404
Sakarya nehri: 404
Sakarya-İzmit Körfezi Kanalı: 761
Sakız adası: 747, 748
Sakız baskını: 679
Sakyamoni (Buda): 460
Salacak: 767
Salâh Salim: 851
Salankamen: 719, 747
Sâlârü'd-devle: 87
Hz. Salih (as): 127
Salih, Bedreddin Lû'lû'nun oğlu: 502
Salih, Hâricî reisi: 377, 378, 381
Salihîler, Zeydiye'nin kolu: 309
Sâlihiye, Mu'tezile'nin kolu: 331
Salim, Ebû Huzeyfe'nin azadlısı: 276
Saltiye, Haricî fırkası: 326
Saltuk Alp: 426
Saltuklular: 446
Sam b. Surî, Gorîlerin reisi: 407
Sam: 360, 672
Samakow: 675
Sâmânîler: 384
Samarra: 310, 387, 401, 402, 404
Sâmî ailesi: 126
Sâmî dehâsı: 136
Sâmî dilleri: 126
Samî ırk: 848
Sâmî kavimleri: 126, 132, 133, 189, 298, 347, 632
Sâmî şubesi: 126
Sâmîler: 130
Sâmitler[=Suskunlar]: 360
Samsa Çavuş: 426
Samsun: 448
San Remo: 805
San'a: 123, 141, 309
Sandukî: 232
Sanhace kabilesi: 378, 379
Sâni: 216
Sanskrit edebiyatı: 405
Sapienza adası: 698
Saray Hâtıraları, Ali Said Beğ: 790
Saray, Altınordu başşehri: 484
Saray-Bosna: 772
Sarayburnu: 719, 758
Sardunya Kralı: 809
Sâre Hâtun, Uzun Hasan'ın validesi: 692

Sarı Deniz: 474
Sarı Irk: 454
Sarı Saltuk Sultan: 566
Sarıkamış harekâtı: 800
Saruhan: 453
Saruhan beğliği: 679
Satı Bigi, Ebû Said Bahadır Hân'ın kız kardeşi: 529
Satı Hâtun, Emîr Çoban'ın hanımı: 530, 532
Satuk Buğra Hân: 387, 483, 669
Sava: 681
Savcı Beğ, Ertuğrul-zâde: 426
Sav-tigin: 414
Sayda: 849
Sayda hisarı: 505
Sayın, Ebû Said Bahadır Hân'ın veziri: 529, 530
Sayu ırmağı: 492
Schimmel, Annemaria: 555
Schlimacher: 103
Schlumberger, G.: 694
Schmid, Peter: 824
Seb'iye fırkası: 308, 309
Sebastian, Portekiz Kıralı: 716
Sebe: 306
Sebeîye mezhebi: 305, 391
Sebkatî, Sultan I. Mahmud'un mahlası: 756
Sebük-tekin, Alp-tekin'in dâmâdı: 384, 405, 406, 409, 424
Secah, sahte peygamber: 616
secde âyeti: 220
sedd-i zerayi: 605, 614
Seffâh, Abbasi halifesi: 390
Segedin sulhu: 687
Sehî: 701
Seignobos: 794
Sekbân-ı Cedîd: 771
Selâhaddin-i Eyyûbî: 40, 423, 424, 435, 446, 466, 503, 583, 586, 702, 816, 853
Selâhaddin-i Zerkubî: 551
Selâme, Yezid b. Abdülmelik'in maşukası: 389
Selâmiye, Sa'dîye tarikatının kolu: 361, 558
Selanik: 430, 680, 742, 792, 795
Selanik fırkası: 795
Selanik kadılığı: 723
Selânikî: 708, 712, 723
Selçuk b. Yukak (Dukak): 409
Selçuk Beğ: 409
Selçuk hanedanı: 412, 450
Selçuk Hâtun, IV. Kılınç Arslan'ın kızı: 518
Selçuk nevbeti: 667
Selçuklu /lar: 385, 410, 425, 434, 447, 450, 466, 486, 499, 507, 517, 520, 585, 586, 588, 670, 826
Selçuklu Devleti: 427, 445, 448, 551, 554, 559, 679
Selçuklu hanedanı: 449, 670, 815
Selçuklu mehteri: 670
Selçuklu Sultanları: 440, 444, 447, 450, 584, 499, 668, 670
Selçuklu şubeleri: 425
Selçuklu Tarihçesi: 37
Selçuklu Türkleri: 411, 412, 420, 425, 426
Selçuk-nâme, İbni Bîbî: 518
Selçuk-oğulları: 437, 442, 444, 451, 452
Selevkoslar: 439
Selîm I, Yavuz, Osmanlı Sultanı: 40, 501, 587, 686, 698, 700, 701, 702, 703, 715, 781, 803, 817, 846
Selîm II, Osmanlı Sultanı: 707, 712, 713, 714, 715
Selîm III, Osmanlı Sultanı: 554, 617, 766, 767, 769, 770, 771, 772
Selîmiye Kışlası: 767
Selîm-nâme, Hoca Sa'deddin: 700
Selmân-ı Fârisî: 186, 239, 270, 272, 303, 350, 534
Semâ-hâne: 540
Semâvâtın melekûtu: 316
Semavî dinler: 231
Semerkand: 465, 470, 475, 480, 570
Semud kavmi: 126, 127
semum: 124
Sen Bernar Dö Klero, papaz: 422
Sen Gotar: 741
Sen Goy raksı: 434
Sened-i İttifak: 771
Senegal: 380
Senekka'lar: 138
Septe boğazı: 572
Serahsî, Şemsü'l-E'imme Muhammed b. Ahmed Serahsî: 574, 576, 580, 581
Serat dağları, Yemen: 122
Serbdarîler: 533
Serez: 742
Serîü's-Sakatî: 350
Seva sulhu: 731
Sevbâniye, Mürcie'nin kolu: 335
Sevde: 189, 190
Sevr dağı: 176
Sevr Muahedesi: 809
Seyahat-nâme, Evliya Çelebi: 736
Seyahat-nâme, İbni Batuta: 548
Seydi Ali Reis: 706, 708
Seyfeddin Ahmed: 699
Seyfeddin Bitikçi, Hülagû'nun veziri: 507
Seyfeddin Zengî: 423
Seyfeddin, Memlûk kumandanı: 506
Seyfullah: 267
Seyhun nehri: 407
Seyid Hamza: 525
Seylân: 837
seyr-i sülûk: 229
Seyyid Burhânü'd-din: 548
Seyyid Ebû Hüseyin eş-Şâzelî: 355
Seyyid Hasan Ali eş-Şâzelî: 348, 374
Seyyid Hüseyin, Mirza Ali Muhammed'in müridi: 86
Seyyid Muhammed bin İsâ, İsevî tarikatı kurucusu: 541
Seyyid Muhammedü'l-Mehdî bin Muhammed Ali el-Hâdî el-Sünûsî: 39, 544, 654
Seyyid Nesimî: 565
Seyyid Nizameddin: 319
Seyyid Nûr Mehmed Bedevânî, Nakşî pîri: 547
Seyyid Sahih Ahmed Dede: 553

Seyyid Yahya el-Şirvânî: 355, 374
Seyyidü't-Tâife: 351
Sezar: 702
Sıddık Han: 225, 238, 253
Sıddıkî tarikatı: 546
Sıdkî Mehmed Tevfik Efendi, Kahire'de hapishane tabibi: 653
Sıfatiye: 570
Sıffiyn muharebesi: 287, 290, 294, 325
Sığrı limanı kulesi, Midilli: 759
Sıkâye: 140
Sırat: 365
Sırbistan: 430, 672, 675, 676, 679, 687, 692, 744, 755, 773, 784, 787, 791, 792, 818
Sırp /lar: 428, 675, 676, 687, 795, 796, 799
Sırp İsyanı: 767
Sırp Kralı: 428, 676, 679
Sırp Sındığı: 428, 675
Sırp şövalyeleri: 429
Sırr-ı Muhammedî: 35
Sibirya: 430, 455, 840
Sicilya: 738
Sicistan: 299, 393, 402
Sidretü'l-Müntehâ: 167, 168, 172
Sigismund, Macar Kralı: 428, 680
Sih: 839
Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa: 748, 752
Silâhdar Tarihi: 745
Silezya: 490, 491
Silistre: 763
Silvan karyesi: 443
Simavî, Lütfi: 802
Simavnalı Şeyh Bedreddin isyanı: 685
Simnan şehri: 530
Simyon, haçlı kumandanı: 421
Sînâ: 121, 848
Sinamus, Rum tarihçi: 416
Sinan, Mimar: 568, 708
Sinan, Subaşı: 475
Sinbad, Mazdekî: 394
Sincar Atabeğliği: 486
Sincar havâlisi: 391, 392
Sind eyâleti: 402, 465
Sinop: 439, 448, 451
Sionisme: 847
Sionist Kongresi, İsviçre, Basel: 847
Sipehsâlâr Tezkire: 553
Sir Lodge Olivié: 218
Sirbistan: 773
Sirit nehri: 490
Sirol, V.: 823
Siroz: 430
Sis (Kozan): 447, 508
Sisam: 773
Sitin suyu: 490
Siva mâbudu: 384, 408
Sivas: 322, 413, 418, 447, 449, 452, 475, 510, 543, 559, 682
Sivastopol: 779
Siyah Afrika: 857, 860
Siyâsetnâme-i Nizâmü'l-Mülk: 394
Siyavuş Paşa: 745
Siyebec: 70, 73
Siyer-i Kebîr, İmam-ı Muhammed: 576, 579
Siyer-i Nebî: 45
Siyer-i Sagîr, İmam-ı Muhammed: 576, 579
Siyret-i Nebeviye, Muhammed bin İshâk bin Hüzeyme: 225
Sizebolu: 675
Slade, A.: 776
Slav toplulukları: 760
Slav: 681
Slovak kuvvetleri: 720
Sloven kuvvetleri: 687
Smith, W. C., Amerikan muharriri: 825, 826, 844
sofiler: 304, 318, 609, 537, 553, 636
sofist filozoflar, Yunanlı: 357
Sofizm (tasavvuf): 344
Sofya: 430, 675, 747
Soğd / Soğdıyana: 38, 382, 388
Sokrat: 62, 80, 138
Sokullu Mehmed Paşa, Sadrâzam: 712, 713, 714
Solaklar: 719
Solak-zâde: 667, 695
Solfasol, Çubuk, Ankara: 555
Sorel, Albert: 761, 763
sosyalist: 32, 831, 840, 857
Sosyalizm: 32, 837, 838, 839, 847, 858, 861
sosyoloji: 130
Sovyet: 42, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838
Sovyet-Çin rekabeti: 836
Sovyetler Birliği: 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 838, 840, 848, 851
Sovyetologlar: 835
Söbütay, Batu Hân'ın kumandanı: 470, 489, 491
Söğüt: 427, 665
Söğüt yaylakları: 426
Spartakus: 313, 314
Speiser, A. E.: 827
Spencer: 218
Spinoza: 100, 101, 102, 103, 345
spirtualizm: 236, 352
Sprenger: 105, 158, 159
Spritualistler = Ruhanîler: 101, 349
Sputnik: 834
Stalin: 831, 838, 839
Stalinizm: 837, 839
Stey Jourwald deresi: 433
Stockholm: 228
Stoddard, L.: 822, 844
Stornell: 345
Strauss, D. F.: 100, 102, 103, 104, 108, 156
Subh-ı Ezel cemaatı: 93
Subh-ı Ezel, Mirza Yahya'nın lakabı: 89, 90, 91, 92, 93
Sudan: 380, 583, 845, 859
Sudan ahâlisi: 646
Suffe mensupları: 344
Suğd (Soğdiyana'nın Araplarca kayda geçmiş ismi): 382
Suğdak: 448, 451
Suharto rejimi, Endonezya: 835
Suheyb-i Rumî: 239
Suhreverdî: 535, 562
Sukarno, Endonezya idarecisi: 835

Sulamişî, Moğol kumandanı: 522
Sulduzlar: 466
Sultan Ahmed Camii: 859
Sultan Baba türbesi, Özbekistan: 833
Sultan Kutuz, Memlûklü Sultanı: 505, 506
Sultan Munzur, Munzur dağı: 320
Sultan Nikbay Biyki Hân, Burak Gıyâseddin'in halefi: 481
Sultan Saadet Mezarı, Özbekistan: 833
Sultan Sancar: 445, 475
Sultan Veled, Mevlâna'nın oğlu: 551, 553
Sultan, Bahaî ayı: 98
Sultan-ı Serdeste, Alevîlerce Hızır'ın değneği: 319
Sultaniye şehri: 526, 527
Sultaniye(=İmperial) şehri: 527, 529, 532
Sultanönü: 668
Sultanü'l-Muazzam İzzü'd-dîn Ebû'l-Feth Kılınç Arslan, II. Kılıç Arslan'ın unvanı: 446
Sumatra: 712
Sumnat seferi, Gazneli Mahmud: 384,408
Sumniye, Mürcie'nin kolu: 335
Suncak Noyan: 501
Sung İmparatorluğu: 487, 497
Sungur-tekin: 426
Sungurü'l-Eşkar, Baybars'ın kumandanı: 508, 509
Sunûhat[=İçe doğuşlar]: 227, 229
Sur siteleri: 849
Sûre-i Eyüb, taklit Kur'ân'ın sûresi: 378
Sûre-i Necm: 221
Sûre-i Yâsin: 701
Sûre-i Yûnus, taklit Kur'ân'ın sûresi: 378
Sûre-i Yûsuf: 326, 392
Suriye: 126, 127, 151, 268, 283, 286, 295, 299, 311, 312, 361, 374, 391, 398, 405, 411, 423, 425, 427, 434, 440, 448, 451, 452, 458, 461, 466, 502, 503, 506, 507, 508, 509, 522, 526, 563, 584, 587, 607, 617, 665, 681, 738, 748, 779, 836, 849, 851, 852, 859, 862, 866
Suriye Hıristiyanları: 110
Suriye Selçukluları: 426
Suriye tarihi: 249
Suriye'nin fethi: 249, 268
Suûd bin Abdülazîz: 617, 618
Suûdî Arabistan: 620, 852, 856, 861
Suudîler: 616, 619, 852
Suyûtî: 225
Südlüce Mektebi: 767
Süfyân b. Veki': 604
Süfyân-ı Sevrî: 391, 603, 584
Süheyb: 159, 278
Süheyl bin Ömer: 271
Sülamişî: 522
Hz. Süleyman (as): 226, 275
Süleyman ağa: 322
Süleyman b. Hişâm, Abdülmelik oğlu: 390
Süleyman Bey, Babapaşa-zâde Şehbender, Ahmed Hilmi Bey'in babası: 25
Süleyman Beybaba: 568
Süleyman bin Kutalmış: 426, 438, 439, 440
Süleyman Çelebi, Yıldırım Bâyezid'in oğlu: 684
Süleyman Dağı, Kırgızistan: 833
Süleyman I, Kanuni, Osmanlı Sultanı: 40, 498, 677, 701, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 714, 721, 735, 744, 745, 747, 749, 761, 774, 845
Süleyman Kaya Alp: 425
Süleyman Paşa, Rumeli Fâtihi: 671, 786
Süleyman Şâh, Tokat Meliki: 439, 440, 442, 443, 446, 486
Süleyman, Abdullah b. Ali'nin kardeşi: 390
Süleyman, emîr: 501
Süleyman, Hülagû neslinden: 532
Süleymanîler, Zeydiye'nin kolu: 309
Sülûk erbabı: 230
Sümâme bin Eşresü'n-Numeyrî, Sümâmiye'nin reisi: 329
Sümâmiye, Mu'tezile'nin kolu: 329
Sünâiye = Dualisme = İkicilik: 333, 341, 349
Sünbül Ağa vak'ası: 738
Sünnet Ehli: 368, 370
Sünnî /ler: 150, 254, 301, 302, 305, 322, 337, 369, 371, 372, 373, 395, 397, 398, 461, 462, 587, 636, 637, 638, 639, 643, 698, 735
Sünnî mezhebi: 333, 374, 375, 380, 586
Sünnî müslümanlar: 318, 380 859, 864
Sünnî tarikat: 547, 558
Sünnîlik: 254, 375, 376, 381, 385
Sünûsîler, Ahmed Hilmi, Şehbenderzâde: 38, 537, 542, 544
Sünûsiye tarikatı: 540, 541, 542
Süraka: 151, 176, 196
Sürre: 688
Süryanî /ler: 125, 298, 440
Süryani hattı: 127
Süveyş: 123, 714, 818, 850, 851
Süveyş Kanalı: 761, 848, 865
Süveyş körfezi: 121
Süveyş varidatı: 851
Swedenburg: 150, 228

Ş

Şa'rânî: 39, 660
Şafiî hukukçuları: 583
Şafiî medresesi: 524
Şafiî Mezhebi: 91, 571, 574, 583
Şafiî, Ebu Abdillah Muhammed b. İdris Şafiî: 302, 393, 571, 572, 579, 583, 599, 601, 604, 605, 607
Şafiîler: 572
Şah Hatâyî: 565
Şâh İsmail: 87, 565, 587, 698, 700, 846

Şah Nimet Velî: 565
Şah Nîmetullah: 374
Şah Özbek: 529
Şahâbeddin Sühreverdî: 355
Şâhî top: 691, 692
Şahne, Bağdad'daki Kaan temsilcisi: 507, 508, 524
Şahyar: 122
Şâkir Ağa, Müezzin-başı: 774
Şam: 121, 122, 142, 143, 175, 178, 179, 197, 250, 262, 263, 264, 267, 268, 270, 271, 273, 274, 285, 286, 287, 289, 291, 295, 299, 310, 315, 353, 380, 390, 405, 423, 424, 434, 435, 465, 495, 505, 509, 522, 523, 524, 527, 548, 560, 593, 606, 607, 608, 609, 610, 613, 615, 648, 704, 806, 815, 859
Şam ahâlisi: 505, 522
Şam halifeleri: 388, 389
Şam Meliki: 448
Şam Selçukluları: 486
Şam ve Medîne mektebi (Ehl-i Hadîs; Hadîsçiler): 571
Şam'ın fethi: 263, 274
Şaman: 456, 461
Şamanizm: 456, 459
Şâmî Yusuf Efendi: 736
Şamlılar: 287, 293, 294
Şammar aşireti: 125, 619
Şâni-zâde Târihi: 766
Şark İmparatorluğu: 110, 283
Şark medeniyeti: 821
Şark Türkleri: 681
Şarkî Türkistan: 786
Şarklılar: 44, 823
Şarl, Sicilya Kralı: 508
Şarlken: 688, 704, 705, 706, 817
Şarlman: 409
Şatı vahası: 128
Şâzelî taraftarları: 353
Şâzelîye mutasavvıfları: 348
Şâzelîye tarikatı: 344, 348, 349, 357, 535, 540, 541
Şebeş: 765
Şehab, Dürzî ailesi: 311
Şehabeddin, Zincanlı: 501
Şehabü'd-devle Kutulmuş, Melik: 438
Şehâbü'd-dîn, Atabeğ: 514
Şehabüddin-i Suhreverdî: 565
Şemâil Şerhi, İbni Hâcer el-Heylemî: 613
Şemseddin Cüveynî, Hülagû'nun veziri: 507, 517, 518, 521, 525
Şemseddin Fenârî: 555, 682
Şemseddin İsfahanî, Saltanat Nâibi: 499
Şemseddin Mehmed: 508
Şemseddin Simnanî, Hoca, Gâzân Hân'ın veziri: 525
Şemseddin Sivâsî: 722
Şemseddin, Abaka'nın veziri: 510, 516
Şems-i Tebrizî: 548, 552, 565
Şemsîye, Argon nâmına yazılmıştır: 517
Şemsü'l-E'imme Serahsî: bkz. Serahsî
Şenb-i Gâzân: 524
Şensi: 472
Şeref, Bahaî ayı: 98
Şerefeddin, Meraga'lı: 501
Şeref-nâme: 518
Şerefü'd-Devle, Haleb ve Musul emîri: 440
Şerh-i Akaid-i Adâdîye, Celâleddin-i Devvânî: 613
Şerh-i Dürer, Molla Hüsrev: 581
Şerîf Gâlib: 617
Şerif Hüseyin: 619
Şerif Paşa, Cidde valisi: 617
Şevkefzâ Kadın Efendi, Sultan Abdülmecîd'in hanımı: 788
Şevki efendi, Abbas efendinin yeğeni: 98
Şevkîye Hanım, Ahmed Hilmi Bey'in validesi: 25
Şeyban kabilesi: 600
Şeybâniye, Haricî fırkası: 326
Şeybe, Utbe bin Rabîa'nın kardeşi: 181, 182, 183
Şeyh Ali: 89
Şeyh Attâr: 551
Şeyh Bedreddin: 36
Şeyh Cemâleddin: 481
Şeyh Edebalı: 666
Şeyh Emir: 722
Şeyh Galib: 554
Şeyh Hasan, Ebû Said Bahadır Hân'ın kardeşi: 529
Şeyh Mahmud isyanı: 480
Şeyh Mihrüddin Arûsî, Ahmet Hilmi'nin mahlası: 27
Şeyh Necdî, Abdü'l-Vahhâb'ın lakabı: 614, 624, 625
Şeyh Selâhaddin-i Zerkubî el-Konevî: 552
Şeyh Seyfeddin, İmam-ı Rabbânî'nin torunu: 547
Şeyh Sivasî Efendi: 735
Şeyh Sünûsî: 803
Şeyheyn, Hz Ebubekir ve Hz. Ömer: 90, 260, 300, 304, 313, 325
Şeyhiye, Şi'a kolu: 310
Şeytân: 219, 307, 392
Şeytâniye, Nu'mâniye fırkasının diğer ismi: 307
Şi'a: 219,247, 290, 294, 298, 300, 301, 302, 305, 309, 310, 312, 313, 314, 317, 325, 331, 358, 368, 369, 370, 373, 374, 394, 465, 537, 572, 587, 606, 621, 643, 815
Şi'a ehli: 318, 639
Şi'a mezhebi: 253, 300, 301, 304, 305, 311, 312, 313, 314, 316, 318, 339, 340, 356, 360, 373, 374, 391, 402, 590, 393, 633, 645, 852
Şibl b. Abdullah, Benî Hâşim âzadlısı: 390
Şiblî: 565
Şihab, Nusayrî şeyhi: 312
Şiî /ler: 150, 254, 292, 300, 304, 309, 310, 312, 313, 314, 316, 319, 324, 360, 369, 371, 372, 397, 398, 461, 462, 527, 587, 608, 636, 638, 639, 643, 659, 735, 818
Şiî mezhebi: bkz. Şi'a mezhebi
Şiî tekkesi: 698
Şiîlik: 86, 87, 312, 314, 316, 375, 406, 617, 638

Şikago: 98
Şimalî Afrika: 40
Şimşirlik dairesi: 744
Şirâz: 85, 91
Şirâzî: 518
Şirvan: 495, 531
Şirve: 408
Hz. Şit (as): 307, 360
Şovenizme: 846
Şuaybiye, Haricî fırkası: 326
Şûrâ meclisi: 239
Şûrâ-yı Saltanat: 807
Şükran (ra), Hz. Muhammed'in âzâdlısı: 199
Şükrullah: 672, 683, 686, 688

T

Tabakât, Ahmed Hilmi: 36
Taberistan: 394, 556
Tabiatüstü=Metafizik: 349
Tâbiîn: 224, 323, 283, 389, 391, 575, 576, 582, 603, 605, 628
Tacdâr Oğul: 460, 461
Tacik halkı: 525, 830
Tacikistan Sovyet Cumhuriyeti: 830
Tâcü'l-Şeria: 581
Tâcü't-Tevârih, Hoca Sa'deddin Efendi: 667
Taeschner, F.: 825
Taftazanî: 581
Tağaçar Noyan: 519, 520, 521
Tağlibiye, Sa'dîye tarikatının kolu: 558
Tâhirü'l-Mevlevî: 553
Tahran: 85, 88, 89, 92
Taif: 122, 123, 124, 165, 189, 617
Taif halkı: 262
Taif kalesi: 617
Tâkeres: 384
takva: 535, 583, 625, 627, 628, 631
Takvîm-i Vekayî: 774
Takvîmü't-Tevârih, Kâtip Çelebi: 674
Talha: 151, 180, 197, 239, 243, 244, 253, 264, 269, 271, 274, 276, 277, 278, 281, 286, 289, 291, 292, 293, 392, 395
Talmud: 38, 306
Tangeri, Fas: 859
Tanrı Buyruğu: 173
Tanrı Dağları: 846
Tanrı Peygamberi: 173
Tansred, haçlı kumandanı: 422
Tanzimat: 573, 695, 709, 777, 778, 779, 780, 783, 787, 792, 793, 817, 842
Tanzimat Fermanı: 778, 780
Tao mezhebi: 73
Taraklı Yenicesi: 667
Taran: 123
Tarhanlar: 479
Tarîf, Hâricî reisi: 377
Târih-i Cihân-güşâ, Alâü'd-din Cüveynî: 463, 507, 508, 517
Tarih-i Din-i İslâm, Mahmud Esad Efendi: 220
Tarih-i İslâm Encümeni: 46
Tarih-i İslâm ve Osmânî, Ahmed Hilmi: 36
Tarih-i İslâm, Ahmet Hilm: 33
Tarih-i İstikbal, Celâl Nuri: 30, 34
Tarih-i Mekke, Azrakî: 173
Târih-i Muhtasarü'd-Düvel, Ebû'l-Ferec: 389, 390, 394, 414, 475
Tarih-i Osmanî Encümeni: 802
Târih-i Subhî: 754
Târih-i Vassâf: 701
Târihü'l-Kâmil, İbn Esîr: 388
tarikatlar: 26, 37, 534, 535, 536, 537, 540, 541, 545, 546, 617, 621, 622, 625, 647, 655
Tarikat-nâme, Hacı Bektaş-i Velî: 565
Tarik-i Hâcegân: 546
Tarmaşîrîn Hân: 481
Tarsus dağları: 423
Tarsus: 439, 449
Tasavvuf: 36, 161, 332, 341, 342, 343, 344, 346, 347, 348, 350, 354, 356, 377, 534, 536, 537, 546, 547, 551, 556, 561, 586, 609, 610, 612, 616, 621, 622, 625, 647
Tasvîr-i Efkâr: 27
Taş devri: 53
Tatar istilâsı: 493
Tatar Pazarcığı: 707
Tatar süvarisi: 720
Tatar tufanı: 686
Tataristan: 466, 493, 636
Tatarlar: 387, 468, 469, 476, 482, 493, 494, 500, 550, 720, 833
Tavâif-i Mülûk: 380
Tavzîh, Sadrü'ş-Şeria Abdullah b. Mes'ud el-Mahcûbî: 580
Tayyar Mehmed Paşa, Sadrâzam: 576
Tayyibiye: 540, 541
Tebe-i Tabiîn: 323, 582
Tebriz: 88, 452, 473, 502, 524, 526, 527, 528, 531, 532, 550, 706
Tebük: 185
Tefsîr-i Hazin: 225
Tefsîr-i Kebir, Fahreddin-i Râzî: 225
Tefsîr-i Kebîr, İbni Hatib: 548
Tehâfetu't-Tehâfüt, İbn Rüşd: 563
Tehâfetü'l-Felâsife, Gazzâlî: 563
Tehame: 122, 123, 124, 125
Tehanad: 492
Teis suyu: 750
tekkeler: 617
Tel-Aviv: 848
Tellü'l-beşer: 505
Telvîh, Sa'deddin (b. Mes'ud) Taftazanî: 580
Temeşvar: 741, 750, 754
Temim kabilesi: 579, 592
Temim-i Dârî: 270
Templier tarikatı: 559
Tenkîh, Sadrü'ş-Şeria Abdullah b. Mes'ud el-Mahcûbî: 580
Tenkit felsefesi ve reybîler (Le Critisme), Kant'ın ekolü: 54, 55
Tenzîhî fikir: 215, 341
Teodoroviç, N. A.: 833
Teofilos, Rum imparatoru: 403, 404

Tep: 561
Tepedelenli Ali Paşa, Yanya Valisi: 772
Tercan kazası: 321
Tercümanlar, (Bektaşîlik eseri): 322
Tergoviç: 719
Tersane Konferansı: 791
Teslis: 80, 83, 84, 133, 137, 156, 159, 233, 234, 318, 561, 615
Teşbihî fikir: 341, 342
Teşeyyü': 314
Tevârih-i Âl-i Osman, Âşıkpaşazâde: 560
Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman, Ahmedî: 683
Tevfik bey, Mustafa Kemal Paşa'nın kâtibi: 808
Tevfik Paşa: 801
Tevhidî fikir: 215, 234, 236, 341, 342
Tevrat tenkitçileri: 218
Tevrat: 54, 116, 125, 133, 142, 156, 157, 218, 219, 226, 229, 234, 847, 853
Teymuroğlu: 560
Tezâkir, Cevdet Paşa: 775
Theodor Herzl: 847
Thévenot: 710
Tholuck, F. A. G.: 555
Thomas Pain, Amerikan ihtilâlcisi: 841
Thomas Roe, İngiliz elçisi: 732
Thosos II, Kilikya Ermeni prensi: 445
Thura: 493
Thuroe kontluğu: 492
Tibet: 829
Tibet öküzü: 639
Ticâniye: 540, 541
Tiéle: 70, 72
Tientsin: 475
Tiflis hükümdarlığı: 495
Tih sahrası: 121
Timuçin: 463
Timur /lenk: 385, 443, 472, 497, 526, 533, 670, 681, 682, 683, 685, 703
Timur Devleti: 445
Timurlenk'in torunları: 586
Timurtaş Noyan: 452
Timurtaş Paşa: 680
Timurtaş, Emîr Çoban'ın oğlu: 529
Tirmiz: 480
Tiryaki Hasan Paşa: 721
Tito: 851
Titus, Roma generali: 847
Togan, Zeki Velidî: 843
Toğay Timur Hân, İlhanlı, Cuci neslinden: 532
Tok şehri: 513
Tokat: 518
Tokluk Timur Hân: 481
Toluniye[=Tolunoğulları]: 425
Tophane: 712, 760, 767
Topkapı: 692
Topkapı Sarayı: 473, 699, 716, 737, 740, 754, 790, 803
Torakina (Türkân) Hâtûn, Oktay Hân'ın hanımı: 488, 489, 494
Torino: 809
Toros dağları: 437, 444
Tortu: 36
Tosun Paşa, Mehmed Ali Paşa'nın oğlu: 618
Tott: 762
Townshend, General: 799, 845
Toynbee: 846, 849
Trablus: 40, 538, 588, 860
Trablus Kontluğu: 853
Trablusgarb: 26, 706, 798, 818, 821, 858, 859
Trablusgarb harbi: 28, 619
Trablusgarb'ın işgâli: 818
Trablusgarb Berberîleri: 325
Trablusşam: 816
Trabzon: 418, 446, 448, 692
Trabzon Rum imparatorluğu: 451
Trakya: 430
Transilvanya: 492
Trayan, Roma İmparatoru: 736
Trimuti: 137
Tuğ, Salih: 173
Tuğrul Beğ, Selçuk b. Dukak oğlu: 409, 410, 411, 412, 438, 441, 679
Tuğrul Şâh, Kılınç Arslan'ın oğlu: 447
Tulon: 706
Tuluy evlâdının İran şubesi, İran Moğolları: 486
Tuluy, Cengiz Hân'ın oğlu: 485, 486, 487, 495, 496, 499, 532
Tuluy-oğulları: 496
Tumarü's-Selâsil, Mehmed ibn Osman: 564
Tuna: 491, 493, 666, 681, 718, 760, 773, 779
Tuna ahâlisi: 492
Tuna boyları: 430, 675
Tuna hudutları: 772
Tunç devri: 53
Tunus: 325, 353, 386, 435, 588, 704, 706, 773, 817, 818, 849
Tunus meselesi: 713
Tûrân: 412, 537, 563, 702
Tûrân kahramanları: 419
Tûrân seferi: 703
Turancılık: 843
Turanlılar: 38
Turgud Alp: 426
Turgud Reis: 706, 708
Turhan Beğ: 691
Turhan Valide Sultan: 741
Tûr-i Sînâ: bkz. Sînâ
Tutuş, Selçuklu kumandanı: 440
Tuvaraklar: 845
Tüleyhâtü'l-Esedî: 616
Türk /ler: 25, 26, 30, 31, 37, 38, 39, 40, 41, 88, 90, 107, 298, 312, 351, 370, 372, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 407, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 417, 418, 420, 421, 422, 423, 424, 428, 429, 430, 434, 435, 437, 439, 441, 442, 443, 445, 455, 463, 465, 466, 473, 483, 484, 485, 506, 536, 541, 543, 544, 557, 565, 568, 576, 585, 586, 589, 592, 593, 595, 619, 625, 633, 636, 644, 647, 665, 671, 674, 675, 676, 680,

682, 687, 688, 691, 692, 694, 695, 697, 698, 699, 703, 704, 705, 706, 708, 709, 710, 711, 713, 714, 716, 718, 721, 727, 728, 736, 738, 740, 743, 745, 750, 751, 753, 754, 761, 763, 764, 768, 786, 793, 798, 809, 815, 817, 819, 820, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 830, 831, 833, 834, 835, 843, 845, 846, 848, 851
Türk an'anesi: 568, 666, 703
Türk Armağanı, Ahmed Hilmi: 36
Türk beğlikleri: 672
Türk beldeleri: 703
Türk birliği: 371
Türk cumhuriyetleri: 830, 834, 835
Türk donanması: 710, 723, 760
Türk dünyâsı: 827, 834
Türk düşmanlığı: 851
Türk gölü: 706
Türk halkı: 737, 825
Türk İmparatorluğu: 418, 593, 684, 819, 832
Türk kabileleri: 486, 670
Türk Magna Cartası: 771
Türk milliyetçisi: 38
Türk mûsikîsi: 766
Türk ordusu: 681, 692, 708, 710, 793, 845
Türk Ruhu Nasıl Yayılıyor, Ahmed Hilmi: 36
Türk Sünnîler: 337
Türk tarihi: 668, 671, 676, 688, 694, 704, 715
Türk tarikatı: 547
Türk topları/topçuları: 710, 720
Türkçe: 45, 46, 111, 323, 674, 690, 697, 717, 754, 830, 833, 834
Türkçe'nin resmî lisan oluşu: 674
Türkçülük: 30, 31, 834, 843
Türk-İslâm: 473, 669, 674, 700, 703, 707, 799, 826
Türkistan: 27, 398, 424, 426, 463, 480, 494, 495, 531, 546, 636, 645, 702, 714, 813, 814, 817, 832, 843, 846
Türkistan dervişleri: 549
Türkistan kalenderleri: 565
Türkiye: 28, 30, 41, 85, 89, 108, 319, 446, 447, 449, 536, 543, 555, 557, 558, 567, 578, 592, 594, 619, 631, 646, 654, 688, 699, 703, 705, 709, 723, 724, 727, 749, 750, 753, 763, 764, 766, 767, 773, 776, 777, 780, 785, 786, 787, 791, 792, 794, 796, 797, 799, 809, 818, 819, 820, 824, 825, 827, 828, 830, 832, 833, 834, 836, 844, 849, 859, 866, 867
Türkiye'de Beş Yıl, Liman von Sanders: 801
Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi: 30
Türkler'in iptidaî dinleri: 382
Türk-Memlûk devleti: 506
Türkmen âşiretleri: 438, 670
Türkmen beğleri: 666
Türkmen melikleri/sultanları: 672, 679, 742
Türkmenistan Sovyet Cumhuriyeti: 830
Türkmenistan: 833, 834
Türkmenler: 438, 440, 672, 830
Türkoloji Kongresi: 834
Türko-Tatarlar: 829
Tylmann, R.: 555

U

Ubeyde bin Hâris bin Abdülmuttalib, Şeyhü'l-Muhacirîn: 159, 181, 182, 183
Ubeydiye, Mürcie'nin kolu: 335
Ubeydullah, Fazlullah Nîmetî'nin tilmizi, Nokta Mezhebi müctehidi: 366
Ucan: 530
Ufa müftüsü: 636
Ufa Tatarları: 645
Ufra hatun: 182
Uganda: 857
Uhud: 185, 201, 243
Uhud gazvesi: 186, 201, 239, 242, 243, 262
Ukbe bin Ebî Muid: 181
Ukbe: 166
Ukkaz panayırı: 166
Ukrayna seferi, IV. Mehmed: 741
Ulâ, Bahaî ayı: 98
Ulah /lar: 675, 796
Ulahya: 680
Ulu Arif Çelebi, Sultan Veled'in oğlu: 553
Uluç Ali Paşa: 714
Uluğ Noyan: 487
Ulyanowski, Sovyet teorisyen: 837
Umariye (Melâmiye-i Kadriye): 541
Umman: 122, 123, 124, 125, 299
Umman Denizi: 121, 122
Unkapanı: 774
Urallar: 828
Urban kabileler, Yemen: 324
Urban rüesâsı: 793
Urben II, Papa: 419, 428, 434
Urben III, Papa: 435
Urben VI, Papa: 677
Urcan: 526
Urfa: 416, 422, 438, 444, 503, 853
Urgenç: 475
Usâme bin Zeyd: 262, 270
Usûliyyun, İmamiye kolu: 310
Uşak: 772
Utbe bin Rabîa: 165, 166, 181, 182, 183, 220
Utkin, Cengiz Hân'ın kardeşi: 487
Uyeyne: 615
Uygur Türkleri: 407
Uygurca: 483, 829
Uygurlar: 405
Uyvar: 741
Uzakdoğu: 472, 494, 827
Uzun Hasan, Ak-koyunlu hükümdarı: 693
Uzza: 134, 220

Ü

Üç Filozof: 36
Ülken, Hilmi Ziya: 30, 174
Ümem-i Sâmiye kavimleri: 125
Ümeyye bin Halef: 175, 180, 220
Ümeyye Hanedanı: 815
Ümeyye oğulları: 275, 315, 316
Ümeyye orduları: 388
Ümmü Gülsüm, Abdurrahman bin Avf'ın zevcesi: 280
Ümmü Hânî: 171, 172
Ümmü Seleme: 189, 190, 266
Ümmü'l-Mesih: 151
Ürdün: 619, 620
Üsam b. Yusuf: 577
Üsâme bin Zeyd: 197, 198, 199
Üsküb: 679
Üsküdar: 693, 737, 740, 767
Üss-i İnkılâb, Ahmed Midhat: 786
Üstâd-ı Âzam: 361
Üstâd-ı Kebîr [=Büyük Üstad], İsmâilî reisi ünvanı: 374

V

Vâcibül-Vücûd: 148, 213, 612
Vadi'l-Kura: 268
Vâdi-i Aşer: 122
Vâdi-i Behre: 122
Vâdi-i Bişe: 123
Vâdi-i Kebîr: 123
Vâdi-i Künûn: 122
Vâdi-i Remim: 123
Vâdi-i Şecce: 122
Vâdi-i Şerid: 123
Vâdi-i Zümer: 123
Vâdiü's-Seyl: 716, 718, 817
Vaftiz: 380
Vahdâniyetü'l-Lübnânîye: 842
Vahdet-i vücûd: 101, 132, 168, 342, 347, 350, 351, 356, 537, 546, 547, 561, 562, 563, 609
Vahhâbî /ler: 131, 590, 592, 593, 594, 595, 597, 598, 599, 600, 611, 614, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 623, 624, 648
Vahhâbî akîdesi: 593
Vahhâbî hareketleri: 766
Vahhâbî İsyanı: 617
Vahhâbîlik: 37, 584, 590, 592, 594, 595, 596, 597, 599, 600, 613, 614, 615, 616, 620, 623, 625, 626, 772
Vahhâb-oğlu: 625
Vahy-ı ilâhî: 78, 151, 152, 157, 158, 159, 192, 199, 223, 225, 230, 333, 352
Vak'a-i Hayriye: 772
Vak'a-yı Fil: 141
Vâkı'at, Hâkim Şehîd: 577
Vâkı'at, Nâtıkî: 577
Vâkidî: 173
Valide Câmii: 782
Van: 437, 448, 700, 706
Van gölü: 425
Varadin başpapazı: 491
Varadin şehri: 492
Varaka bin Nevfel, Hz Muhammed'in emmizâdesi: 152
Varna muharebesi: 429, 688, 761
Varna: 429, 687, 763
Varşova: 698
Vâsık Billâh, Abbâsî halifesi: 371, 393, 405, 602, 603
Vâsıl bin Atâ, Mu'tezile reisi: 309, 328, 330, 331, 332
Vâsıt: 501, 579
Vâsiliye, Mu'tezile'nin kolu: 328
Vasiyet akîdesi: 305
Vassâf: 496, 531
Vatsen şehri: 491
Vay Kız Beğciği Seviyor, Ahmed Hilmi: 36
Vazalaklar: 318
Vedâ Haccı: 196
Vedalar: 405, 561
Vedanta, Vedaların tefsiri: 561
Vefâiye, Sa'dîye tarikatının kolu: 558
Velâyet-nâme: 560
Velîd b. Yezîd, Emevî halifesi: 389, 390
Velid bin Muğire: 165, 220
Velid bin Utbe bin Ebî Muiz: 183, 276
Velid, Utbe bin Rabîa'nın oğlu: 181, 182
Venedik donanması: 687, 735, 741, 742
Venedik: 315, 428, 434, 447, 679, 680, 697, 710, 713, 738, 739, 740, 741, 753, 754, 760
Venedikliler: 685, 693, 713, 741, 747, 749
Venizelos: 809
Versay: 819
Vesniye [=Puta tapıcılık]: 130
Veysel Karanî: 350, 534
Vezir Nasıreddin Hankâhı: 548
Victor Cousin: 35
Vidin: 679
Vikaye, Mahmud b. Sadrü'ş-Şeri'a el-Evvel: 574, 581
Vikaye, Tâcü'l-Şeria: 581
Vilâyet-nâme, Hacı Bektaş-i Velî: 565
Vilfredo Pareto, İtalyan sosyologu: 822
Visigard: 719
Vistül nehri: 490
Vişno heykeli: 384
Viyana: 466, 487, 706, 741, 794
Viyana hâkimi: 725
Viyana ric'atı: 743
Vize: 675
Vladimir Grandüklüğü: 490
Vladimir kilisesi: 466
Volga: 489, 712, 714
Volok: 490
Voltaire: 104, 106, 189, 191, 761
Vu-Çan-Fu: 496
Vücûdiyyun ve Ruhâniyyun (Le Panteisme et le Spritualisme): 54, 55
Vücûdiyyun(panteizm): 55, 352

W

Wacherau: 338
Wambery: 819
Waschew: 102
Washington: 709, 836, 852

Wehrmacht: 470
Weil: 104, 105, 111, 134, 157, 159, 180, 186
Weismann, Yahudi Devleti başkanı: 848
Weltwoche gazetesi: 824
Whinfield, E. H.: 555
Williams, İngiliz generali: 779
Wilson, E. H.: 555
Winchester: 785

Y

Yâd-ı Mazi, Bereketzâde İsmail Hakkı: 90
Yâfes, Hazret-i Nuh'un oğlu: 38
Yağı-basan, Dânişmend emîri: 445
Yağısınyan, Alparslan torunu, Antakya muhafızı: 421
Yahova: 233, 456
Yahudi /ler: 47, 89, 116, 129, 137, 157, 166, 186, 185, 188, 189, 203, 233, 296, 305, 329, 361, 371, 456, 457, 608, 624, 655, 709, 794, 841, 847, 848, 850, 853, 860, 865
Yahudi cemaatı: 850
Yahudi Devleti: 848, 850, 855
Yahudi düşmanlığı: 848, 849, 852
Yahudi enternasyonali: 839, 841
Yahudi eserleri: 218
Yahudi eziyetleri: 673
Yahudi mezhebi: 73, 296
Yahudilik: 84, 115, 132, 133, 156, 233, 301, 456, 656, 847
Yahya b. Maîn: 604
Yahya Efendi, Şeyhülislâm: 735
Yahya, Sanhace hükûmeti emîri: 379
Yahya, Taşlıcalı: 568
Yakındoğu: 839, 861, 865
Hz. Yâkûb (as): 226
Yâkub b. Leys, İranlı çete reisi: 402
Yâkub Hân: 786, 818
Yâkub Paşa, Bosna Beğlerbeği: 697
Yâkubî, tarihçi: 401
Yâkup Şah: 533
Yalı Köşkü: 744, 758
Yalvaç Mahmud: 495
Yamalı Arap gömleği: 295
Yanya: 687, 799
Yarhisar: 667
Yaroslav: 490, 495
Yasmut, Abaka'nın kardeşi: 507
Yassıçemen muharebesi: 448, 549
Yaş Muahedesi: 616, 766
Yaşasın Bâd-ı Sabâ, Ahmed Hilmi: 36
Yaya askeri: 671, 674
Yazıcı-zâde Şeyh Ahmed Efendi: 555
Yazıcı-zâde Şeyh Mehmed Efendi: 555
Ye'cûc ve Me'cûc: 38, 494
Yedi Sene Muharebesi: 761
Yedikule hapishanesi: 731
Yehova: 132, 133, 847
Yekta bin Merre: 181
Yektan-Kehtan: 126
Yemâme kabileleri: 391
Yemâme kıt'ası: 619
Yemâme: 122, 391
Yemen: 122, 123, 124, 125, 126, 127, 134, 141, 142, 240, 294, 295, 299, 309, 353, 363, 418, 582, 601, 617, 706, 712, 786, 797, 798, 851
Yemen dağları: 122
Yemen fırkası: 786
Yemen mutasavvıfları: 353
Yemen sâhili: 123
Yemenliler: 128, 184
Yeni İlm-i Kelâm, İzmirli İsmail Hakkı: 34
Yeni Mantık (Nâ-tamam), Ahmed Hilmi: 36
Yeni Osmanlılar: 788
Yeni Osmanlılar Cemiyeti: 784
Yenicâmi: 754, 757, 759
Yeniçeri /ler: 525, 545, 559, 560, 566, 568, 591, 674, 708, 710, 719, 772, 775, 777
Yeniçeri Emânet Dairesi: 772
Yeniçeri mezar taşları: 772
Yeniçeri Ocağı: 559, 568, 618, 717, 772
Yeniçerilik: 591, 773
Yenikapı Mevlevî-hânesi: 553
Yenişehir: 667, 671
Yer, Gök, İnsan, Ahmed Hilmi: 36
Yerköy: 719
Yerköy zaferi: 760
Yermük vak'ası: 274
Yesevîlik: 546, 564, 568
Yesrib (Medîne) ahâlisi: 315
Yesu, Celileli: 103
Yesu, Neccâr'ın oğulluğu Mûsevî: 156, 157
Yeşuva: 157
Yezd şehri: 89
Yezdcürd: 109
Yezid b. Abdülmelik: 389
Yezid b. Muaviye: 40, 297, 299, 300, 318, 324, 375, 388
Yezid bin Ebî Sufyan: 268
Yezidî /ler: 318, 321, 322, 326, 327, 392, 397
Yezidiye, Haricî fırkası: 326
Yıldız Sarayı: 792, 793, 795
Yiğit Beğ: 679
Yirminci Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa: *Müslümanlara Rehber-i Siyaset*, Ahmed Hilmi: 34
Yozgat: 322
Yuhanna, Şamlı: 602
Yunan: 52, 137, 436, 641, 773, 793, 807, 852
Yunan dini: 62, 72
Yunan felsefesi: 234, 328, 332, 367
Yunan filozofları: 694
Yunan Kralı: 819
Yunan medeniyeti: 52, 136, 137, 298, 367
Yunan ordusu: 806
Yunanca: 156, 341
Yunanistan: 430, 561, 592, 773, 793, 818
Yunanlı /lar: 72, 73, 137, 138, 234, 428, 792, 808
Yunanlılık: 137
Yun-Nan Müslümanları: 645

Yûnus, Berberî: 378
Yûnusiye, Mürcie'nin kolu: 307, 335
Yurdakul, Mehmet Emin: 825
Yurdhisar: 667
Yuriyef: 490
Yusuf Paşa: 738
Yutim bin Merre: 180
Yü'lî bin Münibe: 269
Yüen Devleti: 496

Z

Zabtara: 403
Zagreb: 493
Zağferâniye, Neccâriye'nin kolu: 335, 393
Zâhid Bedahşî, Hoca: 546
Zahir Şâh, Afganistan Kralı: 836
Zâtü'l-İmad: 127
zâviyeler: 537, 538
Zaza lisanı: 321
Zazadın hanı: 449
Zehebî: 311, 611
Zekeriya Efendi, İstanbul kadısı: 723
Zelânka: 434
Zemzem kuyusu: 396
Zenbilli Ali Efendi: 708
Zencî ihtilâli: 314, 317
Zenci toprağı: 379
Zencîler: 298, 379, 395, 821, 822
Zend Avesta: 54
Zengî Hânedânı: 502, 816
Zengibar: 313, 325
Zengîye[=Zengîliler]: 425
Zenon Azra: 137
Zenta mevkii: 750
Zenton muharebesi: 128
Zerâriye fırkası: 308
Zerdüşt: 35, 138, 296, 338, 561, 633
Zerdüştîlik: 71, 85, 136, 296, 370, 822
Zerkaviye: 541
Zeüs: 137
Zeyd bin Ali bin Hüseyin bin Ali el-Murtaza: 309
Zeyd bin Harise, Peygamber'in azadlısı: 159, 165, 179, 189, 191, 200
Zeyd bin Sabit: 269
Zeydî /ler: 309, 313, 617
Zeydiye fıkhı: 583
Zeydiye mezhebi: 309, 623
Zeyneb vak'ası: 191
Zeyneb, Hz. Muhammed'in hanımı: 187, 189, 190, 191, 200
Zeyneb, Hz. Muhammed'in kızı: 181
Zeyneddin Ketboğa, kumandan: 522
Zeynelâbidin: 310, 374
Zeynî Dahlân-oğlu: 617
Zeynü'd-din İbrahim b. Nüceym, Mısırlı: 581
Zeytin Burnu zaferleri: 749
Zındıklar: 329
Zigetvar: 707
Zigetvar seferi: 707
Zihniyyun: 54, 78, 352
Zinnûreyn: bkz. Osman bin Affan
Ziştov muahedesi: 766
Zitvatorok müsâlehası: 724
Zivin: 791
Ziyad b. Ebih: 388
Ziyad, Kûfe'de vali: 310
Ziyâdât, İmam-ı Muhammed: 576
Zorza Delfin: 694
Zübeyir bin Avam: 150, 159, 160, 181, 239, 243, 253, 255, 259, 269, 271, 273, 274, 276, 277, 278, 280, 286, 289, 291, 292, 293, 326, 391, 392, 395
Zübeyir, Hz. Muhammed'in amcası: 142
Züfer b. Huzeyl b. Sabah el-Kûfî: 579
zühd: 396, 535, 583, 601, 603, 606, 625, 628, 631
Züherî: 172
Zünnûn-ı Mısrî: 563